

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI

A.X. Shoalimov, Sh.I. Ilhamov, M.X. Xodjayeva

BOSHQA TARMOQLARDA IQTISODIY TAHLIL VA AUDIT

(O‘quv qo‘llanma)

*(O‘zbekiston Respublikasi Mustaqilligining 20 yilligi va
Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining 80 yillik yubileyiga bag‘ishlanadi)*

TOSHKENT- IQTISODIYOT-2011

Shoalimov A.X., Ilhamov Sh.I., Xodjayeva M.X. Boshqa tarmoqlarda iqtisodiy tahlil va audit. - T.: TDIU, Iqtisodiyot, 2011. 143 bet.

Ushbu o'quv qo'llanma Davlat ta'lim standartining talablariga muvofiq tayyorlangan bo'lib, iqtisodiyotning asosi bo'lgan tarmoqlarda: qurilish, qishloq xo'jaligi, transport va savdo tashkilotlarida tahlil va auditni tashkil etish va o'tkazishda amalga oshiriladigan auditorlik amallariga bag'ishlangan.

O'quv qo'llanmadan 5340600 "Moliya", 5340800 "Soliq va soliqqa tortish", 5340900 "Buxgalteriya hisobi va audit" ta'lim yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan. Shuningdek, qo'llanmadan 5140900 "Kasbiy ta'lim", 5340100 "Iqtisodiyot", 5340200 "Menejment", 5340300 "Marketing" ta'lim yo'nalishi o'quv rejasidagi "Buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va audit" fanini o'qitishda foydalanish mumkin.

Mas'ul muharir TDIU "Buxgalteriya hisobi va audit" fakulteti dekani, iqtisod fanlari nomzodi, dots. **O'.T. Eshboyev.**

Ekspert TDIU ichki nazorat va monitoring bo'limi boshlig'i iqtisod fanlari nomzodi, dots. **O. Abduvahobov.**

Taqrizchilar: "O'zbekiston buxgalterlar va auditorlar Milliy Assotsiyatsiyasi" kengashi raisi, **iqtisod fanlari doktori, prof.**

M.M. To'laxodjayeva,
"O'zbekiston buxgalterlar va auditorlar Milliy Assotsiyatsiyasi" ijroiylari direktori, iqtisod fanlari nomzodi, dots. **O.N. Jo'rayev.**

Шаалимов А.Х., Илхамов Ш.И., Ходжаева М.Х. Экономический анализ и аудит в других отраслях. Учебное пособие. -Т.: ТГЭУ, Иқтисодиёт, 2011. с. 143

Учебное пособие подготовлено в соответствии с Государственным образовательным стандартом и предполагает обучение студентов вопросами организации и проведения экономического анализа и аудиторских процедур в основных отраслях экономики: в строительстве, в сельском хозяйстве, в автотранспортных и торговых организациях.

Учебное пособие предназначено для студентов специальности 5340600 "Финансы", 5340800 "Налоги и налогообложение", 5340900 "Бухгалтерский учет и аудит". Кроме того, данное учебное пособие

рекомендуется при изучении дисциплины «Бухгалтерский учет, экономический анализ и аудит» для студентов по направлению 5140900 «Профессиональное образование», 5340100 «Экономика», 5340200 «Менеджмент» и 5340300 «Маркетинг».

Ответственный редактор Декан факультета «Бухгалтерский учет и аудит» ТГЭУ, кандидат экономических наук, доц. **У.Т. Эшбоев.**

Эксперт Начальник отдела внутреннего контроля и мониторинга ТГЭУ, кандидат экономических наук, доц. **О. Абдувахобов.**

Рецензенты: Председатель совета Национальной Ассоциации Бухгалтеров и Аудиторов Республики Узбекистан, доктор экономических наук **М.М. Тулаходжаева,**
Исполнительный директор Национальной Ассоциации Бухгалтеров и Аудиторов Республики Узбекистан, кандидат экономических наук **О.Н. Жураев.**

Shoalimov A.Kh., Ithamov Sh.I., Khodjaeva M.Kh. Economic analysis and audit in other spheres. Manual. Tashkent state university of economics. - T.: Iqtisodiyot, 2011.

Manual is prepared due to the requirements of State educational standard, it is dedicated to organize audit and analysis in the main spheres of economy: construction, agriculture, transport and trade organizations, also to conduct the audit work.

Manual is intended for students of specialties as 5340600 "Finance", 5340800 "Tax and taxation", 5340900 "Accounting and audit". Also the manual is used in teaching 5140900 "Professional education", 5340100 "Economics", 5340200 "Management", 5340300 "Marketing" educational speciality in the educational plan "Accounting, economic analysis and audit".

The responsible editor candidate of economic sciences, The dekan of faculty "Accounting and audit" of TSUE doc. **U.T. Eshboev.**

Expert candidate of economic sciences, The chief of a department of the internal control and monitoring TSUE. doc **O. Abduvakhabov.**

The reviewers:

doctor of economic sciences, The
chief of council "National
association of Uzbekistan accountants and
auditors" prof.

M.M. Tulakhodjaeva,

candidate of economic sciences, executive
director "National association of
Uzbekistan accountants and auditors"

**O.N.
Juraev.**

ISBN 9943-333-

© Iqtisodiyot, 2011.

KIRISH

O‘zbekistonning mustaqillik yillari davrida Prezident I. Karimov rahbarligida davlat va millat manfaati yo‘lida sobitqadamlik bilan olib borilgan siyosatni, mamlakatda demokratik va bozor iqtisodiyoti bilan bog‘liq keng islohotlar natijalarini, davlatimizning jahon hamjamiyatida tutgan munosib o‘rnini, ichki va tashqi siyosatda erishgan yutuqlarini tilga olmasdan bo‘lmaydi. Bugun biz tarixan qisqa bo‘lgan mustaqillik yillarini g‘urur va iftixor bilan eslaymiz. Chunki, bugun mustabid tuzum iskanjasidan xos bo‘lib, kim edigu, kim bo‘lganimizni anglab, o‘z qadr-qimmatimiz, qadriyatlarimizni qayta tiklab, iymon-e‘tiqodimizga suyanib, yagona xalq va millat bo‘lib, tinch va osoyishta yashamoqdamiz. Chunki, ozod O‘zbekiston bugun jahon hamjamiyatida o‘zining munosib maqomiga ega.

Aziz ona-yurtimiz kuchli o‘zbek davlati va ochiq demokratik jamiyat qurish yo‘lida olib borayotgan samarali islohotlari bilan o‘zining mustaqil ichki va tashqi siyosati hamda ezgulik yo‘lidagi keng qamrovli bunyodkorlik ishlari bilan dunyo xalqlarining hurmat-e‘tiborini, havasini o‘ziga tortdi.

Prezident I.A. Karimovning O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining qo‘shma majlisidagi maruzasida ta’kidlaganidek: “2008-2010 yillarda, yani dunyoning aksariyat mamlakatlarida iqtisodi o‘shish suratlari sezilarli ravishda tushib ketgan, ishlab chiqarish pasaygan bir vaqtda O‘zbekistonda yalpi ichki maxsulotning o‘shish suratlari 2008 yilda 9 foizni, 2009 yilda 8,1 foizni tashkil etgani, 2010 yilda bu ko‘rsatkich 8,5 foizga etishi kutilayotgani, kelgusi 2011 yilda esa 8,3 foiz darajasida bo‘lishi belgilab berilayotgani ko‘pgina Xalqaro tuzilmalar, ekspert va mutahassislarda katta qiziqish uyg‘otmoqda.¹

Iqtisodiy islohotlarni liberallashtirish va modernizatsiyalash natijasida xo‘jalik yurituvchi subyektlar moliyaviy-xo‘jalik, shuningdek ishlab chiqarish faoliyatining samaradorligini oshirish, xususiy va xorijiy investitsiyalarni keng jalb qilish, subyektlar o‘rtasida hisob-kitoblarni yo‘lga qo‘yish hamda debitorlik va kreditorlik qarzlarini kamaytirish, budjet bilan qarz va boshqa to‘lovlar bo‘yicha hisoblashishni amalga oshirish, me‘yoriy-huquqiy hujjatlar yuzasidan maslahatlar berish va boshqa malakali xizmatlar ko‘rsatish borasida auditorlik faoliyatiga ehtiyoj

¹ <http://www.senat.gov.uz/uz/news/2010/president-islam-karimovs-report-at-the-session-12-11-2010.html>

oshmoqda. Bu esa davlat va nazorat tuzilmalarining korxonalar faoliyatiga aralashuvining qisqarishiga olib keladi.

Prezident Islom Karimov Vazirlar Mahkamasining 2008-yilda Respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va eng muhim ustuvor vazifalariga bag'ishlangan majlisida ta'kidlaganidek, "Mamlakatning ichki yalpi mahsuloti 9 foizga o'sdi, sanoat mahsuloti ishlab chiqarish hajmining o'sish sur'atlari 12,7 foizni, qishloq xo'jaligi bo'yicha 4,5 foizni, qurilish ishlari bo'yicha 8,3 foizni, transportda yuk va yo'lovchi tashish hajmi 10,2 foizga, savdo sohasi bo'yicha 7,2 foizga, xizmatlar hajmi 21,3 foizga oshgan. Davlat budjeti profitsit bilan ijro etilgan, inflyatsiya darajasi tasdiqlangan prognoz ko'rsatkichdan ortiqcha bo'lmagan"¹.

«Boshqa tarmoqlarda iqtisodiy tahlil va audit» fanini o'qitishdan maqsad talabalarga iqtisodiyotning asosiy tarmoqlari: qurilish, qishloq xo'jaligi, transport va savdo tashkilotlarida tahlil va auditni tashkil etish bo'yicha chuqur va har tomonlama bilim berishdan iborat.

Ushbu maqsaddan kelib chiqib, fanning predmetini o'rgatish uchun bir necha vazifalar qo'yildi, jumladan: talabalarga xalq xo'jaligi tarmoqlarida buxgalteriya hisobining asosiy tamoyillari va xususiyatlari, ya'ni qurilish, transport, qishloq xo'jaligi va savdo tashkilotlarida aktivlar, majburiyatlar va xususiy kapitalni hisobga olish, moliyaviy xarakterga ega bo'lgan ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlov berish va tayyorlashga oid tizim haqida ma'lumot olishni o'rgatish, biznesning yuqorida qayd etilgan tarmoqlarida qo'llaniladigan audit usullarini qo'llashni o'rgatish, tarmoqlarda moliyaviy va boshqaruv hisob va hisobotning asosiy konsepsiyalari to'g'risida bilim berish; auditorlik tekshiruvini yakunlanish bosqichida auditorlik hisoboti va auditorlik xulosasini tayyorlash va tuzishni o'rgatish va h.k.

«Boshqa tarmoqlarda iqtisodiy tahlil va audit» fani o'quv rejasidagi quyidagi fanlar bilan o'zaro bog'liqdir: «Moliyaviy va boshqaruv hisobi», «Iqtisodiyot nazariyasi», «Huquq», «Statistika», «Audit», «Moliyaviy va boshqaruv tahlili», «Boshqa tarmoqlarida buxgalteriya hisobi xususiyatlari» va h.k.

Fanni o'qitishda ma'ruza, seminar va amaliy darslar, shuningdek ilg'or pedagogik texnologiyalarning «klaster», «insert», «aqliy hujum», «kichik guruhchalar», «didaktik o'yinlar texnologiyasi», keys-stadilar, blits-so'rov taqdimot uslublaridan hamda proyektor, slayd, Microsoft

¹ Karimov I.A. 2008-yilda respublikaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish yakunlari. //Xalq so'zi. 2009-yil 14-fevral.

Power Point, multimedia, «1–S Buxgalteriya dasturi», virtual kutubxona va boshqa ilg‘or axborot texnologiyalari vositalaridan foydalaniladi.

I bob. QURUVCHI TASHKILOTLARI XO‘JALIK FAOLIYATINING IQTISODIY TAHLILI

1.1. Qurilish tashkilotlarining xo‘jalik faoliyatini tahlil qilishda tahlilning ahamiyati va vazifalari

Qurilish O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining asosiy tarmoqlari qatorida yetakchi o‘rinlardan biriga ega, uning natijasi sifatida yangi va amaldagi asosiy fondlar (binolar, inshootlar, mashinalar, uskunalar) yaratilishi (kengaytirilishi, qayta tiklanishi va texnik qayta qurollanishi) hisoblanadi. Moddiy ishlab chiqarishning ushbu tarmog‘i samarali faoliyatiga ilmiy-texnikaviy taraqqiyotning jadallashuvi, moddiy-texnika bazasining va ishlab chiqarish tuzilishining takomillashtirilishi sezilarli darajada bog‘liq.

Qurilishning misli ko‘rilmagan ko‘lami O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining ulkan qadamlari haqida dalolat beradi. 2007-yildagi kapital qo‘yilmalarning umumiy hajmi nihoyatda katta bo‘lib, 39590,5 mlrd. so‘mni tashkil etadi².

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitda xalqimizning fidokorona mehnati tufayli 2008-yil iqtisodiyotimizda yuqori o‘shish sur‘atlari ta‘minlandi. 2008-yilda yalpi ichki mahsulotning o‘shish sur‘atlari 9 foizni, sanoatda 12,7 foizni, qurilishda 8,3 foizni tashkil etdi³. Qurilishda erishilgan natijalar bilan bir qatorda ushbu tarmoqda yo‘l qo‘yilgan xato va kamchiliklar O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlarida bir necha bor ko‘rsatib o‘tilgan.

Xususan, qurilishda tijorat mexanizmlarining yangi tamoyillarini qo‘llagan holda obyektlarning muddatlarini sezilarli darajada kamaytirish va me‘yordan ortiq tugallanmagan qurilishga barham berish, markazlashtirilgan kapital qo‘yilmalarini qisqartirish, investitsiya jarayonining barcha ishtirokchilari o‘rtasida tovar-pul munosabatlarini rivojlantirish va qurilishda shartnomaning rolini oshirish, asosan o‘z mablag‘laridan foydalanish va bank kreditlarining rolini oshirish zarur.

Kapital qo‘yilmalar asosiy fondlarni qayta ishlab chiqarish hisoblanadi. Ular yangi qurilishga, qayta tiklashga, amaldagi korxonalarni kengaytirish va texnik qayta qurollantirishga bo‘lgan xarajatlarni o‘z ichiga oladi. Kapital qurilish ikkita usulda amalga oshiriladi: pudrat va

² Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Строительство в Узбекистане. Статистический сборник. 45 с. 2008 год.

³ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. - T.: O‘zbekiston, 2009, 15-b.

xo‘jalik. Qurilishni olib borishning pudrat usuli asosiy hisoblanib, qurilish ishlarining ixtisoslashgan tashkilotlar tomonidan amalga oshirilishini ko‘zda tutadi. Ular qatoriga qurilishi-montaj trestlari, qurilish-montaj konsernlari, uy-joy qurish kombinatlari kiradi.

Ixtisoslashgan tashkilotlar qurilish buyurtmachilari bilan tuzilgan pudrat shartnomasiga asosan pudratchi hisoblanadi. Pudrat shartnomasi buyurtmachilar va pudratchilarning o‘zaro munosabatlar me‘yorini qat’iy belgilovchi va shartnomadagi majburiyatlarning bajarilmaganligi uchun iqtisodiy javobgarligini belgilab beruvchi asosiy hujjat hisoblanadi.

Pudrat shartnomasi buyurtmachi tomonidan bosh pudratchi bilan kapital qurilish rejasiga kiritilgan va o‘rnatilgan tartibda tasdiqlangan titul ro‘yxatlariga ega bo‘lgan qurilishlarning butun davriga tuziladi. Zarur bo‘lganda bosh pudratchi muayyan turdagi ishlarni bajarish uchun subpudratchi vazifasini o‘taydigan ixtisoslashgan tashkilotlarni jalb qilish huquqiga ega. Bunda ishlarning o‘rnatilgan muddatlarda bajarilishi hamda sifati uchun bosh pudratchi javobgar hisoblanadi.

Ishlarni xo‘jalik usulida olib borishda buyurtmachi tashkilot butun qurilish ishlari majmuini o‘zining quruvchi bo‘linmalari kuchi bilan, begona tashkilotlarni jalb qilmasdan amalga oshiradi. Shunday qilib, qurilishni xo‘jalik usuli bilan amalga oshirishda buyurtmachi bir vaqtning o‘zida pudratchi ham hisoblanadi. Qurilishning bunday usulini amaldagi korxonalarda kichik hajmdagi ishlarni bajarishda, pudratchi tashkilotlarni jalb qilish iqtisodiy jihatdan samarasiz bo‘lgan paytda qo‘llash maqsadga muvofiq. Iqtisodiy tahlilning obyekti bo‘lib bosh pudratchi va buyurtmachi o‘rtasida yuzaga keladigan munosabatlar hisoblanadi. Ular o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar, ularning faoliyatiga asos bo‘luvchi tijorat tamoyillari bilan belgilanadi.

Kapital qo‘yilmalarning biznes-rejasini amalga oshirish va asosiy fondlarni ishga tushirish vazifasini yechish uchun turli funksiyalarni bajargan holda buyurtmachi va pudratchi qurilish tashkiloti iqtisodiy tahlilning alohida obyektlari sifatida tashkil topadi. Buyurtmachi (yakka tartibdagi quruvchi) xo‘jalik faoliyati tahlilining asosiy vazifalari quyidagicha:

- asosiy fond va ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushirish biznes-rejasining qiymat va natural ko‘rinishdagi ishlar hajmi, tarkibi va muddatlari bo‘yicha bajarilishini baholash;

- kapital qo‘yilmalar biznes-rejasining bajarilishini hajmi, tuzilishi va moliyalashtirish manbalari bo‘yicha tekshirish;

- ishlab chiqarish xarajatlarini nazorat qilish va noishlab chiqarish xarajatlari hamda yo'qotishlarini aniqlash;
- tugallanmagan ishlab chiqarish hajmi va tarkibini baholash;
- qurilishlarning moliyaviy ahvolini o'rganish, qurilishlarning loyiha-smeta hujjatlari, uskunalar va moddiy resurslar bilan ta'minlanganligi;
- erishilgan ish natijalarini baholash va ichki imkoniyatlarini aniqlash.

Qurilish tashkilotlarining faoliyatini baholashda qurilish obyektlarini ishga tushirish biznes-rejasining bajarilishi asosiy ko'rsatkich bo'lib hisoblanadi. Obyektlarning o'z vaqtida foydalanishga topshirilishida manfaatdor bo'lgani holda buyurtmachilar, ayni paytda pudratchi tashkilotlar bilan birga ushbu obyektlarning o'z vaqtida va sifatli ishga tushirilishi uchun mas'uldirlar.

Ishga tushirilayotgan obyektlarning natural o'lchovlari quyidagicha: sanoat korxonalarini uchun – ularning quvvati; uy-joy qurilishi obyektlari uchun – yashash maydoni; madaniy-maishiy obyektlar uchun – bitta chiqish o'rni va h.k.

Obyektlarning loyiha-smeta hujjatlari asosida aniqlanadigan narxi, ya'ni smeta narxi ishga tushirilayotgan obyektlarning qiymat o'lchovidir. Tahlil jarayonida ma'lumot manbalari sifatida loyiha-smeta, reja va hisobot hujjatlaridan foydalanish mumkin.

Loyiha-smeta hujjatlari. Kapital qurilishda yaratilayotgan mahsulot (turar joylar, jamoat binolari, inshootlar, ishlab chiqarish obyektlari), ishlab chiqarishning boshqa tarmoqlarida ishlab chiqarilayotgan mahsulot kabi, tovar tavsifiga ega, ya'ni uni shartnoma bo'yicha o'rnatilgan narxda buyurtmachiga sotish zarur. Qurilish mahsulotining narxi loyihalashtirish jarayonida tayyorlanadigan smeta hujjatlari tomonidan aniqlanadi.

Reja hujjatlari. Titul ro'yxatlari qurilishda asosiy reja hujjati hisoblanadi. Obyektning titul ro'yxatlariga kiritilishi uning qurilishiga ruxsat berilganligini bildiradi. Titul ro'yxatlarida obyektlarning loyiha quvvatlari, kapital qo'yilmalarning hajmi, obyektlarni ishga tushirish muddatlari va boshqalar ko'rsatiladi. Ushbu titul ro'yxatlari asosida kapital qurilishning rejasi (7-sonli shakl) tuzilib, unda kapital qo'yilmalarning hajmlari bo'yicha (I bo'lim) va quvvatlarni ishga tushirish bo'yicha (II bo'lim) yillik rejalarni detallashtirish amalga oshiriladi.

Moliyalashtirish rejasi (5-sonli shakl) asosida obyektlar qurilishini moliyalashtirishni rejalashtirish amalga oshiriluvchi hujjat hisoblanib, unda kapital qo'yilmalarning ko'zlangan hajmlarini moliyalashtirish

manbalarining tarkibi va tuzilishi aniqlangan bo'лади. Kapital qo'yilmalarini moliyalashtirish budjetdan ajratmalar, xususiy va qarzga olingan mablag'lar hisobidan amalga oshirilishi mumkin.

Hisobot hujjatlari. Buyurtmachining hisobot tizimiga quyidagi hujjatlar kiradi:

- kapital qo'yilmalar bo'yicha yillik balanslar (yakka tartibdagi quruvchining 1-sonli shakli);

- quvvatlarni, asosiy fondlarni ishga tushirish biznes-rejasining bajarilishi to'g'risidagi oraliq va yillik hisobotlar. Asosiy fond va ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushirish biznes-rejasi tahlili uchun zarur ma'lumotlarni 2-sonli (yillik) hisobot shaklidan olish mumkin.

Ushbu shakl bo'yicha hisobotni buyurtmachilar (yakka tartibdagi quruvchilar) tuzishadi. Bu shakl 10 ta bo'limdan iborat. Butun hisobot ma'lumoti buxgalterlik hisobi asosida shakllanib, bu uning yetarli ishonchliligini ta'minlashi lozim, bu esa, o'z navbatida, buyurtmachi ishining umumiy tahlili va ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushirish biznes-rejasi bajarilishining tahlili uchun zarurdir.

2-ks-sonli hisobot shakli bo'limlarining ma'lumotlari o'zaro va boshqa hisobot shakllarining ko'rsatkichlari bilan bog'lanmagan bo'lsa, bunday ma'lumotlardan ularning shubhaliligi sababli tahlil uchun foydalanilmaydi.

Ishlarni bajarishning xo'jalik usulida qurilish bo'yicha hisob va hisobot tuzilishi umuman olganda, yakka tartibdagi quruvchi tomonidan, ishlarni bajarishning pudrat usulida esa pudratchi tomonidan ham yuritiladi.

1.2. Asosiy fondlarning ishga tushirilishi va quvvati bo'yicha biznes-rejaning bajarilishi tahlili

Asosiy fondlar va ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushirish qurilish tashkilotlari va yakka tartibdagi quruvchilarning faoliyatlarini baholashda asosiy ko'rsatkich hisoblanadi. Buyurtmachi tomonidan pudratchi tashkilotdan o'rnatilgan tartibda solishtirish dalolatnomalari bo'yicha qabul qilib olingan ishlab chiqarish quvvatlari va tugallangan obyektlar va yurgizish majmualari ishga tushirilgan hisoblanadi. Obyektlarning qiymati tasdiqlangan loyiha va titul ro'yxatlariga binoan qurilish boshlanishidan to obykti ishga tushishigacha bo'lgan smeta narxlarida belgilanadi.

O'z ichiga turli bino va inshootlar majmuasini olgan yirik obyektlarning ishga tushirilishi biznes-reja tomonidan o'rnatilgan ketma-ketlikda qismlari bo'yicha, shuningdek ishga solish majmualari bo'yicha ishga tushiriladi. Obyektning alohida qismlari topshirilishi majburiy ravishda qabul qilish dalolatnomasida ko'rsatiladi. Ishlab chiqarish yo'nalishidagi obyektlar bo'yicha ishga tushirilgan asosiy fondlar ishlab chiqarish quvvatining bahosi ishlab chiqarilayotgan mahsulotning yillik hajmlarida ko'rsatiladi (beton - m³, mahsulot - t., elektr energiyasi - kVt. soati). Turarjoy binolarini ishga tushirishda o'lchov birligi bo'lib umumiy va yashash maydonining m²i, kasalxonalarda esa – karavotlar soni bo'yicha va h.k.

Tahlil jarayonida ishga tushirilgan obyektlar yo'nalishi bo'yicha (sanoat qurilishi obyektlari, turarjoy obyektlari, maktablar va h.k.), shuningdek ularning bajarilish muddatlari va navbati bo'yicha guruhlanadi.

Tugallangan obyektlarni ishga tushirish biznes-rejasining bajarilish tahlili 2-ks-sonli hisobot shakli ma'lumotlari asosida amalga oshiriladi (asosiy fondlarni va ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushirish rejasining bajarilishi haqida hisobot). Ushbu hisobot shakli, titul ro'yxatlari asosida tahlil jadvali tuzilib, unda biznes-rejaning uy-joy qurilishi ajratilgan holda ishlab chiqarish va noishlab chiqarish yo'nalishidagi obyektlar bo'yicha alohida bajarilishi ko'rsatiladi. Asosiy fondlar va ishlab chiqarish quvvatlari ishga tushirilishining bajarilganlik darajasi hisobot ma'lumotlarining biznes-reja bilan qiymat va natural o'lchovlarda taqqoslanish yo'li bilan aniqlanadi. Asosiy fondlarning ishga tushirilishini tahlil qilish uchun 1.1- jadvalni tuzamiz.

1.1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, buyurtmachi tomonidan asosiy fondlarni ishga tushirish biznes-rejasi 1,6 % ortig'i bilan bajarilgan. Bunda ishlab chiqarish obyektlari bo'yicha biznes-reja bajarilmagan, bajarilmaganlik 3,5 %ni tashkil qiladi. Asosiy fondlarning ishga tushirilish biznes-rejasining ishlab chiqarish obyektlari bo'yicha bajarilmaganligini aniqlash uchun har bir obyekt bo'yicha alohida hisobot va hisobdan tashqari ma'lumot manbalarini jalb qilish zarur.

1.1-jadval

Asosiy fondlarning ishga tushirilishini tahlil qilish

Ko'rsatkichlar	Smeta qiymati, ming so'mda		Biznes-rejaning bajarilishi, %
	biznes-reja bo'yicha	haqiqatda	
Jami asosiy fondlar	94 500	96 000	101,6
Shu jumladan:			
Ishlab chiqarish yo'nalishidagi asosiy fondlar	62 460	60 300	96,5
Noishlab chiqarish yo'nalishidagi asosiy fondlar	32 040	35 700	111,4
Shulardan: uy-joy qurilishi	26 000	26 000	100,0

Noishlab chiqarish yo'nalishidagi asosiy fondlar bo'yicha reja 11,4 %ga ortig'i bilan bajarilgan, bunda uy-joy qurilishi obyektlari bo'yicha biznes-reja 100 %ga bajarilgan, demak, biznes-rejani ortig'i bilan bajarish boshqa noishlab chiqarish yo'nalishidagi obyektlar hisobidan amalga oshirilgan. Shuning uchun noishlab chiqarish asosiy fondlarining ishga tushirilishini har bir yo'nalish (maorif, madaniyat va san'at, sog'liqni saqlash, ijtimoiy ta'minot muassasalari) bo'yicha alohida tahlil qilish lozim.

Asosiy fondlar va ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushirish biznes-rejasining bajarilishi tahlili majburiy ravishda kapital qo'yilmalar hajmi ko'rsatkichlari bilan solishtirgan holda amalga oshirilishi lozim. Buning uchun ma'lumotlar ham 2-ks-sonli hisobot shaklidan olinadi. Kapital qo'yilmalar hajmi ko'rsatkichlari bilan ishga tushirilishning nisbati har xil bo'lishi mumkin. Eng yaxshi variant bo'lib kapital qo'yilmalar rejasining va asosiy fondlarni ishga tushirish bo'yicha biznes-rejasining to'liq bajarilishi hisoblanadi.

1.3. Qurilish obyektlari davomiyligi tahlili

Qurilish obyektlarining o'z vaqtida ishga tushirilmasligi xalq xo'jaligining ushbu obyektlar qurilayotgan tarmoqlarida sanoat ishlab chiqarishining ko'zlangan o'sish sur'atlari buzilishiga olib keladi. Bunda kechiktirib ishga tushirilayotgan asosiy fondlar ma'naviy eskiradi, kapital

qo'yilmalarning samarasi kamayadi, qurilish-montaj ishlari tannarxining oshishi ro'y beradi. Obyektlar qurilishi davomiyligi tahlili vaqt va resurslarning salmoqli zaxiralarini aniqlash imkonini beradi.

Qurilish muddatlariga rioya qilinishining tahlili jarayonida haqiqatdagi, rejadagi va me'yoriy davomiylik, shuningdek o'xshash obyektlar va quvvatlar bo'yicha avvalgi hisobot davrlarida haqiqatda yuzaga kelgan davomiylik taqqoslanadi. Qurilishning haqiqatdagi davomiyligi rejadagi va me'yoriy davomiylikdan chetga chiqishi buyurtmachi va pudratchi faoliyatlarida kamchiliklar borligini ko'rsatadi. Loyihalashtiruvchilar, resurslarni yetkazib beruvchilar, qurilish tashkilotlari va buyurtmachining faoliyatiga bog'liq ko'pchilik omillar qurilish davomiyligiga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, bunday omillarga loyiha-smeta hujjatlari, moddiy-texnika resurslari, ishchi kuchi bilan o'z vaqtida ta'minlanganlik kiradi.

1.4. Tugallanmagan qurilish obyektlari holati tahlili

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan kapital qurilishda xo'jalik mexanizmini takomillashtirish bo'yicha bir qator qarorlar qabul qilingan bo'lib, ularda qurilishning davomiyligini kamaytirish va qurilishdagi barcha ishtirokchilarning ishlab chiqarish quvvatlarini, obyektlar va inshootlarni me'yoriy muddatlarda ishga tushirishda iqtisodiy manfaatdorligini oshirish orqali tarmoq samaradorligini oshirish vazifasi qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi qurilish tarmog'i bo'yicha tugallanmagan qurilish hajmi 2007-yilning boshiga kelib 2703 mlrd. so'mni tashkil etdi⁴. Kapital qo'yilmalar hajmi va asosiy fondlarni ishga tushirish ko'rsatkichlarining nisbati har xil yillarda turlicha bo'lishi mumkin. Agar kapital qo'yilmalarining qiymati ishga tushirilgan asosiy fondlarning qiymatidan ortiq bo'lsa, unda ortiq summa bu tugallanmagan qurilish qiymatini bildiradi.

Tugallanmagan qurilishga buyurtmachi tomonidan qabul qilingan va haqi to'langan qurilishi tugallanmagan va foydalanishga topshirilmagan binolar, inshootlar, shuningdek o'rnatilgan va o'rnatish jarayonidagi uskunalar qiymati, uskunalar o'rnatilishi bo'yicha bajarilgan ishlar qiymati va boshqa ishga tushirilmagan obyektlar bo'yicha buyurtmachi tomonidan to'langan xarajatlar kiradi.

⁴ Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Строительство в Узбекистане. Статистический сборник. 2007 год.

Yakka tartibdagi quruvchining tugallanmagan qurilish tarkibiyqismlari bo'yicha haqiqatda to'langan summalari to'g'risidagi ma'lumotni 2-s hisobot shaklidan olish mumkin. Tahlil paytida, avvalo, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish obyektlari bo'yicha umumiy tugallanmagan qurilish hajmi aniqlanadi. Keyin har bir obyekt bo'yicha tugallanmagan qurilish hajmi aniqlanadi, har bir obyektning tayyorlik darajasi ishlar boshlanish kuni va davomiyligining rejadagi muddatlari bilan taqqoslash orqali aniqlanadi.

So'ngra joriy yilda qurilishi amalga oshirilmaydigan obyektlar va ularning vaqtinchalik to'xtatilish sabablari va muddatlari aniqlanadi, shuningdek foydalanilayotgan, ammo qabul qilish dalolatnomalari yo'qligi sababli tugallanmagan qurilish deb sanalgan obyektlar aniqlanadi.

Tugallanmagan qurilish tarkibiga "Tashlandiq" yoki "sifati past" ishlar deb nomlanuvchi, ya'ni tamomila to'xtatilgan obyektlar ham kirishi mumkin. Bunday ishlar ko'pincha yakka tartibdagi quruvchining aybi bilan, agarki qurilish tegishli hujjatlarsiz boshlangan va olib borilgan bo'lsa, yoki yuqori idoralarning obyekt qurilishining umumiy rejasini o'zgartirish, ishlarni vaqtinchalik to'xtatib turish, avval vaqtinchalik, keyin tamomila to'xtatish qarori oqibatida yuzaga kelgan bo'lsa.

Tahlil natijasida "tashlandiq ishlarning" yuzaga kelishi sabablari va xarajatlarni hisobdan chiqarishning qonuniyligi aniqlanishi lozim. "Tashlandiq ishlarning" hisobdan chiqarilishi tugallanmagan qurilish qoldig'ining kamayishiga olib kelsa ham, bu buyurtmachi faoliyatining yaxshilanish ko'rsatkichlari hisoblanishi mumkin emas.

1.5. Kapital qo'yilmalar bo'yicha biznes-rejaning bajarilishi tahlili

Kapital qo'yilmalar rejasi bajarilishining umumiy bahosi quyidagilar bo'yicha beriladi:

1. Xarajat turlari yoki tuzilishi bo'yicha.
2. Xarajatlar yo'nalishi bo'yicha.
3. Tugallangan obyektlarni foydalanishga topshirish bo'yicha.

Kapital qo'yilmalar bo'yicha biznes-reja bajarilishi tahlilida, ular pudrat yoki xo'jalik usuli bilan olib borilganda, yakka tartibdagi quruvchining 2-sonli ks-21 «Kapital qo'yilmalar va asosiy fondlarni ishga tushirish rejasining bajarilishi to'g'risida hisobot» o'rganiladi. Tahlil uchun 1.2-jadvalni keltiramiz:

1.2-jadval

Kapital qo'yilmalar biznes-rejasining xarajatlar turlari va tuzilishi bo'yicha bajarilishining umumiy bahosi

T/r	Ko'rsatkichlar	Kapital qo'yilmalar hajmi, ming so'mda			Kapital qo'yilmalar tuzilishi, %da		
		biznes-reja bo'yicha	haqiqatda	farqi (+;-)	biznes-reja bo'yicha	haqiqatda	farqi (+;-)
A	B	1	2	3	4	5	6
1.	Qurilish ishlari	56 800	54 100	- 2 700	62,7	57,2	-5,5
2.	Montaj ishlari	13 600	14 600	+1 000	15,1	15,4	+0,3
3.	Uskuna	18 500	23 900	+5 400	20,4	25,3	+4,9
4.	Loyiha-qidiruv ishlari	1 600	2 000	+400	1,8	2,2	+0,4
5.	Jami	90 500	94 600	+4 100	100	100	-

1.2-jadvaldan ko'rinib turibdiki, kapital qo'yilmalar bo'yicha biznes-reja 4 100 ming so'm, yoki 4,5 %ga ortig'i bilan bajarilgan. Ammo qurilish tashkilotining ishini yaxshi deb bo'lmaydi, sababi biznes-rejaning ortig'i bilan bajarilishi, birinchi navbatda, qo'shimcha uskuna sotib olish bilan bog'liq, qurilish bo'yicha muhimroq ishlar esa oxirigacha qilinmagan. Natijada kapital qo'yilmalarning tuzilishi keskin o'zgargan.

Shunday qilib, biznes-reja bo'yicha uskunaning kapital qo'yilmalar umumiy miqdoridagi hissasi 20,4 %ni, haqiqatda esa 25,3 %ni tashkil qildi, qurilish ishlari bo'yicha esa tegishli 62,7 % va 57,2 %. Ijobiy jihati faqat montaj ishlari biznes-rejasining ortig'i bilan bajarilishi bo'lgan xolos. Qurilish ishlarining oxirigacha bajarilmasligi obyektlarni ishga tushirish muddatlarining buzilishiga olib keladi.

Kapital qo'yilmalar tuzilishining tahlilidan tashqari, smeta narxlari bo'yicha kapital ishlarni smeta va haqiqiy qiymati bo'yicha taqqoslash lozim. Bunday turdagi farq, uskunalar bahosi o'zgarishi va yakka

tartibdagi quruvchining zararlarini obyektning inventar qiymatiga qo‘shishi hisobidan kelib chiqadigan ishlarni bajarishning haqiqatdagi va smetadagi hajmlari va usullari nomuvofiqligi natijasida yuzaga kelishi mumkin.

Smeta qiymatidan ehtimoliy farqlar tahlilini alohida obyektlar bo‘yicha o‘tkazish lozim. Keyingi bosqichda tahliliy jadval tuzilib, unda kapital qo‘yilmalari biznes-rejasining xarajatlar yo‘nalishi bo‘yicha bajarilish ko‘rsatkichlari taqqoslanadi.

1.3-jadval

Kapital qo‘yilmalar biznes-rejasining xarajatlar yo‘nalishi va tugallangan qurilish obyektlarining foydalanishga topshirilishi bo‘yicha bajarilishining tahlili (ming so‘mda)

T/r	Ko‘rsatkichlar	Kapital qo‘yilmalar hajmi			Obyektlarning foydalanishga topshirilishi		
		biznes-reja bo‘yicha	haqiqatda	farq (+;-)	biznes-reja bo‘yicha	haqiqatda	farqi (+;-)
A	B	1	2	3	4	5	6
1.	Sanoat qurilishi	53 000	64 600	+11 600	18 500	17 800	-700
2.	Uy-joy qurilish	25 000	19 300	-5 700	12 000	10 400	-1 600
3.	Kommunal qurilish	12 500	10 700	-1 800	7 500	6 000	-1 500
4.	Jami	90 500	94 600	+4 100	38 000	34 200	-3 800

1.3-jadvalning ma’ulmotlaridan ko‘rinib turibdiki, kapital qo‘yilmalar biznes-rejasining ortig‘i bilan bajarilishi uy-joy va kommunal qurilishlarining zarariga jadal sanoat qurilishi hisobidan yuzaga kelgan. Obyektlarni foydalanishga topshirish rejasiga kelsak, umuman olganda u 3 800 ming so‘mga yoki 10 %ga bajarilmasdan qolgan. Bunda obyektlarni foydalanishga topshirish rejasi uchala yo‘nalish bo‘yicha bajarilmagan. Keyingi tahlil kapital qo‘yilmalar biznes-rejasining ishlab chiqarish va

noishlab chiqarish alohida obyektlari bo'yicha bajarilmaganligi sabablarini aniqlashi lozim.

Qisqacha xulosa

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talaba vazifalarni iqtisodiy jihatdan to'g'ri qo'yish uchun buyurtmachining (yakka tartibdagi quruvchining) xo'jalik faoliyati iqtisodiy tahlili xususiyatlarini bilishi, xo'jalik, moliya investitsiya faoliyatini tahlil qilish usullarini ishlab chiqa olishi, izlanishlarning tahliliy vositalaridan foydalana olishi, tahliliy tadbirlarni bajarish asosida umumlashtirish va xulosalar tuza olishi, shuningdek buyurtmachi hisobotini mustaqil tahlil qilish tajribasiga ega bo'lishi lozim.

Tayanch iboralar

Kapital qurilishda tahlilning mazmuni va vazifalari, kapital qo'yilmalar, qurilishni olib borishning pudrat va xo'jalik usullari, loyiha-smeta hujjatlari, reja hujjatlari, hisobot hujjatlari, qurilish davomiyligi, me'yoriy davomiylilik, asosiy fondlar va ishlab chiqarish quvvatlarining ishga tushirilishi, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish asosiy fondlari, smeta narxi, tugallanmagan qurilish, yangi qurilish, amaldagi korxonalarni qayta tiklash, kengaytirish va texnik qayta qurollantirish, kapital qo'yilmalar biznes-rejasining tuzilish (qurilish ishlari, montaj ishlari, uskunalar va loyiha-qidiruv ishlari) bo'yicha bajarilishi, kapital qo'yilmalar biznes-rejasining yo'nalish (uy-joy qurilishi, sanoat qurilish, kommunal qurilish) bo'yicha bajarilishi.

Nazorat uchun savollar

1. Kapital qurilishda tahlilning mazmuni va vazifalari.
2. Buyurtmachi xo'jalik faoliyati tahlilining vazifalari va manbalari.
3. Loyiha-smeta hujjatlari o'zi nima?
4. Qurilish mahsulotining narxi qanday aniqlanadi?
5. Korxonalar, binolar va inshootlarni loyihalashtirish qanday bosqichlarda amalga oshiriladi?
6. Qurilish obyektlarining smeta qiymatini aniqlash uchun qanday hujjatlar tuziladi?
7. Reja hujjatlari o'zi nima?
8. Kapital qurilishning biznes-rejasi qanday ma'lumotlar asosida tuziladi?
9. Qaysi hujjat qurilish obyektlarini tiklash uchun ruxsatnoma hisoblanadi?

10. Qurilishni moliyalashtirish qaysi hisobot shakli asosida amalga oshiriladi?

11. Buyurtmachining hisobot tizimiga qanday hujjatlar kiradi?

Adabiyotlar

1. Деркач Д.М. Анализ производственно-хозяйственной деятельности подрядных строительных организаций. - М.: Финансы и статистика, 2000.

2. Жарковская Е.П. и др. Анализ хозяйственной деятельности строительных организаций. - М.: Стройиздат, 2005.

3. Савитская Г.В. Экономический анализ (учебник). 13-е издание, исправленное. - М.: Новое знание, 2007.

4. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Экономический анализ ситуации, темы, примеры, задачи, выбор оптимальных решений, финансовое прогнозирование. - М.: Финансы и статистика, 2007.

5. Vahobov A.V va boshqalar. Boshqa tarmoqlarda iqtisodiy tahlil xususiyatlari. - T., 2004.

6. "Mahsulot (ish va xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida"gi Nizom. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 54-sonli qarori. 5.02.1999. - T.: Buxgalterlar va Auditorlar assotsiatsiyasining nashriyot markazi. 2001.

II bob. QURILISH-MONTAJ ISHLARI BILAN SHUG‘ULLANUVCHI PUDRAT TASHKILOTI XO‘JALIK FAOLIYATINING IQTISODIY TAHLILI

2.1. Iqtisodiy tahlil vazifasi va manbalari

Qurilish-montaj tashkiloti faoliyatini baholash mezonini obyekt va inshootlar, turarjoy va boshqa ijtimoiy yo‘nalishdagi obyektlar ishlab chiqarish quvvatlarining ishga tushirilishi hisoblanadi. Shuning uchun pudratchi qurilish tashkiloti faoliyati tahlilining eng muhim bu vazifasi shartnoma bo‘yicha quvvatlarni va obyektlarni qurilishning rejadagi va me‘yordagi muddatlari ta‘minlangani holda ishga tushirish biznes-rejasining bajarilish darajasini tekshirish hisoblanadi. Buning uchun, ishga tushirilgan har bir obyekt bo‘yicha haqiqatdagi davomiylik me‘yoriy davomiylik bilan taqqoslanadi.

Tahlil natijalariga ko‘ra qurilish davomiyligini kamaytirishga va ishlab chiqarish quvvatlari hamda obyektlarning tezda ishga tushirilishiga qaratilgan chora-tadbirlar ishlab chiqiladi. Qurilish tashkilotining ishlab chiqarish xo‘jalik faoliyatini baholash uchun, shuningdek pudrat ishlarining hajmi bo‘yicha biznes-rejasi bajarilishi ham tahlil qilinadi. Tahlil jarayonida bosh pudrat bo‘yicha pudrat ishlari va o‘z kuchi bilan, subpudratchilar, buyurtmachilar tomonidan, ishga tushirish obyektlari va boshqalar bo‘yicha bajarilayotgan ishlar biznes-rejasining amalga oshirilishi tekshiriladi.

Pudrat ishlari biznes-rejasining bajarilishi 1-ks-sonli “Quvvatlarni ishga tushirish rejasining bajarilish haqidagi hisoboti” shakli bo‘yicha tuzilgan oylik va yillik statistik hisobotlar asosida tahlil qilinadi.

1-ks-sonli shakli bo‘yicha hisobot mustaqil balansga ega bo‘lgan barcha qurilish tashkilotlari tomonidan tuziladi. Ishlab chiqarish dasturi bajarilishining tahlili uchun manbalar sifatida biznes-reja, titul ro‘yxatlari, obyektlarni ishga tushirishga qabul qilish dalolatnomalari va boshqa ko‘rsatkichlar hisoblanadi.

Bundan tashqari, tahlil uchun joriy hisob va hisobdan tashqari ma‘lumotlar ham qo‘llaniladi. Masalan, alohida obyektlar tayyorligini tahlil qilish uchun qurilish obyektlari bo‘yicha bajarilgan ishlar jurnalidan ma‘lumotlar olinadi. Bu ko‘rsatkich obyektning qurilishi boshlanganidan beri bajarilgan QMI (qurilish-montaj ishlari) qiymatining ishlarning smeta qiymatiga bo‘lgan nisbati sifatida aniqlanadi.

2.2. Pudrat ishlarining ish hajmi bo'yicha biznes-rejaning bajarilishi tahlili

Qurilish-montaj tashkiloti bo'yicha ishlab chiqarish dasturi bajarilishining umumlashtiruvchi ko'rsatkichi pudrat ishlari hajmi bo'yicha biznes-rejaning bajarilishi hisoblanadi. Pudrat QMI biznes-rejasiga loyiha-smeta hujjatlari, moliyalashtirish, moddiy resurs va uskunalar bilan ta'minlangan obyektlar, texnologik bosqichlar, majmualar va ayrim ishlar turlari kiritiladi. QMI umumiy hajmi moddiy-texnika resurslari, mehnatga haq to'lash fondi va aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojni aniqlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Tahlil jarayonida tugallangan qurilish obyektlari va bosh pudratchining umumiy hajmi bo'yicha pudrat ishlari biznes-rejasining tahlil qilinayotgan davrda bajarilishi aniqlanadi. QMI biznes-rejasining bosh pudratchi tashkilotning o'z kuchi va jalb qilingan tashkilotlar (subpudratchi) kuchi bilan bajarilish darajasi aniqlanadi. QMI biznes-rejasining bajarilish darajasi QMIning smeta qiymati bo'yicha haqiqatda bajarilgan hajmi o'tgan davr biznes-rejasi ko'rsatkichlari bilan taqqoslanadi. QMI umumiy hajmi bo'yicha biznes-rejaning bajarilishi tahlili quyidagi ikkita yo'nalishda amalga oshiriladi:

1. QMI biznes-rejasining bosh pudratchi kuchi bilan bajarilishiga baho beriladi.
2. QMI biznes-rejasining alohida buyurtmachilar kesimida bajarilishiga baho beriladi.

Tahlilda 1-ks -sonli shaklining III bo'limi "Quvvatlarni ishga tushirish rejasi va pudrat ishlari rejasi bajarilishi to'g'risida hisobot" va hisobdan tashqari materiallar (tushuntirish xatlari, bildirishnomalar, ishlarni bajarish grafigi, buyurtmachilar va subpudratchilar) qo'llaniladi. 2.1-jadval misolida QMI hajmi bo'yicha biznes-rejaning bajarilishini ko'rib chiqamiz.

2.1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turganidek, qurilish tashkiloti tomonidan o'z kuchi bilan QMI umumiy hajmidan 55,5 % bajarilgan [109 610*100/197 540], subpudratchilar tomonidan esa 44,5 % [87 930*100/197 540].

2.1-jadval

Pudrat ishlari biznes-rejasining bajarilishi tahlili.

Smeta qiymati bo'yicha (ming so'm)

T/r	Ko'rsatkichlar	Biznes-reja bo'yicha	Haqiqatda	Mutlaq farq (+;-)	Biznes-reja bajarilishi, %da
A	B	1	2	3	4
I.	Jami pudrat ishlari	210 030	197 540	-12 490	94,1
	Shu jumladan:				
	1. Markazlashgan kapital qo'yilmalar davlat rejasida ko'zda tutilgan obyektlar bo'yicha.	191 200	180 100	-11 100	94,2
	Ulardan:				
	a) bosh shartnomalar bo'yicha;	191 200	180 100	-11 100	94,2
	b) to'g'ridan-to'g'ri shartnomalar bo'yicha;	-	-	-	-
	2. Markazlashtirilmagan man-balar hisobidan qurilayotgan obyektlar bo'yicha.	17 830	16 440	-1 390	92,2
	3. Kapital ta'mir	1 000	1 000	-	100
II.	Ishlarning umumiy hajmidan bajarilgani:				
	a) o'z kuchi bilan;	108 400	109 610	+1 210	101,1
	b) subpudratchi tashkilotlar tomonidan	101630	87930	-13700	86,5

Odatda subpudratchilar tomonidan qurilish maydonchasidagi tayyorgarlik ishlarini o'z ichiga olgan nol tsikli ishlari bajariladi (poydevor, aloqa, pardozlash ishlari va h.k.).

QMI dasturi umuman olganda 12 490 ming so'mga yoki 5,9 %ga bajarilmagan.

Biznes-rejaning bajarilmaganligi subpudratchi tashkilotlarning qoniqarsiz ishi bilan bog'liq bo'lib, ular tomonidan bajarilgan ishning haqiqatdagi hajmi biznes-rejadan 13 700 ming so'mga yoki 13,5 %ga kam chiqdi. Bosh pudratchiga kelsak u vazifaning uddasidan chiqqan.

QMI biznes-rejasi bajarilishini baholashda shuni ko'zda tutish kerakki, smeta qiymati bo'yicha ishlar hajmi ko'rsatkichi qurilish tashkiloti jamoasining urinishlarini yetarlicha tavsiflay olmaydi. Ko'p material talab qiladigan ishlar hissasi qanchalik yuqori bo'lsa, ishlar hajmi ham shunchalik yuqori bo'ladi. Shuning uchun ayrim qurilish tashkilotlari smeta qiymatida materiallar qiymati katta ulushni tashkil qilgan «foydaliroq» ishlarni amalga oshiradi. Bunda qurilish ishlab chiqarishining texnologik jarayoni, obyektlarni foydalanishga topshirish muddatlari buziladi, sifat pasayadi va h.k. Shuning uchun kapital qurilishda IMQ (ishlarning me'yoriy qiymati) ko'rsatkichini qo'llash maqsadga muvofiq. IMQ quyidagicha hisoblanadi: ishlarning smeta qiymatidan rejali jamg'armalar va asosiy materiallarga xarajatlar ayriladi. Keyin pudrat ishlari biznes-rejasining bajarilishi tahlili alohida buyurtmachilar kesimida olib boriladi.

Pudrat ishlari biznes-rejasi nafaqat trest bo'yicha, balki har bir buyurtmachi bo'yicha bajarilganida qurilish tashkilotining ishini me'yoriy deb hisoblasa bo'ladi.

2.3. Mehnat omillari tahlili

QMI hajmiga ko'pgina omillar ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun omillarning ta'sirini o'rganishni osonlashtirish maqsadida ularni muayyan iqtisodiy belgilari bo'yicha guruhlash lozim. Sanoatdagi kabi, QMI hajmiga ta'sir qiluvchi omillar 3 guruhga birlashtirilgan:

1. Mehnat omillari (qurilishlarning ishchi kuchi bilan ta'minlanganligi va mehnat unumdorligi).

2. Mehnat vositalari omillari (qurilishlarning mashinalar, mexanizmlar bilan ta'minlanganligi va ularning samarali ishlatilishi).

3. Mehnat ashyolari omillari (qurilishlarning materiallar bilan ta'minlanganligi va ularning samarali qo'llanilishi)

Sanoatdagi kabi qurilishlarda qurilish dasturining bajarilishi ishchi kuchi mavjudligi va qo'llanilishini aniqlashdan boshlanadi. Mehnat biznes-rejasi turli toifadagi ishchilarning o'rta hisobdagi son ko'rsatkichlarini, kunlarda ko'rsatilgan ish vaqti fondini, mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari va boshqalarni o'z ichiga oladi. Ushbu

sohadagi tahlil usullari ko'p jihatdan sanoat korxonasi tahliliga o'xshab ketadi.

Bu yerda sanoatdagi kabi, avvalo xodimlar tuzilishi aniqlanadi, ishchilar soni ko'rsatkichini haqiqatda bajarilgan QMI hajmi bilan bog'lanadi, mehnat unumdorligi bo'yicha biznes-rejaning bajarilishi, ish vaqtining qo'llanilishi baholanadi va mehnat omillarining qurilish dasturi bajarilishiga ta'siri umumlashtiriladi. Tahlil uchun ma'lumot 3-sonli-T shaklli «Qurilishda mehnat bo'yicha hisobot»dan olinadi. Qurilishda mehnat bo'yicha rejaning asosiy qismi mehnat unumdorligi hisoblanib, ular quyidagicha o'rnatiladi:

1. Bitta xodimning o'rtacha ish mahsuli.
2. Bitta ishchining o'rtacha ish mahsuli.
3. Bitta ishchining o'rtacha kunlik ish mahsuli.

Mehnat unumdorligini tahlil qilish uchun 2.2-tahliliy jadvalni keltiramiz.

2.2-jadval

Qurilish tashkilotida mehnat unumdorligi tahlili

T/r	Ko'rsatkichlar	O'lcho v birligi	Biznes-reja bo'yicha	Haqiqatd a	Farq	
					mutlaq (+,-)	%
1.	Smeta qiymati bo'yicha tugallanmagan qurilish qoldig'ining o'zgarishini hisobga olgan holda QMI hajmi (o'z kuchi bilan)	ming so'mda	111 400	109 220	-2 180	-2
2.	QMIda o'rta hisobdagi ishlovchilar soni	kishi	1 623	1 570	-53	-3,3
3.	Shu jumladan, ishchilar	kishi	1 280	1 247	-33	-2,6
4.	Barcha ishchilarning bir yilda ishlagan kishi/kunlari umumiy miqdori	kishi/kunlar	313 600	266 366	-47 234	-15,1

5.	Bitta ishchining bir yilda ishlagan o'rtacha kishi/kunlar miqdori	kunlar	245	213,6	-31,4	-12,8
6.	Bitta ishlovchiga to'g'ri keladigan o'rtacha ish mahsuli (1-qator/2-qator)	so'mda	68638,3 2	69566,88	928,56	+1,3
7.	Bitta ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik ish mahsuli (1-qator/3-qator)	so'mda	87031,2 5	87586,21	554,96	+0,6 4
8.	Bitta ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha kunlik ish mahsuli (1-qator/4-qator)	so'mda	355,23	410,04	54,81	+15, 43
9.	Ishchilarning ishlovchilar tarkibidagi ulushi (3-qator/2-qator)	%	78,86	79,42	0,56	+0,7 2

2.2-jadvaldan ko'rinib turganidek, hisobot yilida bitta ishlayotganga to'g'ri keladigan haqiqatdagi o'rtacha yillik ish mahsuli biznes-rejaga qaraganda 928 so'm 56 tiyinga yoki 1,3 %ga oshgan. Bitta ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha ish mahsuli biznes-rejaga qaraganda 554 so'm 96 tiyinga yoki 0,64 %ga oshgan. Bitta ishlayotganga va ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik ish mahsuli o'sish sur'atlarida farq xodimlar umumiy sonida ishchilar ulushining o'zgarishi bilan tushuntiriladi. Bitta ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha kunlik ish mahsuli 54 so'm 81 tiyinga yoki 15,43 %ga oshgan.

Bitta ishchiga to'g'ri keladigan yillik va o'rtacha kunlik ish mahsulining o'sish sur'atlaridagi farq (100,64 %; 115,43 %) ishchi vaqtining kunlik yo'qotishlari mavjudligi bilan tushuntiriladi. Shunday qilib, bir yilda har bir ishchi tomonidan 31,4 kun ishlanmasdan qolgan. 2.2-jadval ma'lumotlaridan yana shuni ko'rsa bo'ladiki, hisobot yilida QMI hajmi biznes-rejaga nisbatan 2180 ming so'mga yoki 2 %ga kamaygan. Bu kamayishga 2 omil ta'sir ko'rsatgan. Quyida keltirilgan omillar o'zgarishining ta'sirini mutlaq farq usuli bilan aniqlaymiz:

1. QMIda band bo'lgan ishlovchilar o'rtacha ro'yxatdagi sonining o'zgarishi (ekstensiv omil) – $53 \times 68638,32 = 3637,8$ ming so'm.

2. Mehnat unumdorligining o'zgarishi (intensiv omil) $+928,56 \times 1570 = +1457,8$ ming so'm.

Omillar muvozanati: $(-3637,8) + (+1457,8) = -2180$ ming so'm.

Bu summa QMI hajmi bo'yicha mutlaq farq summasi bilan to'liq to'g'ri keladi (1280 ming so'm). Endi yuqorida ko'rsatilgan omillar o'zgarishi ta'sirini zanjirli o'rin almashtirish usuli bilan aniqlaymiz (2.2(a)-jadval).

2.2(a)-jadval

Hisobning tartib raqami	O'rin almashtirishning tartib	Hisoblash formulasiga kiruvchi omillar		Umumlashtirilgan ko'rsatkichi - QMI (ming so'm)	Avvalgi hisobdan farq	O'zgarish sabablari
		ishlovchilar soni	mehnat unumdorli			
A	B	1	2	3	4	5
1.	-	1623	68638,32	111400	-	-
2.	1	1570	68638,32	107762	-3638	Ishchi kuchi yetishmasligi
3.	2	1570	69566,88	109220	+1458	Mehnat unumdorligining o'sishi

2.2(a)-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turganidek, hisobot yilida mehnat unumdorligining haqiqatdagi darajasi biznes-rejaga qaraganda 928 so'm 56 tiyinga oshgan. Bu o'sishga 2 omil ta'sir ko'rsatgan:

1. Ishlayotganlar soni umumiy tarkibida ishchilar ulushining o'zgarishi: $+0,56 \times 87031,25 : 100 = +487$ so'm 37 tiyin yoki $487 \times 100 : 928,56 = 52,5$ % mehnat unumdorligining o'sishi ekstensiv omil hisobiga, ya'ni ishlayotganlar tarkibida ishchilarning ulushini oshirish natijasida olingan.

2. Bitta ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha ish mahsuli mehnat unumdorligining $+554,96 \times 79,42 : 100 = +440$ so'm 74 tiyin yoki $440,74 \times 100 : 928,56 = 47,5$ %ga o'sishi intensiv omil hisobiga, ya'ni bitta

ishchiga to'g'ri keladigan o'rtacha ish mahsulini oshirish natijasida olingan.

Ikkita omilning yig'indi ta'siri: $487,37+440,74=928,11$ bo'lib, bu mehnat unumdorligi darajasining oshish summasiga deyarli teng (928,56), 45 tiyin farq ($928,56-928,11$) ma'lumotlarni yaxlitlash hisobidan sodir bo'ldi. Ushbu omillarning ta'siri foiz ko'rinishida 100 %ni tashkil etadi ($52,5+47,5$).

Shunday qilib, mehnat unumdorligining 52,5 %ga o'sishi intensiv omil hisobiga va 47,5 %i – ekstensiv omil hisobiga olingan. Bunday nisbat nomuvofiq hisoblanadi. Bizningcha, qurilish tashkilotlari QMI hajmining va mehnat unumdorligining 80-90 %ga o'sishini intensiv omil hisobiga olishi kerak.

2.4. Mehnat vositalarining omillari tahlili

Qurilishda sanoatdagi kabi asosiy fondlar ikkita guruhga bo'linadi: ishlab chiqarish va noishlab chiqarish. O'z navbatida, ishlab chiqarish fondlari ham ikki qismga bo'linadi: aktiv va passiv.

Aktiv qismiga qurilish mashinalari va uskunalari, kuch mashinalari va uskunalari, transport vositalari, ya'ni ishlab chiqarish (ishlar va xizmat ko'rsatish) jarayonida bevosita ishtirok etuvchi boshqa mehnat vositalari, passiv qismiga esa bino va inshootlar kiradi.

Asosiy fondlar tahlilining asosiy vazifalari quyidagicha:

- asosiy ishlab chiqarish fondlarining tarkibini, o'sishi va texnik holatini aniqlash;

- qurilish tashkilotining qurilish mashinalari va mexanizmlari bilan ta'minlanganlik darajasini aniqlash;

- QMI ni mexanizatsiyalashtirish va sanoatlashtirish darajasini aniqlash;

- qurilish mashinalari parkidan vaqt va quvvat bo'yicha foydalanish darajasini aniqlash;

- umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar (fond samarasi va fond sig'imi) asosida asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanish darajasini aniqlash.

Quyidagilar asosiy fondlar tahlili uchun ma'lumot manbai bo'lib hisoblanadi:

- 3-sonli shakl «Asosiy vositalar harakati to'g'risida hisobot»;

- 1-ke-sonli shakl (qurilish) «Qurilishni mexanizatsiyalashtirish va qurilish mashinalarining ishlatilishi to'g'risida hisobot», quvvat bo'yicha – 12-sonli shakl (qurilish) «Asosiy qurilish mashinalarining mavjudligi va tarkibi».

Qurilish tashkilotlarining asosiy fondlarini ishlatish tarkibi, harakati, texnik holati va samarasi sanoat va moddiy ishlab chiqarishning boshqa tarmoqlari ko'rsatkichlarining tahlilidan kam farq qiladi.

Xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlaridagi kabi qurilishda ham asosiy fondlarning texnik holati ularning eskirish, yangilanish, ishdan chiqish va yaroqlilik koeffitsiyenti bilan tavsiflanadi. Bu koeffitsiyentlarni hisoblash usullari sanoatdagi kabi amalga oshiriladi. Hisoblash usullarining ajralib turuvchi xususiyati fond samarasi bilan bog'liq. Qurilishda fond samarasi o'z kuchi bilan bajarilgan QMI hajmini xususiyva ijaraga olingan asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymatiga bo'lish orqali hisoblanadi.

Fond samarasi ko'rsatkichi bilan bir qatorda, asosiy fondlardan foydalanish samarasini tavsiflash uchun unga teskari bo'lgan ko'rsatkich fond sig'imi ko'rsatkichi qo'llaniladi (2.3-jadval).

2.3-jadval

Asosiy fondlardan samarali foydalanishni tahlili

T/r	Ko'rsatkichlar	O'lchov Birligi	Biznes-reja bo'yicha	Haqiqatda	Mutlaq farq(+,-)
A	B	V	1	2	3
1.	Smeta qiymati bo'yicha o'z kuchi bilan bajarilgan QMI hajmi	ming so'mda	111400	109220	-2180
2	Asosiy vositalarning o'rtacha yillik qiymati	ming so'mda	16590	15300	-1290
3.	Shu jumladan aktiv qismi.	ming so'm	11740	11250	-490
4.	Asosiy fondlarning bir ming so'midan fond samarasi (1-qator/2-qator)	so'm	6715	7138	+423
5.	Asosiy fondlar aktiv qismining bir ming so'midan fond samarasi (1-qator/3-qator)	so'm	9489	9708	+219
6.	Asosiy fondlar aktiv qismining asosiy fondlar umumiy qiymatidagi ulushi (3q:2q)	koef.	0,7076	0,7353	+0,0277

2.3-jadvalda keltirilgan ma'lumotlar bo'yicha, asosiy fondlarning fond samarasi ko'rsatkichi bo'yicha ko'rib chiqamiz. Jadvaldan ko'rinib turganidek, hisobot yilida o'z kuchi bilan bajarilgan QMI hajmi 2180 ming so'mga bajarilmagan. Bu pasayishga ikki omil o'z ta'sirini ko'rsatgan:

1. Asosiy vositalar o'rtacha yillik qiymatining o'zgarishi: $-1290 \times 6715 = -8662,3$ ming so'm.

2. Umumiy fond samarasining o'zgarishi: $+423 \times 15300 = 6471,9$ ming so'm.

Omillar muvozanati: $(-8662,3) + (+6471,9) = -2190,4$ ming so'm.

Bu summa pudrat ishlari hajmi bo'yicha mutlaq farq summasiga deyarli teng (-2180 ming so'm). +10,4 ming so'mni tashkil etgan farq hisoblashda ma'lumotlarni yaxlitlash bilan tushuntiriladi. Shunday qilib, hisobot yilida fond samarasi darajasining ko'tarilishi natijasida pudrat ishlari hajmi 6471,9 ming so'mga oshgan bo'lib, bu ijobiy holat hisoblanadi. Hisobot yilida asosiy fondlarning bir ming so'midan olingan fond samarasi 423 so'mga ko'paygan. Bu ko'payishga 2 omil o'z ta'sirini o'tkazgan:

1. Asosiy fondlar umumiy qiymatida uning aktiv qismi ulushining o'zgarishi: umumiy fond samarasining $+0,0277 \times 9489 = +262$ so'm 85 tiyin yoki 62 % ($262,85 \times 100 : 423$) ga o'sishi ekstensiv omil hisobiga olingan.

2. Asosiy fondlar aktiv qismi bir ming so'midan olingan fond samarasining o'zgarishi: umumiy fond samarasining $+219 \times 0,7353 = 161$ so'm yoki 38 % ($161 \times 100 : 423$) ga o'sishi intensiv omil hisobiga olingan.

Ikki omilning umumiy ta'siri: +423 so'm 25 tiyin ($262,85 + 161$).

Shunday qilib, yuqorida ko'rsatilgan omillarning o'zaro nisbatlari (62 %, 38 %) ijobiyholat hisoblanmaydi, sababi umumiy fond samarasining 38 % o'sishi intensiv omil hisobiga, ya'ni asosiy fondlar aktiv qismidan olingan fond samarasini oshirish natijasida sodir bo'lgan.

Fond samarasining tahliliga alohida e'tibor qaratish lozim, sababi keyingi yillarda bu samarali ko'rsatkichda pasayish tamoyili mavjud. Qurilishda fond samarasini pasayishining asosiy sabablari quyidagicha: qurilishning uzoq muddatlari; kapital qo'yilmalarning, moddiy va mehnat resurslarining sarflanishi; moddiy-texnika ta'minotining va ishlab chiqarishni tashkil etishning kamchiliklari; mashina parkining yuqori darajada eskirganligi va h.k.

Qurilish ishlab chiqarishining o'ziga xos xususiyati qurilishlarda muayyan fondlar guruhlari mavjudligi bo'lib, ular qo'llanilish tavsifiga

qarab ham asosiy, ham aylanma mablag'larga tegishli bo'lishi mumkin. Bular notitul inshootlar deb atalib, qurilish (havoza, taxa supalar va h.k.) jarayoniga xizmat ko'rsatadilar. Agar ular bir marta qo'llanilsa, unda ular aylanma mablag'lar hisoblanib, ularning qiymati to'laligicha qurilgan obyektga o'tkaziladi.

Agar notitul inshootlar bir nechta ishlab chiqarish sikllari davomida qo'llanilsa, unda ularning qiymati qurilish obyektlariga qismlab o'tkaziladi va o'z tabiatiga ko'ra ular asosiy ishlab chiqarish fondlari hisoblanadi.

Asosiy fondlardan foydalanish samarasi, birinchidan, alohida mashina va mexanizmlarning samarali qo'llanilishi hisobidan; ikkinchidan, qo'llanilish tezligini oshirish, yangi texnikani, mehnat va ishlab chiqarishni tashkil qilishning ilg'or usullarini kiritish, qurilish ishlarining mexanizatsiyalashtirish va sanoatlashtirish darajasini oshirish evaziga sodir bo'ladi.

2.5. Qurilish ishlarini mexanizatsiyalashtirish va sanoatlashtirish bo'yicha biznes-rejaning bajarilishi tahlili

Qurilishda mehnat unumdorligining uzluksiz o'sishi mexanizatsiyalashtirish vositalarini kiritishdan, harakatdagi mashinalar quvvatini oshirishdan, ularning vaqt bo'yicha ishlatilishidan va yig'ma tuzilmalarning qo'llanilishiga bog'liq. Dastlabki baho mexanizatsiyalashtirish darajasi ko'rsatkichi bo'yicha beriladi. Mexanizatsiyalashtirish darajasi – mashina va mexanizmlar tomonidan bajarilgan ishlar hajmining umumiy ishlar hajmiga nisbati tariqasida aniqlanadi.

Tahlilda umumiy ishlar hajmi asosiy turlarining rejadagi va haqiqatdagi mexanizatsiyalashgan darajasi, shu jumladan alohida ishlarining kompleks mexanizatsiyalashtirish darajasi taqqoslanadi. Bunda Umr ham qisman, ham to'liq mexanizatsiyalashgan ishlarni hisobga oladi, Umk ko'rsatkichi esa – faqatgina barcha asosiy va yordamchi operatsiyalari mashina va mexanizmlar yordamida bajarilgan ishlarni hisobga oladi. Binobarin, farq qo'lda bajarilgan ishlar darajasini tavsiflaydi.

Masalan: yer ishlari umumiy hajmi 83 ming m³. Ulardan 80 ming m³i ekskavatorlar tomonidan bajarilgan. Bundan yer ishlarining mexanizatsiyalashtirish darajasi quyidagicha:

$$\frac{80000 \text{ m}^3 \times 700}{83000} = 96,5\%$$

Mexanizatsiyalashtirish darajasi tahlili alohida mashina va mexanizmlar mavjudligi hamda qo'llanilishi tahlili bilan to'ldiriladi. Shu maqsadda harakatdagi mashina va mexanizmlarning o'rtacha ro'yxatdagi ko'rsatkichlari, hisobot davrida bitta mashinaga to'g'ri keladigan ish mahsuli aniqlanadi va mashinalar soni va ularning ish mahsulining ishlar hajmiga o'zaro ta'siri o'rganiladi.

1) Mashinalar soni o'zgarishining ta'siri mashinalar sonidagi farqning bitta mashinaga to'g'ri keladigan rejadagi o'rtacha yillik ish mahsuliga ko'paytirish orqali aniqlanadi.

2) Ish mahsulining ta'siri hisobot va biznes-rejadagi ushbu ko'rsatkich bo'yicha farqni mashinalarning haqiqatdagi o'rtacha ro'yxatdagi soniga ko'paytirish orqali aniqlanadi.

Bundan kelib chiqadiki, yer ishlari biznes-rejasining ortig'i bilan bajarilishiga quyidagilar ta'sir etadi:

1. Ekskavatorlar sonining o'zgarishi: $+3 \times 3160 \text{ m}^3 = +9480 \text{ m}^3$.

2. Bitta ekskavatorga to'g'ri keladigan o'rtacha ish mahsulining o'zgarish:

$-196 \text{ m}^3 \times 28 = -5488 \text{ m}^3$.

Jami farq: $(+9480) + (-5488) = +3992 \text{ m}^3$.

2.4-jadval

Alohida mashinalar, mexanizmlar mavjudligi va qo'llanilishi tahlili

T/r	Ko'rsatkichlar	Biznes-reja bo'yicha	Hisobot bo'yicha	Farq (+,-)
1.	Yer ishlari hajmi, m ³	79000	83000	+4000
2.	Ekskavatorlarning o'rtacha ro'yxat soni	25	28	+3
3.	Bitta ekskavatorga to'g'ri keladigan o'rtacha ish mahsuli (1-qator/2-qator)	3160	2964	-196

Shunday qilib, qurilish tashkilotining mexanizmlarni qo'llashdagi faoliyatini salbiy baholash lozim, yer ishlari hajmi 4000 m³ga ortig'i bilan bajarilgan bo'lsa ham, bu o'sish faqat ekstensiv omil hisobiga, ya'ni ekskavatorlar sonini oshirish natijasida olingan, bitta ekskavatorga to'g'ri

keladigan oʻrtacha ish mahsulining kamayishi sababli yer ishlari hajmi 5488 m³ga kamaydi.

Mashinalar, mexanizmlar, asboblar, transport bilan taʼminlanganlik qurilishni mexanizatsiyalashtirishga jiddiy taʼsir qiladi. Bu qismda ishlab chiqarish va mehnatning mexanik qurollanganlik, asosiy fondlar tuzilishi, ularning eskirishi, yangilanishi, muomaladan chiqarilishi va shunga oʻxshash koʻrsatkichlar boʻyicha tahlil oʻtkaziladi.

Qurilish ishlab chiqarishi texnik rivojlanishining asosi uning sanoatlashtirilishidir, yaʼni bloklar, qurilmalar hamda bino va inshootlarning yirik oʻlchamli tarkibiy qismlarini keyinchalik qurilish maydonchalarida mexanizatsiyalashtirilgan yigʻilishini koʻzda tutgan holda zavod sharoitlarida tayyorlashdir.

Sanoatlashtirish darajasi qoʻllanilgan yigʻma tuzilmalar va qismlar qiymatining moddiy xarajatlar umumiy summasiga boʻlgan foizli nisbati. Qurilish mahsulotining yigʻilish darajasi qanchalik baland boʻlsa, uning sanoatlashtirish darajasi shunchalik yuqori boʻladi. Sanoatlashtirish mehnat unumdorligini bir necha bor oshirish, qurilish muddatlarini tezlashtirish imkonini beradi, uning sifatini oshirishga va QMI tannarxining pasayishiga olib keladi.

2.6. Qurilishni moddiy resurslar bilan taʼminlanishi va ulardan samarali foydalanish tahlili

Qurilish tashkilotining ishlab chiqarish dasturini muvaffaqiyatli bajarish sezilarli darajada aniq moddiy-texnika taʼminotiga, yaʼni materiallar, yigʻma tuzilmalar, qismlar va boshqa mehnat vositalari mavjudligi va qoʻllanilishiga bogʻliq.

Qurilishda avvalo ularning obyektga ishga tushirishga taʼsiri oʻrganiladi. Shuningdek, quyidagi xususiyatlarni ham hisobga olish kerak: qurilishni materiallar bilan taʼminlashda buyurtmachilar, bosh pudratchilar va subpudratchilarning ishtiroki va majburiyatlari, pudratchilarda eritma, beton, yigʻma temir-beton mahsulotlarini ishlab chiqarish boʻyicha xususiy bazasi mavjudligi va h.k.

Moddiy-texnika taʼminoti (MTT) boʻyicha biznes-rejaning bajarilishi va uning qurilish tashkilotining ishlab chiqarish faoliyatiga taʼsiri sanoatdagi kabi amalga oshiriladi. Shunday qilib, moddiy resurslardan foydalanish samarasini tavsiflovchi koʻrsatkich QMIning umumiy sermaterialligi boʻlib, u sarf qilingan moddiy resurslar qiymatining qurilish tashkilotining oʻz kuchi bilan bajarilayotgan QMI hajmiga nisbati bilan

aniqlanadi. Moddiy resurslardan foydalanish samarasini tavsiflash uchun material samarasi ko'rsatkichiga qarama-qarshi bo'lgan material sig'imi ko'rsatkichi qo'llaniladi.

Moddiy resurslardan foydalanish samarasini tahlil qilish manbalari quyidagilar:

- M-29-sonli shakl "Qurilishda materiallar sarfi to'g'risida hisobot" bo'lib, unda qurilish obyektlari va ishlar turlari, haqiqatda bajarilgan ishlar miqdori, har bir ish turining birligi va umumiyish hajmiga xarajat me'yori sanab o'tiladi;

- 2-S-sonli shakl "QMI tannarxi to'g'risida hisobot";

- 2-sonli shakl "Moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot".

2.5-jadvalda keltirilgan ma'lumotlar bo'yicha moddiy resurslardan foydalanish samarasini ko'rib chiqamiz.

2.5-jadval

Qurilish tashkilotida moddiy resurslardan foydalanish samarasini tahlili

T/r	Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Biznes-reja bo'yicha	Haqiqatda	Mutlaq farq (+,-)
A	B	V	1	2	3
1.	O'z kuchi bilan bajarilgan QMI hajmi	ming so'm	111400	109220	-2180
2.	Moddiy xarajatlari	ming so'm	59350	62800	+3450
3.	Material sig'imi (2-qator/1-qator)	tiyin	53	57	+4
4.	Moddiy xarajatlarning bir so'miga bajarilgan QMI hajmi (material samarasi) (1-qator/2-qator)	so'm	1,8770	1,7392	0,1378

2.5-jadvalning ma'lumotlaridan ko'rinib turganidek, hisobot yilida o'z kuchi bilan bajarilgan QMI hajmi biznes-rejaga qaraganda 2180 ming so'mga yoki 2,1 %ga kamaygan. Bu kamayishga quyidagi ikkita omil ta'sir ko'rsatgan:

1) moddiy xarajatlarning o'zgarishi (ekstensiv omil): $+3450 \times 1,8770 = +6475,6$ ming so'm;

2) material samarasining o'zgarishi: $-0,1378 \times 62800 = -8653,8$ ming so'm, jami farq $(+6475,6)+(-8653,8) = -2178,2$ ming so'm.

Moddiy xarajatlar o'sishi hisobiga QMI hajmi 6475,6 ming so'mga oshdi, material samarasining kamayishi natijasida ishlar hajmi 8653,8 ming so'mga kamaydi. Bu shuni bildiradiki, QMI hajmi bo'yicha biznes-rejaning bajarilishiga faqatgina ekstensiv yo'l bilan, ya'ni moddiy xarajatlarni oshirish hisobiga erishilmoqda.

Shuningdek, jadvaldan ko'rinib turibdiki, qurilish tashkiloti bo'yicha hisobot yilida bajarilgan QMIning bir so'miga moddiy xarajatlarning ortiqcha sarfi 4 tiyinni tashkil qildi.

Materiallarning ortiqcha sarfi natijasida QMI hajmi 4368,8 ming so'mga $(0,04 \times 109220)$ kamaydi. Bu qurilish tashkilotida moddiy xarajatlarni kamaytirish bo'yicha kurash olib borilmayotganligini bildiradi.

Shulardan kelib chiqqan holda, har bir qurilish tashkilotining asosiy vazifasi – bu iqtisod qilish, QMI tannarxini pasaytirish tartibiga qat'iy rioya qilish. Shu bois, inqirozga qarshi choralar dasturining muayyan bo'limlari – belgilangan kompleks chora-tadbirlar majmuasida, ayniqsa, "qat'iy tejamkorlik tizimini joriy etish, ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini kamaytirishni rag'batlantirish hisobidan korxonalar raqobatbardoshligini oshirish ko'zda tutilgan. Shu maqsadda yaqinda xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiyotdagi yetakchi tarmoq va sohalarda mahsulot tannarxini kamida 20 %ga tushirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish"⁵ ko'zda tutilgan .

2.7. Qurilish montaj ishlari tannarxi tahlili

QMI tannarxi deganida, qurilish tashkilotining QMI ni bajarishga va buyurtmachiga obyektlar va ishlar majmuasini topshirishga bo'lgan pul xarajatlari tushuniladi.

QMI tannarxi sifat ko'rsatkichi bo'lib, uning pasayishi qurilish dasturi biznes-rejasi bajarilishidagi kabi omillarga bog'liq: ishchi kuchidan, mexanizatsiyalashtirish vositalaridan va qurilish materiallaridan, QMI ni sanoatlashtirish va mexanizatsiyalashtirishdan oqilona foydalanish va h.k. QMI tannarxi to'g'risidagi hisobotda qurilish-montaj ishlari quyidagicha keltiriladi:

- smeta qiymati bo'yicha;
- rejadagi tannarx bo'yicha;

⁵Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. –T.: O'zbekiston, 2009, 34-b.

- haqiqatdagi tannarx bo'yicha.

Smeta qiymatidan yuqori badal va imtiyozlar tartibida qoplanadigan xarajatlar alohida ustunga ajratiladi. Qurilish mahsulotining narxi uning smeta qiymati bo'yicha aniqlanadi. QMIning smeta qiymati ishchi chizmalar va o'rnatilgan smeta me'yorlari va baholari bo'yicha hisoblangan ishlarni bajarish xarajatlari, shuningdek rejali jamg'armalar summagini o'z ichiga oladi. Smeta qiymati QMI hajmlar va bajarilgan ishlar hisob-kitoblar uchun, shuningdek shartnoma baholarini aniqlashda asos bo'lib xizmat qiladi. Agar smeta qiymatidan rejali jamg'armalarni ayirib tashlansa, smeta tannarxi yuzaga keladi.

Qurilish tashkilotlari xo'jalik hisobi tamoyillari asosida ish yuritadi. Xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlari kabi ular o'z xarajatlarini daromadlari bilan qoplashadi va o'z jamg'armalariga ega. Shu sababli, ishlarning smeta qiymati qurilish ishlab chiqarishi bilan bir qatorda smeta qiymatidan 7,41 % miqdorida rejali jamg'armalarni ham ko'zda tutadi.

Smeta qiymatining qurilish tashkilotida yuzaga kelgan ishlash sharoitlarini hisobga olgan holda aniqlanishini rejali tannarx deb ataladi. U smeta qiymatidan rejali jamg'armalar va tannarx pasayishidan iqtisod qilingan summaga kamdir. Ayni paytda rejali tannarxga bajarilgan ishlarning smeta qiymatidan ortiq xarajatlari ham kiritilib, ularni buyurtmachi pudratchi qurilish tashkilotiga tovon tariqasida qoplaydi.

Haqiqatdagi tannarx tashkilot tomonidan bajarilgan qurilish va montaj ishlarini ishlab chiqarishiga ketgan barcha xarajatlarning pul shaklini ko'rsatadi. QMI tannarxi tahlilining vazifalari quyidagicha: ishlar tannarxi bo'yicha biznes-reja bajarilishining darajasini aniqlash; ichki imkoniyatlarni aniqlash va qo'llash hamda qurilish tashkilotining ishini yaxshilash bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish.

QMI tannarxi tahlilida foydalanish uchun ma'lumotlar manbai bo'lib biznes-reja, 2-ks-sonli shakl bo'yicha hisobot, qurilishda asosiy materiallar sarfi to'g'risida 29-m-sonli shakl bo'yicha hisobot, buxgalyerlik hisobi ro'yxatlari va boshqalar xizmat qiladi. QMI tannarxini pasaytirish bo'yicha biznes-rejaning bajarilish darajasi barcha ishlar hajmi bo'yicha haqiqatdagi tannarxning rejadagi tannarx bilan ishlarni bajarish xarajatlarining turlari, qismlari va tarkibiyqismlari bo'yicha QMIning bir so'miga bo'lgan xarajatlar darajasi bilan taqqoslanishi orqali o'rnatiladi. Haqiqatdagi xarajatlarni smeta bilan va o'tgan yilning tannarx darajasi bilan solishtirish lozim

2.6-jadval

QMI tannarxi darajasini tahlili

T/r	Ishlar turlari	Smeta qiymati	Rejadagi tannarx	Haqiqatdagi tannarx	Tovon va imtiyozlar tariqasida qoplanadigan xarajatlar
A	B	1	2	3	4
1.	Qurilish ishlari (metall qurilmalarning o'rnatilishini hisobga olgan holda)	108220	105980	106400	1010
2.	Uskunalar o'rnatilishi	–	–	–	–
3.	Bino va inshootlarning kapital ta'mirlanishi	1000	970	970	–
4.	Jami	109220	106950	107370	1010

2.6-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, hisobot yilida barcha ishlar bo'yicha QMIning haqiqatdagi tannarxi rejadagi tannarxdan 420 ming so'mga oshgan (106950-107370). Bu o'sish qurilish ishlarining metall qurilmalarning o'rnatilishini hisobga olgan holda qurilish ishlarining o'sishi sababli yuzaga kelgan. Kapital ta'mir bo'yicha xarajatlar kamaymagan.

Keyingi bosqich QMI tannarxining xarajatlar tarkibiy qismlari va qismlari bo'yicha tahlilidir. "Xarajatlar tarkibi to'g'risidagi" nizomga ko'ra barcha xarajatlar quyidagicha guruhlanadi:

1. Ishlarning ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar:

- a) bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar;
- b) bevosita va bilvosita mehnat xarajatlar;
- v) ishlab chiqarish tavsifidagi qo'shimcha xarajatlarni o'z ichiga olgan holda bevosita va bilvosita xarajatlar.

2. QMI tannarxiga kiritilmaydigan, ammo asosiy faoliyat foydasida hisobga olinadigan davr xarajatlariga kiritiladigan xarajatlar:

- a) sotish xarajatlari;
- b) ma'muriy xarajatlar;
- v) boshqa operatsion xarajatlari va zararlari.

3. Qurilish tashkilotining umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda yoki zararni hisoblashda hisobga olinadigan moliyaviyfaoliyat bo'yicha xarajatlar:

- a) foizlar bo'yicha xarajatlar;
- b) xorijiy valuta operatsiyalari bo'yicha salbiy kurs farqlari;
- v) qimmatbaho qog'ozlarga qo'yilgan mablag'larning qayta baholanishi;
- g) moliyaviy faoliyat bo'yicha boshqa xarajatlar.

4. Daromad (foyda) solig'ini to'lagunga qadar foyda yoki zararni hisoblashda hisobga olinadigan favqulodda zararlari.

QMI tannarxini shakllantiruvchi xarajatlar ularning quyidagi tarkibiy qismlar bo'yicha iqtisodiy tarkibiga binoan guruhlanadi:

1. Ishlab chiqarish moddiy xarajatlari.
2. Ishlab chiqarish tavsifidagi mehnatga haq to'lash xarajatlari.
3. Ishlab chiqarishga taalluqli ijtimoiy sug'urtalashga ajratmalar.
4. Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning eskirishi.
5. Ishlab chiqarish yo'nalishidagi boshqa xarajatlar.

Xarajatlar tarkibiy qismlari va hisob-kitob qismlari bo'yicha QMI tannarxining, bajarilgan QMIning bir so'miga bo'lgan xarajatlar, moddiy xarajatlar tahlili usullari ko'p jihatdan sanoat korxonasi tahliliga yaqinlashadi.

Misol uchun, materiallar narxi va ularning sarf me'yori o'zgarishi tannarxga ta'sir ko'rsatishini aniqlash maqsadida tahlil qanday o'tkazilishini ko'rib chiqamiz (2.7-jadval).

2.7-jadvaldan ko'rinib turibdiki, qurilish tashkilotida 1m^3 temir-beton qurilmalari qiymati bo'yicha +6500 so'mga ortiqcha xarajatga yo'l qo'yilgan. Bunda temir-beton qurilmalarining ish birligiga sarf me'yorini kamaytirish hisobiga xarajatlar – 3700 so'mga kamaygan, ammo haqiqatdagi narxning rejadagiga qaraganda ko'tarilishi xarajatlarning +10200 so'mga oshishiga olib keldi. Ikkala omilning yalpi ta'siri 6500 so'm (+10200)+(-3700) farqni keltirib chiqardi.

Moddiy xarajatlar tahlili

Materiallar	O'lov birligi	Ishlar birligiga xarajatlar						Haqiqatdagi me'yor va rejadagi narxda	Umumiy farq, ming	O'zgarish hisobidan farq	
		me'yor bo'yicha		haqiqatda						sarf me'yori, so'm 9us.-5us.	narx, so'm 8us.-9us.
		miqdori	narx, so'm		miqdor	narx, so'm					
			birlik	jami		birlik	jami				
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Temir-beton	M	3,5	37000	129500	3,4	40000	136000	125800	+6500	-3700	+10200

2.8. Moliyaviy natijalar va rentabellik ko'rsatkichlarining tahlili

Foyda pudratchi qurilish tashkilotlari faoliyatining eng muhim iqtisodiy baholash ko'rsatkichi hisoblanadi. Qurilish tashkilotining rejadagi foyda bo'yicha biznes-rejasi quyidagilardan tashkil topadi: smetada ko'zda tutilgan va smeta qiymatining 7,14 % miqdorini tashkil qilgan reja jamg'armalari summasi; obyektlar va ishlar majmui bo'yicha QMI tannarxining kamayishidan iqtisod.

Foydaning haqiqatdagi summasi topshirilayotgan obyekt va ishlar majmuining smeta qiymati bilan ularning haqiqatdagi tannarxi o'rtasida farq sifatida hisoblanadi. Agar qurilishning haqiqatdagi qiymati shartnoma narxi yoki smeta qiymatidan baland bo'lsa, farq qurilish-montaj tashkiloti va uning subpudratchi tashkilotlarining moliyaviy-xo'jalik faoliyati natijalarida zarar sifatida ko'rsatiladi.

Qurilishda ishlarni topshirishdan foyda quyidagicha xususiyatlarga ega: obyekt qurilishining butun muddati mobaynida shakllanadi; nafaqat hisobot yili, balki o'tgan yillar ishlarining natijasi hisoblanadi; obyekt bo'yicha shakllanadi, hisob-kitobi esa qurilish tashkiloti bo'yicha umumiyamalga oshiriladi.

Qurilish tashkiloti faoliyatining yanada umumlashtiruvchi ko'rsatkichi sof foyda ko'rsatkichidir. Sof foyda hajmi O'zbekiston qurilish tarmog'i bo'yicha agar 2004-yili 20432.9 mln. so'mni tashkil

etgan bo'lsa, 2008-yil boshiga kelib uning hajmi 53577,4 mln. so'mga etdi, ya'ni 33144,5 mln. so'mga oshdi yoki uning o'sish sur'ati 262,2 %ni tashkil etdi⁶. Sof foyda hajmini aniqlash uchun bir qator oraliq foyda ko'rsatkichlarini aniqlab olish zarur. Bunda foydaning oraliq ko'rsatkichlari hisobot davrida qurilish tashkiloti faoliyatining samaraligini tahlil qilish va baholash uchun mustaqil ahamiyatga ega bo'ladi. "Xarajatlar tarkibi to'g'risida"gi Nizomga ko'ra qurilish tashkiloti faoliyatining moliyaviy natijalari foydaning quyidagi ko'rsatkichlari bilan tavsiflanadi:

1. Topshirilayotgan obyektlar va ishlar majmuidan tushgan yalpi foyda ishlarni bajarishdan tushgan tushum bilan bajarilgan QMI tannarxi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi. Pudratchi tashkilot uchun buyurtmachiga topshirilgan va u qabul qilgan qurilish va montaj ishlari sotilgan mahsulot hisoblanadi.

2. Ishlarni bajarishdan tushgan yalpi foyda minus davr xarajatlari plyus yoki minus asosiy faoliyatning boshqa daromadlari (zararlari) sifatida aniqlanadigan asosiy ishlab chiqarish faoliyatining foydasi.

3. Umumxo'jalik faoliyatidan foyda algebraik summa sifatida hisoblanuvchi summa: asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan foyda plyus dividendlar, foizlar ko'rinishidagi daromadlar plyus yoki minus xorijiy valuta operatsiyalaridan daromadlar (zaralar), plyus yoki minus investitsiyalarni qimmatbaho qog'ozga qayta baholashdan daromad (zarar) minus foizlarni to'lash bo'yicha xarajatlar.

4. Soliq to'lagunga qadar foyda umumxo'jalik faoliyatidan foyda va favqulodda foyda va zararlar qoldig'ining algebraik summasi sifatida aniqlanadi.

5. Soliqlar to'langanidan keyin qurilish tashkilotining ixtiyorida qoluvchi sof foyda soliq to'lagunga qadar foydaning daromad (foyda) solig'i va boshqa soliq hamda to'lovlardan tashqari summasidir. Qurilish tashkilotining moliyaviy natijalari tahlili usullari sanoat korxonasi uchun ushbu ko'rsatkichlari tahlilidan kam farq qiladi. Misol uchun, yalpi foydaning o'zgarishiga ta'sir qiladigan omillar tahlilining usullarini ko'rib chiqamiz.

2.8-jadval

⁶Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Строительство в Узбекистане. Статистический сборник.32с. 2008 год.

Qurilish tashkiloti yalpi foydasining o'zgarishiga ta'sir etadigan omillar tahlili (ming so'mda)

T/r	Ko'rsatkichlar	Shakl da-gi qator soni	O'tgan davr hisoboti bo'yicha	Asos (baza) narxlarda va tannarxda bajarilgan ishlarning haqiqatdagi hajmi	Hisobot yilida bajarilgan ishlarning haqiqatdagi hajmi
A	B	V	1	2	3
1.	Bajarilgan va buyurtmachiga topshirilgan ishlar hajmi	010 2-sh.	1 06700	108250	109220
2.	Bajarilgan ishlarning ishlab chiqarish tannarxi	020 2-sh.	104980	105225	106450
3.	Ishlarni sotishdan tushgan yalpi foyda	030 2-sh.	1720	3025	2770

2.8-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turganidek, hisobot yilida buyurtmachilarga topshirilgan QMIdan tushgan yalpi foyda o'tgan yilga qaraganda 1050 ming so'mga oshgan yoki uning o'sish sur'ati 161,1 %ni tashkil etdi. Bu o'sishga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatdi:

1. Ishlarni bajarishdan tushgan tushum ko'rsatkichi orqali namoyon bo'luvchi smeta yoki shartnoma narxining o'zgarishi. Joriy va asos (baza) narxlarda haqiqatdagi bajarilishni solishtirib, bu omilning yalpi foydaga ta'sirini topamiz: yalpi foydaning $109220 - 108250 = +970$ ming so'mga yoki 92,4 %ga ($970 \times 100 : 1050$) o'sishi sotish narxlarini ko'tarish hisobiga olingan.

2. Bajarilgan va buyurtmachiga topshirilgan qurilish ishlari tannarxining o'zgarishi: $106450 - 105225 = +1225$ ming so'm. Ishlar tannarxining qimmatlashishi oqibatida yalpi foyda 1225 ming so'mga yoki 16,6 %ga ($1225 \times 100 : 1050$) kamaygan.

3. Ishlarni bajarishdan tushgan tushumning o'zgarishi. Buyurtmachiga topshirilgan ishlardan tushgan tushum hajmining ta'sirini aniqlash uchun, bu hajm nisbatan qanchalik o'zgarganini aniqlaymiz. Buning uchun 2.8-jadval ma'lumotlari bo'yicha quyidagicha hisob-kitob qilamiz:

$$A) 108250 \cdot 100 : 106700 = 101,45\%$$

$$B) 1,45 \cdot 1720 : 100 = 25 \text{ ming so'm}$$

Ishlarni bajarishdan tushgan tushumning ko'payishi natijasida yalpi foyda 25 ming so'mga yoki 2,4 %ga ortdi ($25 \cdot 100 : 1050$).

4. Bajarilgan QMI tuzilishi o'zgarishi. Bajarilgan qurilish ishlari turli xillari turlicha rentabellik darajasiga ega ekanligi bois, ishlar tarkibining o'zgarishi natijasida qo'shimcha foyda yoki zarar olish mumkin. Sanoatdagi kabi bu omilning ta'siri ikkita yo'l bilan aniqlanadi: balans hisobi yo'li bilan, ya'ni yalpi foydaning umumiy farqidan ilgari hisoblangan farq omillari olib tashlanadi va yalpi foyda miqdoriga ishlar tarkibining o'zgarishi aniqlanadi: $(+1050) - (970 - 1225 + 25) = +1280$ ming so'm.

Omillar muvozanati: $(970 - 1225 + 25 + 1280) = +1050$ ming so'm.

Bunda ta'kidlab o'tish lozimki, ilgari hisoblangan omillar to'g'ri bo'lgan holatdagina hisob-kitob to'g'ri qilingan bo'ladi. Shuning uchun amaliyotda ikkinchi usul qo'llanilib, unda ishlar tuzilishi o'zgarishining ta'siri quyidagicha tartibda aniqlanadi: ishlarni bajarishdan tushgan tushumning va bajarilgan ishlar tannarxining o'sish sur'atlaridagi farq olinib o'tgan yilgi hisobot bo'yicha ishlab chiqarish tannarxi summasiga ko'paytirilib 100 ga bo'linadi.

a) ishlarni bajarishdan tushgan tushumning o'sish sur'atlari:

$$108250 \cdot 100 : 106700 = 101,45\%;$$

b) bajarilgan ishlar tannarxining o'sish sur'atlari:

$$105225 \cdot 100 : 104980 = 100,23\%;$$

v) o'sish sur'atlaridagi farq: $101,45 - 100,23 = +1,22\%$;

g) $+1,22 \cdot 104980 : 100 = +1280,7$ ming so'm.

Omillar balansi: $[970 - 1225 + 25 + 1280,7] = +1050,7$ ming so'm.

Shunday qilib, tuzilishdagi o'zgarishlar hisobiga qurilish tashkilotining yalpi foydasi 1280,7 ming so'mga ko'paydi. Bu shuni ko'rsatadiki, bajarilgan qurilish ishlari tuzilishida yanada "foydaliroq" ishlar ulushi ortgan.

Hisob-kitoblar natijalarini umumlashtiramiz. Ishlarni bajarishdan tushgan yalpi foyda o'tgan yilga qaraganda quyidagi omillar ta'siri ostida o'zgargan:

- sotish narxlarining o'sishi +970 ming so'm;
- tannarxning qimmatlashishi -1225 ming so'm;
- tushumning ko'payishi +25 ming so'm;
- ishlar tuzilishining o'zgarishi +1280,7 ming so'm.

Farqlar summasi: +1050,7 ming so'm.

Shunday qilib, biz aniq misolda qurilish tashkilotining ishlarni bajarishdan tushgan yalpi foydasi o'zgarishiga ta'sir qiladigan omillarni tahlil qilish usulini ko'rib chiqdik. Keyinchalik moliyaviy axborotdan foydalanuvchilar ehtiyojlarini hisobga olgan holda usullar takomillashtirilib borilishi lozim.

Asosiy ishlab chiqarishdan, umumxo'jalik faoliyatidan, soliq to'langunga qadar hamda sof foydaning omilli tahlil usullari sanoat korxonasi uchun ushbu ko'rsatkichlari tahlilidan kam farq qiladi.

Rentabellik ko'rsatkichlari tahlili

Rentabellik – umuman xalq xo'jaligi tarmoqlarida samaradorlikning eng muhim ko'rsatkichlaridan biri. Qurilish ishlab chiqarishi samaradorligining mutlaq qiymatini ko'rsatuvchi foyda ko'rsatkichidan farqli o'laroq, rentabellik uning nisbiy qiymatini ko'rsatadi. Masalan, soliq to'lagunga qadar foydaning bajarilgan qurilish ishlarining ishlab chiqarish tannarxiga nisbatan aniqlanadigan rentabellik darajasi O'zbekiston qurilish tarmog'i bo'yicha 2004-yil 9,4 %ni tashkil etgan bo'lsa, 2008-yil boshiga kelib 8,7 %ga teng bo'ldi, ya'ni 0,7 bandga kamaydi⁷.

Shu bois rentabellik darajasining va uning o'zgarish sabablari tahlili qurilish tashkilotlari ishining samaradorligini oshirish imkoniyatlarini aniqlash uchun muhim ahamiyatga ega. Qurilish tashkilotlarining xo'jalik faoliyatini tahlil qilishda mablag'lardan foydalanishning turli darajadagi samarasini tavsiflovchi turli rentabellik ko'rsatkichlari hisoblab chiqiladi.

Qurilishda quyidagi rentabellik ko'rsatkichlarini qo'llash tavsiya etiladi: umumiy aktivlar (mulk) rentabelligi; xususiy kapital rentabelligi; asosiy kapital rentabelligi; doimiy kapital rentabelligi; qarzga olingan kapital rentabelligi; real asosiy kapital rentabelligi va h.k. Qurilish

⁷Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Строительство в Узбекистане. Статистический сборник. 2008 г. 43 с.

tashkiloti rentabellik ko‘rsatkichlarini hisoblash usullari sanoat korxonasi uchun ushbu ko‘rsatkichlari tahlilidan kam farq qiladi.

2.9. Moliyaviy holat tahlili

Moliyaviy holat tahlili qurilish-montaj tashkiloti xo‘jalik faoliyati majmuaviy tahlilining yakunlovchi bosqichi hisoblanadi. Moliyaviy holat deganda pudratchi tashkilotning qurilish ishlab chiqarishi jarayonini pul mablag‘lari bilan ta‘minlab berish va to‘lov majburiyatlarini amalga oshirish qobiliyati tushuniladi. Qurilish-montaj tashkiloti ishlab chiqarish-xo‘jalik faoliyatini amalga oshirish uchun ustav kapitali bilan ta‘minlanib, u birlashtirilgan mablag‘lar miqdorini ko‘rsatadi. Ustav kapitali va qurilish tashkilotining ixtiyorida qoluvchi foyda qismi qurilish tashkilotining xususiy mablag‘larini tashkil etadi.

Qurilish tashkilotlari moliyaviy holati tahlilining xususiyatlari qurilish-montaj ishlab chiqarishini tashkil qilishning, xo‘jalik hisobining, bosh pudratchilar, subpudratchilar va buyurtmachilar moliyaviy aloqalarining, shuningdek aylanma mablag‘larni shakllantirish manbalari va ularni joylashtirishdagi farqlarning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi.

Shunday qilib, pudratchi tashkilotlar aylanma mablag‘larning xususiy manbalari hamda ularga tenglashtirilgan manbalarga ega, shuningdek bank kreditlaridan foydalanadilar. Bu qism bo‘yicha ular va sanoat korxonalari o‘rtasida o‘xshashlik mavjud. Ammo oxirgilaridan farqli o‘laroq, pudratchi tashkilotlar buyurtmachilardan pudrat shartnomasi bo‘yicha olinadigan bo‘nak ko‘rinishidagi yana bitta aylanma mablag‘lar manbasiga ega.

“Xarajatlar tarkibi to‘g‘risida”gi Nizomning kuchga kiritilishi O‘zbekistondagi buxgalteriya hisobi tizimining xalqaro hisob andozalariga yaqinlashtirishda muhim qadam hisoblanadi. Xususan, xalq xo‘jaligining turli tarmoqlarida yagona moliyaviy hisobot shakllarini qo‘llash moliyaviy natijalar va moliyaviy holat tahlilining usullaridagi farqni yo‘qotadi. Qurilish tashkilotlari moliyaviy holatining tahlili sanoatdagi kabi muayyan ketma-ketlikda olib boriladi, chunki, qurilish tashkiloti mulkining tarkibi aniqlanadi: uzoq muddatli va aylanma aktivlar; aylanma mablag‘lar tarkibi; tovar-moddiy zaxiralari, debitorlar va pul mablag‘lari; zaxira va xarajatlar holati; mulkka qo‘yilgan mablag‘lar manbalarining tuzilishi va xususiy aylanma mablag‘lar mavjudligi va ularning o‘zgarish sabablari aniqlanadi.

Keyin moliyaviy barqarorlikni tavsiflovchi ko'rsatkichlar tahlil qilinadi: xususiy va qarzga olingan mablag'lar nisbati koeffitsiyenti, qarz mablag'larini uzoq muddatga jalb etish koeffitsiyenti, xususiy mablag'lar harakatchanligi koeffitsiyenti, eskirish yig'ilishi koeffitsiyenti, qurilish tashkiloti mulkida asosiy va moddiy aylanma vositalarning real qiymati koeffitsiyenti. So'ngra likvidlik (to'lovga qobillik) ko'rsatkichlari tahlil qilinadi: joriy likvidlik koeffitsiyenti, muddatli likvidlik koeffitsiyenti, mutlaq likvidlik koeffitsiyenti va qurilish tashkilotining ishbilarmonligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar tahlili bilan tugatiladi: aylanma mablag'lar aylanuvchanlik koeffitsiyenti, debitorlik va kreditorlik qarzdorligining aylanuvchanlik koeffitsiyenti, debitorlik va kreditorlik qarzdorligining kunlik aylanuvchanligi koeffitsiyenti.

Qurilish tashkiloti moliyaviy holati tahlilining asosiy vazifalari quyidagicha: qurilish tashkilotining QMI biznes-rejasini bajarish uchun zarur pul mablag'lari bilan ta'minlanganligi, ichki zaxiralarni ishga solish, xususiy aylanma mablag'larni saqlab qolish, kreditlarni maqsadli ishlatish, budjet, bank, buyurtmachilar, mol yetkazib beruvchilar oldidagi majburiyatlarini bajarish bo'yicha va qurilish tashkiloti ishining samarasini oshirishga qaratilgan boshqa chora-tadbirlarni amalga oshirish.

Moliyaviy holat to'g'risidagi ma'lumotlarning asosiy manbalari bu "Buxgalteriya balansi" (1-sonli shakl), "Moliyaviynatijalar to'g'risidagi hisobot" (2-sonli shakl), "Asosiy vositalar harakati to'g'risidagi hisobot" (3-sonli shakl), "Pul oqimlari to'g'risidagi hisobot" (4-sonli shakl), "Xususiy kapital to'g'risidagi hisobot" (5-sonli shakl) "Debitorlik va kreditorlik qarzlari to'g'risida ma'lumot" (2-a sonli shakl), shuningdek hisobdan tashqari ma'lumotlar.

Qurilish tashkilotining moliyaviy holatini tavsiflovchi yuqoridagi ko'rsatkichlarni hisoblash va tahlil qilish usullari sanoat korxonasi uchun ushbu ko'rsatkichlari tahlilidan kam farq qiladi. Shunday qilib, qurilish tashkilotining moliyaviy resurslardan samarali foydalanish va ishbilarmonligini umumlashtiruvchi ko'rsatkich bu joriy aktivlar aylanuvchanligi ko'rsatkichidir. Pudratchi tashkilotning joriyaktivlari aylanuvchanligini hisoblash sanoatdagidan farqli o'laroq, o'z kuchi bilan bajarilgan (bosh pudratchi) QMI hajmidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. Masalan, aktivlar aylanuvchanligi ko'rsatkichini hisoblash usullarini keltiramiz:

A) sanoatda:

Sotishdan tushgan sof
tushum, 2-sonli shakl, 010 qator

Joriy aktivlari
aylanuvchanligi koeffitsiyenti = _____ =
marta

Joriy aktivlarning o'rtacha
qiymati, 1-sonli shakl, 390 qator

B) qurilish tashkilotida:

Bajarilgan va buyurtmachiga
topshirilgan QMI hajmi,
2-sonli shakl, 010 qator

Joriy aktivlari
aylanuvchanligi koeffitsiyenti = _____ =
marta

Joriy aktivlarning o'rtacha
qiymati, 1-sonli shakl, 390 qator

Qisqacha xulosa

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talaba qurilish-montaj tashkiloti tahlilini tashkil qilish asosiy tamoyillari va xususiyatlarini bilishi lozim, chunonchi, pudrat ishlari biznes-rejasi bajarilishi tahlilining usullarini, mehnat unumdorligi tahlilining xususiyatlari, asosiy fondlar va moddiy resurslardan foydalanish samarasi, shuningdek moliyaviy natijalarni shakllantirish asosiy tamoyillari, bir qator foyda ko'rsatkichlari, rentabellik va moliyaviy holat tahlilining usullari.

Tayanch iboralar

Pudrat QMI dasturi, asosiy fondlarni ishga tushirish va ishlar majmui biznes-rejasining bajarilishi, pudrat ishlari biznes-rejasining bosh pudratchi va sub pudratchilar kuchlari bilan bajarilishi; mehnat omillari, mehnat vositalari omillari; mehnat predmetlari omillari; mehnat unumdorligi ko'rsatkichlari; asosiy vositalar va moddiy resurslardan foydalanish samarasi; mexanizatsiyalashtirish va sanoatlashtirish darajasi; qurilish mahsulotining narxi; smeta qiymati; smeta tannarxi; rejadagi tannarx; haqiqatdagi tannarx; xarajatlar tarkibiy qismlari va qismlari

bo'yicha QMI tannarxining tahlili; moddiy xarajatlar; shartnoma narxi; foydaning oraliq ko'rsatkichlari; sof daromad; rentabellik ko'rsatkichlari; mulk tarkibi; mulk shakllanishi manbalari; zaxiralar va xarajatlar; qurilish tashkilotining xususiy aylanma mablag'lar bilan ta'minlanganligi; moliyaviy barqarorlikni tavsiflovchi ko'rsatkichlar; to'lov qobiliyati ko'rsatkichlari; qurilish tashkilotining ishbilarmonligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

Nazorat uchun savollar

1. Pudrat ishlari biznes-rejasining bajarilishini qanday aniqlash mumkin?
2. Pudrat ishlari biznes-rejasi bajarilishining tahlilida o'rganiladigan savollar doirasi va ularni ko'rib chiqish ketma-ketligi qanday?
3. QMI hajmiga ta'sir qiluvchi omillar qanday guruhlanadi?
4. Pudratchi tashkilotlarning mehnat omillari tahlili xususiyatlari qanday?
5. Qurilish tashkilotining asosiy vositalardan foydalanish samarasining tahlili xususiyatlari qanday?
6. Qurilishda moddiy xarajatlar tahlilining xususiyatlari qanday?
7. Qurilishning sanoatlashtirish ko'rsatkichlarining mehnat unumdorligiga ta'siri qanday tahlil qilanadi?
8. QMI tannarxi qanday tarkibiy qismlardan tashkil topgan?
9. Qurilish mahsulotini narxi qanday aniqlanadi?

Adabiyotlar

1. Деркач Д.М. Анализ производственно-хозяйственной деятельности подрядных строительных организаций. - М.: Финансы и статистика, 2000.
2. Жарковская Е.П. и др. Анализ хозяйственной деятельности строительных организаций. - М.: Стройиздат, 2005.
3. Савитская Г.В. Экономический анализ (учебник). 13-е издание, исправленное. - М.: Новое знание, 2007.
4. Андропова В.Н., Мизиковский Е.А. Учёт и анализ финансовых активов. - М.: Финансы и статистика, 2008.
5. Ковалев В.В. Финансовый анализ - М.: Финансы и статистика, 2006.
6. Шеремет А.Д., Негашев Е.В. Методика финансового анализа коммерческих организаций. - М.: ИНФРА-М, 2004.

7. Vahobov A.V va boshqalar. Boshqa tarmoqlarda iqtisodiy tahlil xususiyatlari. - T., 2004.

8. “Mahsulot (ish va xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori, 5.02.1999, 54-son.

III bob. QISHLOQ XO‘JALIGI KORXONALARI XO‘JALIK FAOLIYATI IQTISODIY TAHLILINING XUSUSIYATLARI

3.1. Qishloq xo‘jaligi korxonalarini faoliyati tahlilining vazifalari va manbalari

Qishloq xo‘jaligi sohasida asosiy vazifa aholining oziq-ovqatlar mahsulotiga bo‘lgan, sanoatning esa qishloq xo‘jaligi xom ashyosiga bo‘lgan o‘sib borayotgan ehtiyojlarini qondirishni yaxshilash maqsadlarida dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishni sezilarli darajada oshirishdir.

2009-yilda amalga oshirilishi rejalashtirilgan iqtisodiy dasturning eng muhim ustivor vazifalaridan biri “Qishloqda turmush darajasini yuksalishtirishga, qishloqlarimiz qiyofasini o‘zgartirishga qaratilgan uzoq muddatli va bir-biri bilan chambarchas bog‘liq keng ko‘lamli chora-tadbirlarni amalga oshirish, ijtimoiy soha va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirishni jadallashtirish, mulkdorning tadbirkorlik va kichik biznesning maqomi, o‘rni va ahamiyatini tubdan qayta ko‘rib chiqish, fermer xo‘jaliklari rivojini har tomonlama qo‘llab-quvvatlashdan iboratdir”⁹.

Sanoatning ko‘pgina tarmoqlari muvaffaqiyatli rivojlanishi, milliy daromadning o‘sishi, xalqning moddiy farovonligi oshishi qishloq xo‘jaligi mahsulotini ishlab chiqarishni oshirish sur‘atlariga bog‘liq. Shuning uchun ham respublika hukumati mamlakatimiz qishloq xo‘jaligining yanada rivojlanishiga katta e‘tibor qaratmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlariga binoan, qishloq xo‘jaligi korxonalarining faoliyatini yaxshilash hamda dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishdan moddiy manfaatdorlikni kuchaytirish bo‘yicha bir qator muhim chora-tadbirlar amalga oshirilgan. Masalan, dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarini sotib olish narxlari ko‘tarilgan, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining asosiy turlarini davlatga rejadan ortiq sotilishiga yanada yuqoriroq narxlar kiritilgan. Barcha ushbu chora-tadbirlar ishlab chiqarish oldidagi to‘siqlarni aniqlash va bartaraf etishda amaliy yordam ko‘rsatishga, yuqori sifatli qishloq xo‘jaligi mahsuloti ishlab chiqarishni barqaror oshirish, uning tannarxini kamaytirish, daromadlilikini va rentabelligini oshirish bo‘yicha ichki zaxiralarni aniqlash va qo‘llashga qaratilgan.

⁹ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. - T.: O‘zbekiston, 2009, 41-b.

Ushbu maqsadda qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining ishlab chiqarilishi xizmat ko‘rsatuvchi tarmoqlar bilan yanada yaqinroq birlashuvi yo‘llari, mahsulotni qayta ishlash va sotish, mavjud ishlab chiqarish salohiyatidan yanada to‘liqroq foydalanish, ITT (ilmiy-texnika taraqqiyoti) jadallashuvi asosida mehnat unumdorligini oshirish, jamoa va oila pudrati, xo‘jalik hisobini mustahkamlash, moliya-kredit vositalarining ta’sirchanligini oshirish va kishilarning yerga begonalashishini yengib o‘tish asosida inson omilini faollashtirish yo‘llari ko‘rsatilishi lozim.

Qishloq xo‘jaligi korxonalarining faoliyatini tahlil qila turib, dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish bo‘yicha biznes-rejaning bajarilishini, uning davlatga sotilishini, foyda rejalari va budjetga to‘lovlarni, chorvaning o‘zida ishlab chiqarilgan yem-xashak bilan ta’minlanganligini, asosiy fondlar, ayniqsa qishloq xo‘jaligi mashinalaridan foydalanishni, xususiy aylanma mablag‘larni, mehnat bo‘yicha biznes-rejaning bajarilishini, kapital qo‘yilmalar va asosiy podani shakllantirish biznes-rejasining bajarilishini, qishloq xo‘jaligi korxonalarining banklar bilan kredit bo‘yicha o‘zaro munosabatlarini, tayyorlovchilar bilan hisob-kitoblarni, debitorlik va kreditorlik qarzdorliklarini va boshqalarni sinchiklab tekshirish lozim.

Tahlil jarayonida o‘tgan davr uchun moliyaviy natijalarning o‘zgarish sabablarini aniqlash, qishloq xo‘jaligi mahsulotini ishlab chiqarish va rentabellikni oshirish rezervlarini aniqlash lozim. Katta e’tibor tovar-moddiy boyliklarining saqlanganligiga qaratilishi lozim. Tahlilning muhim vazifalaridan biri ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanishni, qishloq xo‘jaligi korxonalarini ishining miqdor va sifat ko‘rsatkichlarini yaxshilashni tekshirishdan iborat.

Ishlab chiqarish dasturi bajarilishining tahlili manbalari yillik hisobotning quyidagi shakllarida mavjud ma’lumotlardir: “Mahsulot ishlab chiqarilishi va tannarx kamayishi haqidagi ko‘rsatkichlar”, “O‘simlikshunoslik mahsulotining ishlab chiqarilishi va tannarxi”, “Chorva harakati”, “Mahsulot sotilishi”, “Mehnat bo‘yicha hisobot” va “Biznes-reja”. Yil davomida tezkor tahlil uchun tezkor, statistik, buxgalyerlik hisobining ma’lumotlari, birlamchi hujjatlar, shuningdek hisobdan tashqari ma’lumotlar qo‘llaniladi.

3.2. Dehqonchilik bo‘yicha ishlab chiqarish dasturining bajarilishi tahlili

Qishloq xo‘jaligi korxonalarini ishlab chiqarish dasturining bajarilishi tahlili yalpi va tovar mahsulotini ishlab chiqarish rejasi bajarilishini ko‘rib

chiqishdan boshlanadi. Qishloq xo'jaligi korxonalarida yalpi mahsulot dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlaridan takshil topgan bo'lib, yil davomida ishlab chiqarilgan yalpi ijtimoiy mahsulot qismi hisoblanadi.

Yalpi mahsulotga quyidagilar kiradi:

- dehqonchilik bo'yicha: joriy yilning hosilidan olingan xom mahsulotlar qiymati, yangi ko'p yillik nihollarni yetishtirish qiymati va tugallanmagan ishlab chiqarish qiymatining o'zgarishi;

- chorvachilik bo'yicha: chorvani yetishtirish va undan foydalanish natijasida olingan xom mahsulotlar qiymati (sut, jun, tuxum, asal va h.k.), chorva, parranda va boshqa qishloq xo'jaligi hayvonlarini yetishtirish qiymati (yangi tug'ilgan va qo'shilgan vazn qiymati). Yalpi mahsulot joriy va solishtirma narxlarda aniqlanadi.

Tovar mahsulot davlatga topshirilgan, xodimlarga berilgan mahsulot bo'lib, u yalpi mahsulotning bir qismi hisoblanadi. Xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlaridan farqli o'laroq, qishloq xo'jaligi mahsulotining salmoqli qismi tovar emas, sababi u xo'jalikda ichki iste'mol uchun qoladi.

Tovar mahsulotlariga davlatga topshirilgan, xodimlarga berilgan va boshqa yo'llar bilan sotilgan, vositachilikka topshirilgan mahsulotlar kiradi. Shuning uchun tahlil qilishda nafaqat mahsulot sotilishi rejasining bajarilishini, balki ishlab chiqarishning tovarlik darajasini o'rganish lozim.

Tovarlik darajasi tovar mahsulotining yalpi mahsulotga nisbati sifatida hisoblanadi. Tovar mahsulotlari rejasining bajarilishini aniqlash uchun yalpi mahsulotni hisoblashda qo'llaniladigan xarid va topshirish narxlaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

O'simlikshunoslikni yer fondini o'rganishdan boshlash kerak, bunda uning tuzilishi, ya'ni shudgorlar, yaylovlar, bog'lar, uzumzorlar va boshqalarning yer fondidagi ulushi aniqlanadi.

Tahlilning vazifasi foydalanilmagan yerlarni aniqlash, shuningdek alohida qishloq xo'jaligi ekinlari uchun shudgorlarni o'rganish hamdir. Shudgorlar tuzilishi almashlab ekishning to'g'riligi haqida muhokama qilish imkonini beradi. Undan keyin qishloq xo'jaligi ekinlari kesimida hosildorlik rejasining bajarilishi, ya'ni bir gektarga to'g'ri keladigan mahsulot miqdori ko'rsatkichi tekshiriladi. Agrotexnik chora-tadbirlar, ya'ni belgilangan muddatlarda ekish va yig'im-terim rejasining, o'g'itlar berish, sug'orish va boshqa ishlar rejasining bajarilishi baholanadi. Barcha ushbu chora-tadbirlar hosildorlikni oshirish imkoniyatini aniqlash maqsadida amalga oshiriladi.

2008-yil qishloq xo‘jaligida 4,5 % o‘shishga erishilib, 3 mln. 410 ming tonna paxta xomashyosi tayyorlandi, 6 mln. 330 ming tonna g‘alla, shu jumladan, 6 mln. 145 ming tonna bug‘doy yetishtirildi¹⁰. 2007-yili g‘alla bo‘yicha bir gektardan olingan xosildorlik darajasi 42,5 sentnerni, bug‘doy bo‘yicha esa 44,1 sentnerni tashkil etdi¹¹.

O‘simlikshunoslik mahsulotining yalpi ishlab chiqarilishi hajmi ikki ko‘rsatkich - ekish maydoni va hosildorlik bilan aniqlanadi.

Tahlil qilishda yuqoridagi omillarning yalpi yig‘im bo‘yicha rejaning umumiy farqiga o‘zaro ta‘siri aniqlanadi.

3.1-jadval

Ekin maydonlari va ekinlarning hosildorligi rejasini bajarish tahlili va ular o‘zgarishining o‘simlikshunoslikning yalpi yig‘imiga ta‘siri (g‘alla)

T/r	Ko‘rsatkichlar	Reja bo‘yicha	Hisobot bo‘yicha	Farq (+,-)	
				mutlaq	%da
A	B	1	2	3	4
1.	Yalpi yig‘im (sent.) (2-qator*3-qator)	9660	10586	+926	+9,5
2.	Ekin maydoni (ga)	460	485	+25	+5,4
3.	1 ga.dan hosildorlik, sent. (1q:2q)	21	21,83	+0,83	+4

3.1-jadval ma‘lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, hisobot yilida g‘allaning yalpi yig‘imi rejaga qaraganda haqiqatda 926 sentnerga oshdi. Bu o‘shishga ikkita omil ta‘sir ko‘rsatdi:

1. Ekin maydonining o‘zgarishi: g‘alla ekinlarining $+25 \times 21 = +525$ sentner yoki 56,7 % $[525 \times 100 : 926]$ o‘shishi ekstensiv omil hisobiga, ya‘ni ekin maydonini ko‘paytirish natijasida olingan.

2. Bir gektardan olinadigan hosildorlikning o‘zgarishi: $0,83 \times 485 = +402,5$ sentner yoki g‘alla ekinlarining 43,3 % $[402,5 \times 100 : 926]$ o‘shishi intensiv omil hisobiga, ya‘ni bir gektardan olinadigan hosildorlikning o‘shishi natijasida olingan.

¹⁰ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. -T.: O‘zbekiston, 2009, 15-b.

¹¹ Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Строительство в Узбекистане. Статистический сборник. 2008 год.

Omillar muvozanati: $525+402,5 = 927,5$ sentner, foiz nisbatida $56,7 + 43,3 = 100$ %. YUqoridagi hisob-kitobdan ko‘rinib turibdiki, g‘alla ekinlarining 56,7 %ga ortishi ekstensiv omil hisobiga, 43,3 %i intensiv omil hisobiga olingan. Bu nisbat ham ijobiy emas. Bizningcha, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining intensiv omil hisobiga o‘shishi 80-90 %ni tashkil qilishi lozim.

3.3. Chorvachilik bo‘yicha ishlab chiqarish dasturining bajarilishini tahlil qilish

Chorvachilik bo‘yicha ishlab chiqarish dasturi bajarilishini tahlil qilishda dehqonchilikdagi kabi kesimlarda baho beriladi. Avvalo, chorva bosh soni va uning mahsuldorligi mavjudligi va harakati o‘rganiladi.

3.2-jadval

Chorva bosh soni va mahsuldorligi rejasining bajarilishi tahlili va ulardagi o‘zgarishlarning chorva mahsulotlari umumiy miqdoriga ta’siri

T/r	Ko‘rsatkichlar	Biznes-reja bo‘yicha	Haqiqatda	Farq (+,-)	
				mutlaq	%da
A	B	1	2	3	4
1.	Yalpi mahsulot (2-qator*3-qator)sent.	25010	26187	+1177	+4,7
2.	Chorvaning o‘rtacha yillik bosh soni, bosh	820	870	+50	+6,1
3.	Bir chorva boshiga to‘g‘ri keladigan mahsuldorlik, (1-qator:2-qator*100) kg	3050	3010	-40	-1.3

3.2-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, hisobot yilida chorvachilik mahsulotining umumiy miqdori biznes-rejadagiga qaraganda 1177 sentnerga yoki 4,7 %ga oshgan. Bu o‘shishga ikkita omil ta’sir ko‘rsatdi. Quyida keltirilgan omillar o‘zgarishining ta’sirini mutlaq farq (determinantli) usuli bilan aniqlaymiz:

1. Chorva bosh soni o‘zgarishining ta’siri: chorvachilik mahsulotining $50*3050 = +1525$ sent. yoki 129,5 %ga o‘shishi ekstensiv omil hisobiga olingan.

2. Bir chorva boshiga to‘g‘ri keladigan mahsuldorlik o‘zgarishining ta’siri: $40*870 = -348$ sent. yoki -29,5 % [$348*100:1177$], ya’ni bir

boshga to'g'ri keladigan mahsuldorlikning kamayishi natijasida chorvachilik mahsulotining umumiy miqdori 348 sentnerga (-29,5 %ga) kamaygan.

Omilar muvozanati: $(+1525)+(-348)=+1177$ sentner. Foiz nisbatida $(+129,5)+(-29,5) = 100\%$.

Shunday qilib, chorvachilik mahsulotining ko'payishi ekstensiv omil hisobiga, ya'ni chorva bosh sonining ko'payishi natijasida olingan bo'lib, bu fermer xo'jaligining faoliyatida juda salbiy holatdir.

Qo'shimcha ravishda chorvachilikda 100 gektar qishloq xo'jaligi ekinlariga mahsulot miqdori va chorva bosh soni ko'rsatkichlari ko'rib chiqiladi. Bu chorvachilik ko'rsatkichlarini yerdan foydalanish bilan muvofiqlashtirish maqsadida qilinib, 100 ga hisobiga chorva bosh soni va mahsulot miqdorining o'sishiga olib keladi.

3.4. Mehnat omillari tahlili

O'simlikshunoslik va chorvachilik bo'yicha ishlab chiqarish dasturining bajarilishini baholagandan keyin bunga ta'sir qilgan asosiy omillar o'rganiladi. Iqtisodiyotning boshqa sohalaridagi kabi qishloq xo'jaligida ham qishloq xo'jaligi mahsuloti miqdoriga ta'sir etuvchi omillar uch guruhga bo'lingan:

1. Mehnat omillari (qishloq xo'jaligi korxonalarining ishchi kuchi bilan ta'minlanganligi, ish vaqtdan foydalanish va mehnat unumdorligi).

2. Mehnat vositalari omillari tahlili (asosiy vositalarning tarkibi, tuzilishi, ularning texnik holati, ulardan foydalanish samarasi).

3. Mehnat predmetlari omillari tahlili (yer fondining tuzilishi va undan foydalanish samaradorligi, foydalanilayotgan yer-suv samaradorligi).

Sanab o'tilgan omillarning har biri mustaqil qiymatga ega bo'lgan holda boshqalari bilan uzviy bog'langan. Bunda ko'rsatilgan omillarning ta'sirini mexanik ravishda qo'shish mumkin emas. Sababi, mehnat unumdorligi ortishi xodimlarning tarkibiga, malakasiga, ish vaqtdan foydalanishiga bog'liq (mehnat omillari). Keyin, mehnat unumdorligi asosiy fondlar (mehnat vositalari omillari) texnik holatiga va ulardan foydalanish samaradorligiga, shuningdek yer fondi va yer-suvdan samarali foydalanishga bog'liq. Yer fondidan samarasiz foydalanish, shak-shubhasiz, qishloq xo'jaligi korxonalarining mehnat unumdorligi pasayishiga olib keladi.

Avvalo, omillarning har bir guruhi boshqalardan farqli ravishda o'rganiladi, keyin omillar uchta guruhining ta'sirini hisobga olgan holda

o‘simlikshunoslik va chorvachilik mahsulotining ishlab chiqarilishini oshirish imkoniyatlari to‘g‘risida umumiy xulosalar qilinadi.

O‘simlikshunoslik va chorvachilik bo‘yicha ishlab chiqarish dasturining muvaffaqiyatli bajarilishi teng sharoitlarda qishloq xo‘jaligi korxonalarining mehnat resurslari mavjudligi va ulardan foydalanishga bevosita bog‘liq.

Mehnat omillari tarkibida qishloq xo‘jaligi mahsuloti ishlab chiqarish hajmiga quyidagilar ta‘sir ko‘rsatadi:

1. Qishloq xo‘jaligi korxonalarining ishchi kuchi bilan ta‘minlanganligi.

2. Bitta ishlayotgan xodimga to‘g‘ri keladigan mehnat unumdorligi.

Sanab o‘tilgan omillardan har birining qishloq xo‘jaligi mahsuloti hajmiga ta‘siri tarixan o‘zgarib kelgan. Texnikaning yetarlicha rivojlanmagan davrida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining ishlab chiqarilishini oshirishga asosan ekstensiv omil hisobiga, ya‘ni qo‘shimcha ishchi kuchi va ekin maydonlarini oshirish yo‘li bilan erishilgan. Hozirgi jadal texnika taraqqiyoti sharoitida qishloq xo‘jaligi mahsuloti ishlab chiqarishining o‘shishiga mehnat unumdorligi o‘shishi sabab bo‘lmoqda.

Mehnat omillari tahlilining usullari sanoat korxonasinikiga ko‘p jihatdan yaqinlashib ketadi. Bu yerda sanoatdagi kabi, avvalo, fermer xo‘jaligining ishchi kuchi bilan ta‘minlanganligi, ularning tarkibi mehnat unumdorligi bo‘yicha biznes-rejaning bajarilishi baholanadi, o‘simlikshunoslik va chorvachilik bo‘yicha ishlab chiqarish dasturining bajarilishiga mehnat omillari ta‘siri umumlashtiriladi.

Misol uchun fermer xo‘jaligi mehnat unumdorligining tahlili usullarini keltiramiz (3.3-jadval).

3.3-jadval ma‘lumotlaridan ko‘rinib turganidek, fermer xo‘jaligining yalpi mahsulot hajmi hisobot yilida biznes-rejaga qaraganda 4850 ming so‘mga yoki 7,4 %ga ortgan. Bu o‘shishga ikkita omil ta‘sir ko‘rsatgan:

1. Ishchilarning o‘rtacha ro‘yxatdagi soni o‘zgarishi: qishloq xo‘jaligi mahsulotining $+3 \times 1393,6 = +4180,8$ ming so‘mga yoki 86,2 %ga $[4180,8 \times 100: 4850]$ o‘shishi ekstensiv omil hisobiga, ya‘ni qo‘shimcha ishchi kuchi jalb qilish yo‘li bilan olingan.

2. Mehnat unumdorligi darajasining o‘zgarishi: qishloq xo‘jaligi mahsulotining $+13,4 \times 50 = +670$ ming so‘mga yoki 13,8 %ga $[670 \times 100: 4850]$ o‘shishi intensiv omil hisobiga, ya‘ni bitta ishlovchiga to‘g‘ri keladigan o‘rtacha ish mahsulini oshirish natijasida olingan.

Omillar muvozanati: $(+4180,8) + (+670) = +4850,8$ ming so‘m.

3.3-jadval

Mehnat unumdorligi bo'yicha biznes-rejasining bajarilishi tahlili

T/r	Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Biznes-reja bo'yicha	Haqiqatda	Farq	
					mutlaq (+,-)	%da
A	B	V	1	2	3	4
1.	Yalpi mahsulot	ming so'm	65500	70350	+4850	+7,4
2.	Ishlovchilarning o'rtacha ro'yxatdagi soni	kishi	47	50	+3	+6,3
3.	Bitta ishlovchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik ish mahsuli, 1-qator:2-qator	ming so'm	1393,6	1407	+13,4	+0,96

Bu summa yalpi mahsulot bo'yicha umumiy farq summasiga to'g'ri keladi. 0,8 ming so'm farq (4850,8 – 4850) ma'lumotlar yaxlitlanishi sababidan kelib chiqqan. Foiz nisbatida omillar muvozanati quyidagicha: $[86,2 + 13,8] = 100 \%$. Shunday qilib, yalpi mahsulotning bor-yo'g'i 13,8 foizi mehnat unumdorligining ortishi tufayli olingan bo'lib, bu tahlil qilinayotgan obyekt faoliyatida nihoyatda salbiy natija hisoblanadi.

Ta'kidlash lozimki, qishloq xo'jaligi korxonalarining mehnat omillarini tahlil qilishda mehnat unumdorligining umumiy baholanishida o'ziga xoslik mavjud. Bu yerda mehnat unumdorligi mahsulot birligining ishlab chiqarilishiga ketgan ishchi vaqti miqdori bilan, vaqt birligida ishlab chiqarilgan alohida mahsulot turlari bilan o'lchanadi (kishi/kun, kishi/soat). Misol uchun, 1 sentner paxtaning, sutning, go'shtning va boshqalarning ishlab chiqarilishiga qancha kishi/kun sarf qilingan. Kishi/kunda hisoblanuvchi 1 sentner mahsulotga mehnat xarajatlari unumdorligi nafaqat reja bilan, balki o'tgan yil hisoboti bilan ham, shuningdek boshqa fermer xo'jaliklari ko'rsatkichlari bilan ham solishtirilishi lozim.

Qishloq xo'jaligida sanoatdagidan farqli o'laroq mehnat xarajatlari qiymatining o'zgarishi rejada ko'zda tutilishi mumkin bo'lmagan aniq tahlil qilinayotgan davrda yuzaga kelgan iqlim sharoitlari bilan aniqlanadi.

Shuning uchun keyingi tahlil natijalari iqlim sharoitlari o'zgarishi tufayli mehnat xarajatlarida qanday o'zgarishlar sodir bo'lganini va turli ishlar hajmining oshirilib yuborilishi, bajarilgan ishlar va ishlab chiqarilgan mahsulotlarning noaniq hisobi, mehnatni tashkil qilish kamchiliklari natijasida qanchalik darajada ortiqcha mehnat xarajatlari va materiallar sarf qilinganligini aniqlash lozim.

Qishloq xo'jaligi korxonalarida uchun mehnat resurslarining asosiy manbai ushbu xo'jalik hududida joylashgan aholi punktlarining ishga layoqatli shaxslari, shuningdek o'smirlar hisoblanadi. Shuning uchun sanoat korxonalaridan farqli o'laroq qishloq xo'jaligi korxonalarida alohida tarmoqlar va ishlab chiqarish hududlari o'rtasida ishchi kuchining mavjudligini va qo'llanilishi tavsifini, ishlab chiqarishda ishga layoqatli aholining ishtirok etish darajasini aniqlash lozim.

3.5. Mehnat vositalari omillari tahlili

Qishloq xo'jaligi korxonalarida mehnat vositalariga quyidagilar kiradi: yer, bino, inshootlar, kuch va ish mashinalari hamda uskunalari, transport vositalari, ishchi va nasldor chorva, ko'p yillik ko'chatlar va h.k. Bu yerda ham asosiy fondlar sanoatdagi kabi ishlab chiqarish va noishlab chiqarishlarga bo'linadi.

Mehnati vositalarining eng faol qismi kuch va ish mashinalari hamda uskunalari, transport vositalari (traktorlar, elektr dvigatellari, yerni qayta ishlovchi mashinalar, ekish va o'tkazish mashinalari, yig'im-terim mashinalari) va h.k. Bu yerda asosiy fondlar bilan ta'minlanganlik va ulardan foydalanish samaradorligi tahlilining usullari sanoat korxonasi uchun ushbu ko'rsatkichlari tahlilidan kam farq qiladi.

Qishloq xo'jaligida asosiy fondlarni tahlil qilishning qishloq xo'jaligi texnikalarini qo'llash bilan bog'liq bo'lgan ayrim xususiyatlari mavjud. Misol uchun, xo'jalikning texnika bilan ta'minlanganlik ko'rsatkichi bitta o'rtacha ro'yxatdagi mashinaga energiya bilan qurollanganlik va ishlar og'irligi hisoblanadi. Ularning birinchisi bitta ot kuchiga to'g'ri keladigan, ikkinchisi esa bitta mashinaga to'g'ri keladigan shudgor hajmini tavsiflaydi.

Energiya bilan qurollanganlikni aniqlash uchun traktor, kombayn va boshqalarning o'rtacha ro'yxat miqdorini ularning markasi bo'yicha motorning ot kuchidagi tegishli quvvatiga ko'paytirish va shudgor maydoniga bo'lish lozim. Bitta mashinaga og'irlik shudgor gektarlarini bitta mashinaga bo'lish orqali kelib chiqadi. Og'irlik jismoniy birliklarda

kabi (mashinalar markasi bo'yicha), shartli birliklarda ham hisoblanishi mumkin.

Hisobot yilida energiya bilan qurollanganlikni va bitta mashinaga to'g'ri keladigan haqiqatdagi og'irlikni reja va o'tgan yillar ko'rsatkichlari bilan solishtira turib, xo'jalikning texnika bilan ta'minlanganligida, qo'shimcha talab qilinadigan mashinalar miqdori va turlari aniqlanadi. Qishloq xo'jaligi ishlarining muvaffaqiyatli bajarilishi nafaqat xo'jalikning texnika bilan ta'minlanganligiga, balki mashinalar quvvatidan to'laligicha foydalanishga ham bog'liqdir. Bunda texnikadan foydalanish samaradorligini mashinalarning turlari va hattoki, markalari bo'yicha amalga oshirish lozim.

Traktor parkidan foydalanishning tahlilida oldindan o'rtacha yillik mashinalar soni va traktorning har bir markasining umumiy ish mahsulini jismoniy va shartli birliklarda aniqlash lozim. Mashinalarning har bir markasining o'rtacha yillik sonini aniqlash uchun mashinalarning bir yilda xo'jalikda bo'lishi kunlarining umumiy miqdorini 365ga bo'lish lozim. Shartli traktorlarning (15-kuchli) o'rtacha yillik soni butun traktor parkining tortish quvvatini 15 ga bo'lish orqali hisoblanadi. Traktorlar bilan bajarilgan ishlar yumshoq haydash gektarlarida ko'rsatiladi. Ishlarning turli xillarini yumshoq haydash gektarlariga o'tkazish bitta birligiga 20-22 sm chuqurlikdagi chimqirqarli omoch bilan eski haydalgan yerning bir gektarini haydashda traktorning tortish quvvati qabul qilingan maxsus koeffitsiyentlar bo'yicha amalga oshiriladi.

Mashinalarning xo'jalik tomonidan belgilangan unumdorligi ularning vaqt birligiga foydalanish me'yorini hisobga olgan holdagi quvvatining hisob-kitobi bilan asoslanadi. Traktor parkining quvvatidan foydalanish ko'rsatkichi bo'lib hisobot davrida haqiqatda bajarilgan ishlarining (yumshoq haydash gektarlarida) o'sha davr uchun mumkin bo'lgan eng yuqori ish mahsuliga nisbati hisoblanadi.

Mashinalar quvvatining eng yaxshi qo'llanilishi hisobiga ular unumdorligi o'sishining imkoniyatlari ta'siri quyidagi uch yo'nalishda olib boriladi: har bir shartli va jismoniy traktorga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik ish mahsuli aniqlanadi, yil davomida ishlangan mashina/kun va mashina/smenalar miqdori aniqlanadi, ya'ni traktor parkining vaqt bo'yicha ishlatilishi, va o'rtacha oylik (o'rtacha kunlik) ish mahsuli aniqlanadi. Traktordan foydalanish samaradorligini tavsiflash uchun quyidagi jadval tuziladi.

3.4-jadval

Traktor parkidan foydalanish samaradorligi tahlili

T/r	Ko'rsatkichlar	Biznes-reja bo'yicha	Hisobot bo'yicha	Farq (+,-)
A	B	1	2	3
1.	Etalon shartlarga qayta hisoblangan traktorlarning o'rtacha yillik soni	71	70	-1
2.	Shartli haydashga qayta hisoblangan jami bajarilgan ishlar, ga	152912	140086	-11926
3.	Mavsumda etalon shartli traktorga to'g'ri keladigan ish mahsuli (2-qator:1-qator), ga	2141	2001,2	-139,8
4.	Ishlangan mashina/kunlar soni	13977	12807	-1170
5.	Bitta mashina/kunga to'g'ri keladigan ish mahsuli (2-qator:4-qator), ga	10,9	10,9	-
6.	Ishlangan mashina-smenalar soni	17461	15731	-1730
7.	Bitta mashina/smenaga to'g'ri keladigan ish mahsuli (2-qator:6-qator), ga	8,7	8,9	+0,9
8.	Smenalik koeffitsiyenti (5-qator:7-qator)	1,25	1,23	-0,02
9.	Bitta shartli traktorga mashina/smenalar miqdori	245,9	224,7	-21,2

3.4-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, hisobot yilida fermer xo'jaligida mexanizatsiyalashtirilgan ishlar bo'yicha biznes-reja 11926 gaga yoki 7,8 %ga bajarilmagan. Bu kamayishga quyidagi ikki omil ta'sir ko'rsatgan:

1. Traktorlar o'rtacha yillik sonining o'zgarishi: $-1 \times 2141 = -2141$ ga.

2. Mavsum uchun shartli etalon traktoriga to'g'ri keladigan ish mahsulining o'zgarishi: $-139,8 \times 70 = -9786$ ga.

Omillar muvozanati: $(-2141) + (-9786) = -11927$ ga.

Keyingi tahlil shuni ko'rsatadiki, fermer xo'jaligi bitta shartli etalon traktoriga rejadagi og'irlikni bajargan holda ishlarning haqiqiy hajmini 65ta traktorlar bilan bajarish uddasidan chiqdi (140086:2141).

Kombaynlardan foydalanish ham shunga o'xshash. Bunda bitta g'alla yig'uvchi va makkajo'xori yig'uvchi kombaynga, lavlagi kombaynga, silos yig'uvchi kombaynga, paxta tyerish kombayniga to'g'ri keladigan mavsumiy va kunlik ish mahsuli aniqlanadi.

3.6 Yer-suvdan foydalanish tahlili

Qishloq xo'jaligida yer ishlab chiqarishning asosiy vositasi hisoblanadi. U, bir tomondan, inson uning yordamida qishloq xo'jaligi ekinlarini ekib, mehnat vositasi vazifasini bajarsa, ikkinchi tomondan mehnat predmeti vazifasini bajaradi va inson unga ta'sir ko'rsatib o'simlik va chorva mahsulotlarini oladi. Xo'jalik tomonidan egallangan yer qismlarga bo'linib, ular muayyan ishlab chiqarish yo'nalishiga egadir (qayta ishlovdagi shudgor, partov yerlar, bo'z yerlar, qo'riq yerlar, pichanzorlar, o'tloqlar, yaylovlar va ko'p yillik ko'chatlar), ishlab chiqarish uchun foydalanilmaydigan qismlar: o'rmon, butazorlar, o'rmon melioratsiyasi ko'chatlari, ko'llar, havzalar, va boshqa yer-suv mulklari (yo'llar, ariqlar, botqoqliklar, qo'rg'on yerlari va h.).

Qishloq xo'jaligi korxonasi yer fondining bu ikkita qismga bo'linishi, ularning ichida esa alohida qismlarga bo'linishi o'zgarishsiz bo'lmaydi. Xo'jalik rivojlanishi jarayonida bitta yer-suv mulki boshqalariga, odatda, ekstensiv va intensivlariga o'tadi. Masalan, kam hosilli yaylovlar shudgorga, qo'riq va bo'z yerlar buziladi va h.k.

Yerlardan foydalanish darajasini muhokama qilish uchun, avvalo yer fondining tuzilishini tahlil qilib chiqish lozim. Yerlardan foydalanish darajasini o'rganish uchun ishlab chiqarish yo'nalishidagi barcha yerlar maydonining xo'jalik egallab turgan yerlarning umumiy natijasiga nisbatini, haydalgan yerlarning qishloq xo'jaligi yo'nalishidagi yerlardagi ulushini va shudgorning – haydalgan yerlardagi ulushini belgilash lozim. Keyin hisobot yilida hisoblangan ko'rsatkichlarni o'tgan yilning xuddi shundaylari bilan, shuningdek bir xil tabiiy-iqtisodiy sharoitlarga ega bo'lgan ilg'or xo'jaliklarning tegishli ko'rsatkichlari bilan solishtirish zarur. Yerlar tuzilishi bilan bir qatorda yer-suv mulklaridan foydalanish samaradorligini o'rganish lozim.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish uchun, avvalo, fermer xo'jaliklari ajratilayotgan yer maydonlarini optimallashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, fermer xo'jaliklari

uchun ajratilayotgan yer maydonlari bugungi kunda paxtatachilik va g'allachilikda o'rtacha 37 gektardan 93.7 gektargacha ko'paydi¹⁰.

Yer-suv mulklaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichi bu maydon birligidan chiqqan mahsulot miqdoridir. Qishloq xo'jaligi yer-suv mulklaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini tahlil qilishda chiqayotgan mahsulot miqdorining o'zgarishini va xo'jalik foydalanayotgan yerlarning 100 gektariga to'g'ri keladigan chorvaning mavjudligini aniqlash lozim. Keyin, aniqlangan farqlar ko'rsatkichlariga tayangan holda u yoki bu o'zgarishlarning sabablari o'rganiladi.

Mahsulotning muayyan turlari ishlab chiqarilishining ko'rsatkichlarini hisoblashda qishloq xo'jaligi yo'nalishidagi yerlarning butun maydoni emas, balki xo'jalikning ko'rsatilgan tarmoqlar bilan o'zaro bog'langan qismlari hisobga olinadi. Masalan, o'simlikshunoslik mahsulotlarini ishlab chiqarish (tabiiy yerlarning yem-xashaklaridan va ko'p yillik ko'chatlarning hosilidan tashqari) shudgordan foydalanish bilan bog'liq. Shuning uchun o'simlikshunoslik tarmoqlarining rivojlanish ko'rsatkichlarini aniqlovchi sifatida shudgorning 100 gektariga chiqqan mahsulot miqdori olinadi. Chorvachilikning sut va jun kabi mahsulotlarining ishlab chiqarilgan miqdori yerlarning 100 gektariga hisoblanadi, go'shtniki esa alohida 100 gektar shudgor va 100 gektar boshqa qishloq xo'jaligi yo'nalishidagi yerlarga hisoblanadi. Tuxum kabi parrandachilik mahsuloti dukkakli g'alla ekinlarining 100 gektariga hisoblanadi.

Yerdan foydalanishda ishlab chiqarish va mehnat vositalarini oqilona qo'llash nuqtai nazaridan almashlab ekishni tekshirishga alohida e'tibor qaratish lozim.

3.7. Qishloq xo'jaligi mahsuloti tannarxi tahlili

Qishloq xo'jaligi mahsuloti tannarxining tahlili "Xarajatlar tarkibi to'g'risida"gi Nizomga ko'ra sanoatdagi kabi, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining bir qator xususiyatlarini hisobga olgan holda olib boriladi. Masalan, dehqonchilik mahsulotining tannarxi bir yilda bir marta. Xarajatlar ekinlar, ishlar va tarkibiy qismlar bo'yicha hisobga olinadi. Qishloq xo'jaligi mahsuloti tannarxini tahlil qilishda quyidagilarni ko'rib chiqish maqsadga muvofiq: yalpi xarajatlar (yalpi mahsulot tannarxi); mahsulot muayyan turlarining tannarxi; ishlar va yordamchi ishlab chiqarish mahsulotlarining tannarxi.

¹⁰ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: O'zbekiston, 2009, 23-b.

Yalpi xarajatlarni tahlil qilishda joriy xarajatlarning va yalpi mahsulot hajmining o'sish sur'atlari ko'rib chiqiladi (solishtirma narxlarda). Yalpi xarajatlar darajasi va o'sish sur'atlaridagi farqlar ularning quyidagi tarkibiy qismining o'zgarishini tahlil qilish orqali aniqlanadi: mehnatga haq to'lash xarajatlari, yoqilg'i-moylash materiallari, o'g'itlar, urug'lar, yem-xashak; eskirish bo'yicha chegirmalar; ijtimoiy sug'urtaga chegirmalar va boshqa xarajatlar. Mahsulot muayyan turlarining tannarxi tahlili har bir mahsulotning ishlab chiqarilishini nazorat qilish zarur.

O'simlikshunoslik va chorvachilik mahsulotlari bo'yicha tannarx tahlili alohida yuritiladi. O'simlikshunoslik mahsulotining tannarxi darajasi quyidagi ikki omilga bog'liq: 1 gektarga hosildorlik va xarajatlar. Bunda tannarx ekish maydonining qayta ishloviga to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlikda va hosildorlikka teskari bog'liqlikda hisoblanadi.

1 gektar ekinga va 1 sentner mahsulotga xarajatlarni alohida qismlar bo'yicha tahlil qilishda zarur shart bo'lib, rejadagi va hisobot muddatlaridagi xarajatlarni solishtirish mumkinligidir.

Chorvachilik mahsulotini ishlab chiqarish rejasining bajarilishi chorva bosh soniga va uning mahsuldorligiga bog'liq. O'simlikshunoslik mahsulotining tannarxini tahlil qilish usulini ko'rsatamiz (35-jadval).

3.5-jadval

Yem-xashak tayyorlash bo'yicha xarajatlar va hosildorlikning mahsulot tannarxiga ta'siri tahlili

T/r	Ko'rsatkichlar	Reja bo'yicha a	Hisobot bo'yicha a	Farq	
				mutlaq	%da
A	B	1	2	3	4
1.	1 sentner mahsulotning tannarxi (3-qator:2-qator), ming so'm	12	12,5	+0,5	+4,2
2.	1 gektardan hosildorlik, sentnerda	80	90	+10	+12,5
3.	1 gektar ekinga xarajatlar (1-qator x 2-qator), ming so'm	960	1125	+165	+17,2

Hisobot yili uchun 1 sentner mahsulotning tannarxi 500 soʻmga ortgan. Rejadagi tannarxdan haqiqatdagi tannarxning farq qilishiga quyidagi ikki omil taʼsir qiladi:

1. 1 gektar ekinga xarajatlarning oʻzgarishi. Buning uchun rejadagi xarajatlar va haqiqatdagi hosildorlikda mahsulot tannarxini aniqlash lozim:

a) $960000 : 90 = 10666,6$ soʻm;

b) $12500 - 10666,6 = +1833,4$ soʻm.

2. 1 gektardan olinadigan hosildorligi oʻzgarishi: $10666,6 - 12000 = -1333,4$ soʻm.

Omillar muvozanati: $(+1833,4) + (-1333,4) = +500$ soʻm.

Chorvachilik mahsulotining tannarxiga chorva bosh soni va uning mahsuldorligi taʼsiri xuddi shunday usul bilan tahlil qilinadi.

Chorvachilikda chorva bosh sonini koʻpaytirishning asosiy rezervi bu 100 ta modalarga tugʻilish miqdorining oʻsishi, chorva oʻlatining kamayishi hisoblanadi. Har bir xoʻjalikda doimiy ravishda podaning qayta tiklanish jarayoni ketmoqda, uning tuzilishi, miqdori, tugʻilishi, yoshlarini katta guruhlarga oʻtkazish, hayvonlarni brakka chiqarish va sotish oʻzgarmoqda.

Tahlil qilishda hayvonlar turlari kesimida foydali bosh soni boʻyicha rejaning bajarilishi muhim ahamiyatga ega. Bu koʻrsatkich 100 ta sigirga buzoqlar yoki 100 ta sigirga gʻunajinlar, qoʻzilar esa 100 ta ona qoʻylarga hisobida aniqlanadi.

Chorvachilikda hayvonlarni yem-xashak bilan taʼminlashni tahlil qilish muhimdir. Yem-xashak bilan taʼminlanganlikni baholashni nafaqat ogʻirligi boʻyicha, balki olingan yem-xashak birliklarining ozuqa moddalari, soni boʻyicha amalga oshirish zarur. Yem-xashak birligi – yem-xashaklarning ozuqa qiymati meʼyori.

3.8. Moliyaviy natijalar tahlili

“Xarajatlar tarkibi toʻgʻrisida”gi Nizomga koʻra qishloq xoʻjaligi korxonalarining moliyaviy natijalari quyidagi foyda koʻrsatkichlari bilan tavsiflanadi:

1. Qishloq xoʻjaligi mahsulotini sotishdan tushgan yalpi foyda qishloq xoʻjaligi mahsulotini sotishdan tushgan tushum va uning ishlab chiqarilish tannarxi oʻrtasidagi farq sifatida aniqlanadi.

2. Asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan foyda qishloq xoʻjaligi mahsulotini sotishdan tushgan yalpi foyda bilan davr xarajatlari plyus yoki minus asosiy faoliyatdan boshqa daromadlar yoki zararlar oʻrtasidagi farq sifatida aniqlanadi.

3. Umumxo‘jalik faoliyatidan foyda algebraik summa sifatida aniqlanadi: asosiy faoliyatdan foyda + moliyaviy faoliyatdan daromad – moliyaviy faoliyat xarajatlari.

4. Soliq to‘langunga qadar foyda umumxo‘jalik faoliyatidan daromad va favqulodda foyda va zararlar qoldig‘i algebraik summasi sifatida aniqlanadi.

5. Sof foyda = soliq to‘lagunga qadar foyda minus foydadan soliq hamda boshqa soliqlar va ajratmalar. Sof foyda dividendlar to‘lashga va zaxira sarmoyani to‘ldirishga yo‘naltiriladi. Shuni ta’kidlash kerakki, O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligi tarmog‘i bo‘yicha ko‘rilgan sof zarar 2004-yili 28658,5 mln. so‘mni, 2005-yili 59359,5 mln. so‘mni, 2006-yili 7272,8 mln. so‘mni tashkil bo‘lsa, faqat 2007-yili 18996,7 mln. so‘m sof foyda olindi¹¹. Shu bois, qishloq xo‘jaligi korxonalarining foyda ko‘rsatkichlarining o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi omillarni, xususan, qishloq xo‘jaligi mahsuloti sotilishidan tushgan yalpi foydaning o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi omillarni tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi (3.6-jadval).

3.6-jadval

Fermer xo‘jaligining yalpi foyda o‘zgarishiga ta’sir qiluvchi omillar tahlili

t/r	Ko‘rsatkichlar	Shakl raqami	Biznes-reja bo‘yicha	Mahsulotning haqiqatdagi sotilishiga to‘g‘rilangan reja bo‘yicha	Haqiqatda
A	B	V	1	2	3
1	Qishloq xo‘jaligi mahsulotini sotishdan tushgan tushum	010 2-sh.	70065	71000	72050
2	Sotilgan qishloq xo‘jaligi mahsulotining ishlab chiqarish tannarxi	020 2-sh.	47000	47200	47480
3	Qishloq xo‘jaligi mahsulotini sotishdan tushgan yalpi foyda 1.qat. - 2.qat.	030 2-sh.	23065	23800	24570

¹¹Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Финансы Узбекистана 2008. Статистический сборник. 2008 год.

3.6-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, hisobot yilida qishloq xo'jaligi mahsulotini sotishdan tushgan yalpi foyda biznes-rejaga qaraganda 1505 ming so'mga yoki 106,5 %ga ko'paygan. Bu ko'payishga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatgan:

1. Qishloq xo'jaligi mahsuloti narxlari o'zgarishi. Bu omilning ta'siri hisobot bo'yicha amaldagi narxlarda (3-ustun) sotishdan tushgan tushum va tayanch muddat narxlari (2-ustun) o'rtasidagi farq sifatida belgilanadi.

Bizning misolda bu 1050 ming so'm (72050-71000) yoki 69,8 %ga ($1050 \cdot 100 / 1505$) yalpi foydaning o'sishi inflyatsiya natijasida narxlar oshishi hisobiga olingan. Buxgalteriya hisobi ma'lumotlarining tahlili har bir muayyan holatda (o'simlikshunoslik va chorvachilik mahsulotining har bir turi bo'yicha) narxlarning oshirilib (pasaytirib) yuborilishi sabablarini aniqlash imkonini beradi.

2. Sotilgan qishloq xo'jaligi mahsulotining ishlab chiqarish tannarxi o'zgarishi: $47480 - 47200 = +280$ ming so'm. Qishloq xo'jaligi mahsuloti tannarxining qimmatlashishi natijasida yalpi foyda 18,6 %ga kamaydi ($280 \cdot 100 : 1505$).

3. Qishloq xo'jaligi mahsulotining sotilishidan tushadigan tushumning o'zgarishi. Ushbu omil o'zgarishining ta'sirini aniqlash uchun avvalo tushum hajmi nisbatan qanchalik o'zgarganligini aniqlash lozim. Buning uchun 3.6-jadval ma'lumotlari bo'yicha quyidagicha hisob-kitob qilamiz.

$$a) 71000 \times 100 : 70065 = 101,33 \%$$

$$b) 1,33 \times 23065 : 100 = 306,7 \text{ ming so'm.}$$

Tushum hajmining 1,33 %ga ko'payishi natijasida yalpi foyda 306,7 ming so'mga yoki 20,4 % ga ($306,7 \cdot 100 : 1505$) oshgan.

4. Sotilgan qishloq xo'jaligi mahsulotining tuzilishini o'zgartirish. O'simlikshunoslik va chorvachilik mahsulotlarining har xil turlari har xil darajadagi rentabellik darajasiga ega bo'lganliklari sababli, ularning tuzilishini o'zgartirgan taqdirda qo'shimcha foyda yoki zarar olinishi mumkin. Agar hisobot yilida yanada yuqori rentabelli ko'proq mahsulotlar sotilgan bo'lsa, sotishdan tushgan foyda ko'payadi. Rejaga qarshi past rentabelli mahsulotlar ulushini oshirish, aksincha, sotishdan tushgan foydani kamaytiradi.

Ushbu omil o'zgarishining ta'siri ikki usul bilan aniqlanadi, balans hisobi yo'li bilan, ya'ni yalpi foydaning umumiy farqidan avval hisoblangan omillar olingandan keyingi farq sotilgan mahsulotlar tuzilishi

o'zgarishining sotishdan tushgan yalpi foyda hajmiga ta'sirini ko'rsatadi:
 $1505 - (1050 - 280 + 306,7) = +428,3$ ming so'm

Omillar muvozanati: $1050 - 280 + 306,7 + 428,3 = +1505$ ming so'm.

Balans hisobi usuli oldin hisoblangan omillar to'g'ri hisoblab chiqilgan holatdagina to'g'ri bo'ladi. Shuning uchun amaliyotda ikkinchi usul qo'llanilib, unda sotilgan mahsulotlar tuzilishi o'zgarishining ta'siri quyidagicha tartibda aniqlanadi:

Qishloq xo'jaligi mahsulotini sotishdan tushgan tushum bilan ishlab chiqarish tannarxi o'sishi sur'atlari o'rtasidagi farq reja bo'yicha ishlab chiqarish tannarxiga ko'paytiriladi va 100 ga bo'linadi.

a) sotishdan tushgan tushum rejasining bajarilishi:
 $71000 \times 100 : 70065 = 101,33\%$;

b) tannarx bo'yicha reja bajarilishi: $47200 \times 100 : 47000 = 100,42\%$;

v) foizlar darajasidagi farq: $101,33 - 100,42 = +0,91\%$;

g) $+0,91 \times 47000 : 100 = +427,7$ ming so'm.

Shunday qilib, tuzilishdagi o'zgartirishlar hisobiga fermer xo'jaligining yalpi foydasi 427,7 ming so'mga yoki yalpi foydaning 28,4 %ga [$427,7 \times 100 : 1505$] o'sishi o'simlikshunoslik va chorvachilikning yanada rentabelli roq mahsulotlar sotilishi hisobidan olingan.

Yalpi foydaning umumiy farqi 1505 ming so'm (24570-23065)ni tashkil qilgan bo'lib, omillar ta'sirining summasi bo'yicha muvozanatga keladi:

$$1505 = 1050 - 280 + 306,7 + 428,3$$

Tahlil natijalari quyida yalpi foyda farqiga omillar ta'siri keltirilgan: yalpi foyda farqining ming so'mdagi ko'rsatkichlari – jami 1505, shu jumladan quyidagilar hisobidan:

a) shartnomaviy narxlar o'zgarishi 1050

b) tannarx o'zgarishi -

280

v) sotishdan tushgan tushum o'zgarishi 306,7

g) mahsulotlar turlari tuzilishining o'zgarishi 428,3

Ushbu ma'lumotlardan ko'rinib turganidek, yalpi foyda farqiga eng katta ta'sirni narx omillari ko'rsatgan. Narxlar o'sishi hisobiga 1050 ming so'm 68,9 % qo'shimcha foyda olingan, sotishdan tushgan tushum o'sishi hisobiga 306,7 ming so'mga yoki 20,4 %ga olingan. Tannarx qimmatlashishi natijasida esa yalpi foyda 18,6 %ga kamaygan.

Yalpi foyda o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillar tahlilining usullarini ifodalash uchun boshlang'ich ma'lumotlar sifatida o'simlikshunoslik va chorvachilik mahsulotlarining butun hajmi qabul qilingan. Yanada aniqroq tahlil mahsulot ayrim turlarining sotilishi natijalari bo'yicha amalga oshiriladi. Foydaga ta'sir qiluvchi ko'rsatkichlarni hisoblash tamoyillari yuqorida keltirilgan hisob-kitoblardan farq qilmaydi. Faqat shuni nazarda tutish kerakki, mahsulotning har bir turi bo'yicha foydani tahlil qilishda assortiment tuzilishi omili yo'q bo'ladi.

Asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan, umumxo'jalik faoliyatidan foyda, soliq to'langunga qadar va sof foyda ko'rsatkichlarining tahlili ularning sanoat korxonalaridagi tahliliga o'xshab ketadi.

Rentabellik ko'rsatkichlari tahlili usullari ularning sanoatdagi tahlilidan kam farq qiladi.

3.9. Moliyaviy holat tahlili

Xalq xo'jaligining turli tarmoqlarida moliyaviy hisobotning yagona shakllari qo'llanilishi moliyaviy holat tahlili usullaridagi farqni o'chira boshladi.

Qishloq xo'jaligi korxonalarining moliyaviy holatini tahlil qilish sanoatdagi kabi muayyan ketma-ketlikda olib boriladi, avvalo qishloq xo'jaligi korxonalari mulkining tarkibi aniqlanadi: uzoq muddatli va joriy aktivlar: joriy aktivlar tarkibi; zaxiralar va xarajatlar, debitorlar, pul mablag'lari; zaxira va xarajatlar holati; mulkka kiritilgan mablag'lar tuzilishi va xususiy aylanma mablag'lar mavjudligi va ular bilan ta'minlanganlik.

Keyin quyidagilarni tavsiflovchi ko'rsatkichlar tahlil qilinadi: moliyaviy barqarorlik, likvidlik, to'lovga layoqatlilik va ishbilarmonlik. Moliyaviy holat tahlilining asosiy manbalari bo'lib №1;2;3;4;5;2^a shakllari va hisobdan tashqari ma'lumotlar hisoblanadi. Qishloq xo'jaligi korxonalarining moliyaviy holatini tavsiflovchi yuqorida keltirilgan ko'rsatkichlarni hisoblash va tahlil qilish usullari ularning sanoatdagi tahlilidan kam farq qiladi.

Moliyaviy holat tahlilida qishloq xo'jaligi korxonalari faoliyatining bir qator xususiyatlarini va ishlab chiqarish munosabatlari tavsifini hisobga olish zarur.

Masalan, xo'jalik aktivlari asosiy va aylanma kabilarga bo'linadi, bunda ishlab chiqarish yo'nalishidagi asosiy vositalar katta ahamiyatga ega. Yosh chorva mollari va boquvdagi mollar, ombordagi urug'lar, shuningdek kelasi yil hosili uchun urug'lar, yem-xashak zaxiralari,

to'shamalar va hokazolar aylanma mablag'lar tarkibiga kiradi. Yosh chorva mollari va boquvdagi mollar asosiy emas, aylanma mablag'larga tegishliligi sababi ular o'ziga xos ishlab chiqarish jarayonida bo'lib, ularning korxonada xo'jalik faoliyatidagi roli boquvdan keyin yoki yosh mol katta yoshli chorva tarkibiga kiritilishidan keyin belgilanadi. Agar yosh mol asosiy podaga qo'shilsa, u asosiy vositalar tarkibiga kiritilgan hisoblanadi. Yetishtirilgan yoki boqilgan molni sotish va uning qiymatini pulga aylantirish holatida mol xo'jalik mahsuloti hisoblanib u aylanma mablag'lar sinfiga kiritiladi. Ta'kidlash lozimki, olingan mahsulotning bir qismi xo'jalikda mehnat predmeti sifatida qoladi (urug'lar, chorva uchun yem-xashak va h.k.). Bunday vositalar qoldiqlarini yanada aniqroq va to'liqroq tahlil qilish uchun natural o'lchovdagi qo'shimcha ma'lumotlarni jalb qilish lozim bo'ladi. Moliyaviy holat tahlilining yana bir xususiyati shundaki, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi mavsumiy tavsif va xo'jalik ishlarining yo'nalishlariga ega (ko'ptarmoqli va ixtisoslashgan – otboqarlik, qo'yboqarlik yoki muayyan ekinlar – uzum, dorivor o'simliklar va h.k.).

Qisqacha xulosa

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talaba qishloq xo'jaligi korxonalarining iqtisodiy tahlilining tashkiliy tamoyillari va xususiyatlari, chunonchi o'simlikshunoslik va chorvachilik bo'yicha ishlab chiqarish dasturining bajarilishini tahlil qilish usullari, resurslardan foydalanish samaradorligi, mahsulot tannarxi, shuningdek moliyaviy natijalar va moliyaviy holat xususiyatlarini bilish lozim.

Tayanch iboralar

O'simlikshunoslik va chorvachilik bo'yicha ishlab chiqarish dasturi; yalpi mahsulot; tovar mahsuloti; tovarlik darajasi; yalpi yig'im; ekin maydoni; hosildorlik; chorvachilik mahsulotining yalpi miqdori; chorva bosh soni; bitta boshga to'g'ri keladigan mahsuldorlik; mehnat omillari; mehnat vositalari omillari; mehnat predmetlari omillari; traktor parkidan foydalanish samaradorligi; mavsumda bitta shartli etalon traktoriga to'g'ri keladigan ish mahsuli; almashinish koeffitsiyenti; yer-suv mulklari; o'simlikshunoslik mahsuloti 1 sentnerining tannarxi; 1 gektardan olinadigan hosildorlik; ekinning 1 gektariga to'g'ri keladigan xarajatlar; qishloq xo'jaligi mahsulotini sotishdan tushgan yalpi foyda; asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan foyda; umumxo'jalik faoliyatidan foyda; soliq to'lagunga qadar foyda; sof foyda; moliyaviy holat tahlilining

xususiyatlari; uzoq muddatli aktivlar; joriy aktivlar; zaxiralar va xarajatlar, debitorlar; pul mablag‘lari; mablag‘lar manbalari tuzilishi; xususiy aylanma mablag‘lar mavjudligi; qarzga olingan mablag‘lar.

Nazorat uchun savollar

1. O‘simlikshunoslik bo‘yicha rejaning bajarilishini qanday aniqlash mumkin?
2. Chorvachilik bo‘yicha rejaning bajarilishini qanday aniqlash mumkin?
3. Qishloq xo‘jaligi mahsuloti miqdoriga ta‘sir qiluvchi omillar qanday guruhlanadi?
4. Qishloq xo‘jaligi korxonalari mehnat omillari tahlilining xususiyatlari qanday?
5. Fermer xo‘jaligining asosiy vositalardan foydalanish samaradorligi tahlilining xususiyatlari qanday?
6. Mehnat predmetlari omillari tahlilining xususiyatlari qanday?
7. Qishloq xo‘jaligi mahsuloti tannarxi rejasining bajarilishi qanday tahlil qilinadi?
8. Moliyaviy natijalar tahlilining xususiyatlari qanday?
9. Qishloq xo‘jaligi korxonalari moliyaviy holati tahlilining xususiyatlari qanday?

Adabiyotlar

1. Баканов И.М., Шеремет А.Д. Экономический анализ. -М.: Финансы и статистика, 2000.
2. Рахманов К.Р. Qishloq xo‘jaligi korxonalarining xo‘jalik faoliyatini tahlil qilish. -T.: TDIU, 2003.
3. Vohobov A.V va boshqalar. Boshqa tarmoqlarda iqtisodiy tahlil xususiyatlari. -T.: 2004.
4. “Mahsulot (ish va xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom. O‘zR Vazirlar Mahkamasi qarori. 5.02.1999. 54-son.
5. Akramov E.A. Korxonalarining moliyaviy holati tahlili. - T.: Moliya, 2003.
6. Абдукаримов И.Т. Как читать и анализировать финансовую отчётности. -Т.: Изд. дом «Мир экономики и права», 2008.
7. Волжин И.О., Ергашбаев В.В. Финансовый анализ. -Т.: Изд.дом «Мир экономики и права», 2007.

8. Бернштейн Л.А. Анализ финансовой отчётности. -М.: Финансы и статистика, 2006.
9. Ефимова О.В. Финансовый анализ. - М.: Бухгалтерский учёт. 2009.
10. Ковалев В.В. Финансовый анализ. - М.: Финансы и статистика. 2009.
11. Шеремет А.Д., Негашев Е.В. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций. - М.: ИНФРА-М, 2009.
12. Савитская Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. - М.: ИНФРА-М. 2007.

IV bob. SAVDO TASHKILOTLARI XO‘JALIK FAOLIYATINING IQTISODIY TAHLILI XUSUSIYATLARI

4.1. Savdo tashkilotlari xo‘jalik faoliyatini tahlil qilishda tahlilning ahamiyati va vazifalari

Chakana tovar aylanmasi savdo korxonalarini faoliyatining asosiy ko‘rsatkichidir. Uning hajmi va tuzilishiga savdo korxonalarining xo‘jalik va moliyaviy faoliyatini tavsiflovchi boshqa barcha xarajatlar bog‘liqdir (muomala xarajatlari, savdo-sotiq xodimlarining mehnatiga haq to‘lash fondi, yalpi daromad, foyda, rentabellik va h.k.).

Tovar aylanmasi va foyda ikkita asosiy ko‘rsatkich bo‘lib, ular asosida chakana savdo korxonalarining xo‘jalik faoliyati baholanadi. Tovar aylanmasi biznes-rejasini bajarish tahlilining asosiy vazifasi bo‘lib, u tovar aylanmasi bo‘yicha biznes-reja qanchalik darajada bajarilganligini, hisobot davrida tovar aylanmasida qanday o‘zgarishlar va nima hisobidan yuz berganligini, tovar aylanmasini oshirish va aholiga savdo xizmati ko‘rsatishni yaxshilash bo‘yicha mavjud imkoniyatlar qanchalik to‘liq qo‘llanilganligini aniqlashdir.

Chakana tovar aylanmasi tahlilida tovar aylanmasi bo‘yicha biznes-reja bajarilishi nafaqat tashkilot doirasida, balki savdo korxonalarini kesimida, shuningdek tovar aylanmasining o‘shirish sur‘atlari solishtiriladi; chakana tovar aylanmasi biznes-rejasining barcha savdo korxonalarini tomonidan bir maromda bajarilishi tekshiriladi va hisobot davrida alohida savdo korxonalarini bo‘yicha biznes-reja bajarilishdan og‘ishlarni keltirib chiqargan sabablar aniqlanadi. Bunda statistika va tezkor hisobot ma‘lumotlariga ko‘ra rejaning choraklar, oylar, o‘n kunliklar va har kuni bajarilish darajasi ko‘rib chiqiladi.

Tahlil jarayonida savdo tarmog‘ini rivojlantirish, mavsumiy savdoni kengaytirish, savdo xizmati ko‘rsatishning yangi shakllarini kiritish bo‘yicha rejaning bajarilish darajasi, shuningdek kundalik talabga ega bo‘lgan mahsulotlarning uzluksiz savdosi ta‘minlanganligi aniqlanadi.

Tovar aylanmasi solishtirma ma‘lumotlar asosida olib boriladi. Shuning uchun agar hisobot davrida savdo tarmog‘ida (talab tomonidan yoki do‘konlarning boshqa tashkilotlarga berilishi) yoki ayrim mahsulotlar narxida o‘zgarishlar sodir bo‘lgan bo‘lsa, unda tovar aylanmasi biznes-rejasiga tegishli tuzatishlar kirilganligini tekshirish lozim.

Chakana tovar aylanmasi biznes-rejasining bajarilishi katta ahamiyatga ega, sababi bank g‘azna rejasining kirim qismida savdo

tushumining ulushi 80-85 %ga teng bo‘lib, savdo korxonalarida ish haqi, nafaqa, stipendiyalar to‘lash, valuta barqarorligini mustahkamlash va boshqalar uchun o‘z vaqtida pul berilishini ta‘minlab turadi.

4.2. Tovar aylanishi bo‘yicha biznes-rejani bajarilishi tahlili

Chakana tovar aylanmasi mahsulotlarning bevosita iste‘molchiga – aholiga sotilishidir. Chakana tovar aylanmasi tarkibiga quyidagilar kiradi: aholiga mahsulotlarni kreditga va naqd pulsiz mayda ulgurji hisobda sotish (savdo tarmog‘idan mahsulotlarni muassasalarga, sanatoriylarga, hordiq chiqarish uylariga va boshqalarga sotish).

Chakana tovar aylanmasi tahlili umumiy hajm va o‘zgarishlar bo‘yicha rejani bajarilishini aniqlashdan boshlanadi. Tahlil qilishda ma‘lumotlar 4-shakl «Sotish va mol berish hisoboti»dan, shuningdek savdo tashkilotining biznes-rejasidan olinadi.

4.1-jadval

Tovar aylanmasi bo‘yicha biznes-rejani bajarilishi tahlili

Ko‘rsatkichlar	Haqiqatda o‘tgan yilda	Hisobot yili		Farqlar (+,-)		O‘shir sur‘ati, %da
		biznes-rejada	haqiqatda	biznes-rejaga nisbatan	o‘tgan yilga nisbatan	
A	1	2	3	4	5	6
Chakana tovar aylanmasi	135000	144000	148610	+4610	+13610	110,1

4.1-jadval ma‘lumotlaridan ko‘rinib turganidek, savdo tashkiloti hisobot yilida tovar aylanmasi bo‘yicha biznes-rejani 4610 ming so‘mga yoki 3,2 %ga ortig‘i bilan bajargan. O‘tgan yilga qaraganda tovar aylanmasi hajmi 13610 ming so‘mga oshib, o‘tgan yil darajasiga qaraganda 10,1 %ga ortgan.

4.2-jadval

Sotish turlari bo'yicha chakana tovar aylanmasi tuzilishi tahlili

Sotish turlari	Haqiqatda o'tgan yilda		Haqiqatda hisobot yilida		Farqlar (+,-)		O'sish sur'atlari, %da
	summa, ming so'mda	ulushi, %da	summa, ming so'mda	ulushi, %da	summa, ming so'mda	ulushi, %da	
	1	2	3	4	5	6	
Jami chakana tovar aylanmasi	135000	100	148610	100	+13610	–	110,1
Shu jumladan: Naqd pul hisobiga	125650	93,08	138720	93,35	+13070	+0,27	110,4
kreditga	8500	6,22	9000	6,06	+500	-0,16	106
mayda ulgurji aylanma	850	0,70	890	0,59	+40	-0,11	105

Tovar aylanmasi tahlilida nafaqat o'tgan yil ma'lumotlari, balki bir qator yillar ma'lumotlari solishtirilishi lozimki, bu savdo rivojlanishining tamoyillarini aniqlash imkonini beradi.

Chakana tovar aylanmasi rejasining choraklar va oylar bo'yicha bir xil bajarilishini tahlil qilishda maromlilik koeffitsiyenti reja bajarilgan muddatlar sonining umumiy miqdoriga nisbati orqali aniqlanadi.

Tahlil qilishda chakana tovar aylanmasi tarkibini uning turlari va savdo qilish usullari bo'yicha o'rganish lozim. Chakana tovar aylanmasi tuzilishini sotish turlari bo'yicha tarkibini tahlil qilamiz (4.2-jadval).

4.2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, o'tgan yilga qaraganda tovar aylanmasi hajmining ko'payishi barcha sotish turlarining o'sishi bilan tavsiflanmoqda. Asosiy turi – 93 %ni tashkil qiluvchi naqd pulga sotish ham 13070 ming so'mga ortgan.

4.3-jadval

Mahsulot guruhlari kesimida chakana tovar aylanmasi rejasining bajarilishi (ming soʻmda)

T/r	Mahsulot guruhlari nomlanishi	Biznes-reja boʻyicha	Hisobot boʻyicha	Farq (+,-)		Mahsulot aylanmasi tuzilishining sotish natijasiga nisbatan foizi, %da		
				mutlaq	%da	reja boʻyicha	hisobot boʻyicha	rejadan farq
A	B	1	2	3	4	5	6	7
1.	Tikuv mahsulotlari	39400	39860	+460	+1,2	27,4	26,8	-0,6
2.	Trikotaj mahsulotlari	30270	31770	+1550	+5	21	21,4	+0,4
3.	Attorlik mollari	15210	16510	1300	+2	10,6	11,2	+0,6
4.	Oyoq kiyimlar	10760	11120	+360	+3,4	7,5	7,5	-
5.	Madaniy mollar	8620	9220	+600	+7	5,9	6,2	+0,3
6.	Goʻsht va parranda	9830	8670	-1160	-11,8	6,8	5,8	-1
7.	Qandolat mahsulotlari	1500	1380	-120	-8	1	0,9	-0,1
8.	Boshqa mahsulotlar	28410	30080	+1670	+5,9	19,7	20,2	+0,5
	JAMI: Chakana tovar aylanmasi	144000	148610	4610	+3,2	100	100	-

Qiymat ko'rsatkichlarini yanada qimmatroq mahsulotlar hisobiga ko'tarish oson, ammo aholiga turli assortimentdagi mahsulotlar zarur. Shuning uchun chakana tovar aylanmasi rejasining bajarilishini tahlil qila turib, uning mahsulot guruhlari bo'yicha bajarilganligini aniqlash va belgilangan assortiment minimumiga qanday rioya qilinganligini aniqlash lozim va h.k. (4.3-jadval).

4.3-jadvaldan ko'rinib turganidek, umuman olganda savdo korxonasi chakana tovar aylanmasi rejasini 4610 ming so'mga yoki 3,2 %ga ortig'i bilan bajargan. Ammo, alohida mahsulot guruhlari kesimida rejadani ortiqcha bajarish tarafga ham, kam bajarish tarafga ham keskin og'ishlar kuzatilmoqda. Masalan, madaniy mollari bo'yicha reja 7 %ga ortig'i bilan bajarilgan bo'lsa, go'sht va parranda bo'yicha – 11,8 %ga bajarilmagan. Natijada chakana tovar aylanmasi tarkibi o'zgargan.

Tovar aylanmasi tarkibining o'zgarishi aholiga savdo xizmatlari ko'rsatishning yomonlashuviga olib kelishi, shuningdek aholining ayrim mahsulotlarga bo'lgan talabi o'zgarishiga sabab bo'lishi mumkin. Ma'lumki, mahsulotlar muayyan qismining sotilishi mavsumiy tavsifga ega. Shuning uchun tovar aylanmasi rejasini bajarilishining tahlili assortiment kesimida yilning alohida mavsumlari bo'yicha bajarilish tahlili bilan to'ldirilishi lozim.

4.3. Tovar aylanmasi hajmiga ta'sir qiluvchi asosiy omillar tahlili

Tovar aylanmasi hajmiga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni quyidagi uch guruhga bo'lish mumkin: 1) tovar zaxiralari bilan bog'liq omillar; 2) xodimlar soni va mehnat unumdorligi bilan bog'liq omillar; 3) asosiy vositalardan foydalanish bilan bog'liq omillar.

Tovar zaxiralari bilan bog'liq omillar chakana tovar aylanmasiga yil boshiga tovar zaxiralari qiymatining o'zgarishi, yil oxiriga kelib tovar kirimlari, boshqa chiqishlar va tovar zaxiralari orqali ta'sir qiladi. Ushbu qiymatlar o'rtasida muayyan muvozanat aloqasi mavjud. U tovar muvozanatining quyidagi formulasi bilan aks ettiriladi:

$$Z_1 + P = R + V + Z_2$$

bunda:

Z_1 – yil boshiga tovar zaxiralari;

P – tovar kirimlari;

R – chakana tovar aylanmasi;

V – tovar chiqishlari;

Z_2 – yil oxiriga tovar zaxiralari.

Tovar muvozanatining formulasidan foydalangan holda har bir qo‘shiluvchining qiymatini topish mumkin, masalan chakana sotish qiymati:

$$R=Z_1+P-V-Z_2.$$

Har bir algebraik qo‘shiluvchilarning o‘zgarishi tegishli ravishda tovar aylanmasiga ta’sir etadi. Boshlang‘ich zaxiralar va tovar kirimining ko‘payishi tovarlarning sotilish summasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi; ularning kamayishi esa aksincha; arzonlashtirish va mahsulotlarning boshqa chiqishlari; yil oxiriga zaxiralar kamayishi tovar aylanmasi hajmiga ijobiy ta’sir qiladi; ularning ko‘payishi – salbiy.

Sotish summasiga tovar muvozanatining u yoki bu qo‘shiluvchilarining ta’siri «zanjirli o‘rin almashlash» usuli yoki mutlaq farqlarni belgilash yo‘li bilan aniqlanadi. Mutlaq farq usulini qo‘llash tartibi savdoning tovar muvozanati tahlili misolida ko‘rsatiladi (4.4-jadval).

4.4-jadval

Yil davomidagi savdoning tovar muvozanati tahlili (ming so‘mda)

t/r	Tovar muvozanati qo‘shiluvchilari	Reja bo‘yicha	Hisobot bo‘yicha	Rejadan og‘ish (+,-)	Tovar aylanmasiga ta’siri
1	Yil boshiga tovar zaxiralari	27830	43330	+15500	+15500
2	Tovar kirimlari	155070	159130	+4060	+4060
	Jami: (1+2)	182900	202460	+19560	
3	Tovar aylanmasi hajmi	144000	148610	+4610	+4610
4	Tovarlarining boshqa chiqishlari	11470	10330	-1140	+1140
5	Yil oxiriga tovar zaxiralari	27430	43520	+16090	-16090
	Jami: (3+4+5)	182900	202460	+19560	

Tovar muvozanatidan ko‘rinib turibdiki, savdo tashkiloti ixtiyorida chakana tovar aylanmasi hajmini 20700 ming so‘mga ko‘tarish uchun qo‘shimcha tovar resurslari mavjud bo‘lgan (15500+4060+1140). Yil oxiriga tovar zaxiralarining 16090 ming so‘ma ko‘payishi tovar aylanmasi hajmiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Keyingi tahlil jarayonida ushbu omillarning ta’sir darajasini sinchiklab tekshirish lozim. Sababi, tovar zaxiralarining ta’sir darajasini baholayotganda shuni ko‘zda tutish kerakki, ularning

ijobiy og‘ishi faqatgina o‘sha hisobot davri uchun ijobiy ahamiyatga ega. Oldingi va keyingi davrlar uchun u ijobiy ahamiyat kasb etadi. Bunda ta’kidlab o‘tish lozimki, xaridorlarning talabini qozonmagan mahsulotlar kiritilishining o‘shini, shuningdek boshlang‘ich zaxiralarning o‘shini agar kasod mahsulotlar hisobiga bo‘lsa, ijobiy omil deb hisoblab bo‘lmaydi.

Tovar aylanmasi rejasi bajarilishining asosiy omili savdo tashkilotlarining tovar zaxiralari bilan ta’minlanganligidir. Yo‘nalishiga qarab tovar zaxiralari quyidagilarga bo‘linadi: joriy saqlanish, mavsumiy va muddatidan oldin kiritish zaxiralari.

Joriy saqlanish zaxiralari tovarlarning navbatdagi ikkita guruhi kelib tushishi orasidagi muddatda tovarlarning uzluksiz sotilishini ta’minlashga mo‘ljallangan tovar zaxiralari kiradi.

Tovarlarining mavsumi saqlanish zaxiralari mavsumiy ishlab chiqarish mahsulotlari kiradi. Muddatidan ilgari kiritish zaxiralari alohida, yetib borish qiyin bo‘lgan, faqat yilning muayyan mavsumlarida kiritish mumkin bo‘lgan tumanlarda uzluksiz sotilishga mo‘ljallangan tovarlar kiradi.

Aylanma mablag‘lar ishlatilishining samaradorligini tavsiflovchi ko‘rsatkich ularning chakana tarmoqda aylanish tezligi yoki tovar aylanuvchanligi bilan aniqlanadi. Tovar aylanuvchanligi kunlarda quyidagi formula bo‘yicha hisoblanadi:

$$TAK = \frac{O'TZ \times K}{ChTAH}$$

Bunda:

TAK – tovarlarni aylanish kuni;

O‘TZ – o‘rtacha tovar zaxiralari;

K - kunlar soni (360);

ChTAH - chakana tovar aylanmasi hajmi;

KA- tovarlarning aylanish koeffitsiyenti.

Tovar aylanuvchanligi quyidagi formula bo‘yicha aylanishlar sonida aniqlanishi mumkin:

$$KA = \frac{ChTA}{O'TZ}$$

Kunlarda aylanuvchanlikni tovar zaxiralari har bir turi bo‘yicha alohida aniqlash maqsadga muvofiq.

Tovar zaxiralari aylanuvchanligi tezlashtirilganda muomaladan mablag'lar bo'shatilishi yuz beradi, ularning aylanuvchanligi sekinlashtirilganida muomalaga mablag' jalb qilinadi. Muomaladan nisbatan bo'shatilgan va unga qo'shimcha jalb qilingan mablag'lar summasini aniqlash uchun hisobot yilida haqiqatdagi va rejadagi kunlarda aylanuvchanlik farqini sotilish bo'yicha o'rtacha kunlik aylanmaga ko'paytirish lozim. Sotilish bo'yicha o'rtacha kunlik aylanma chakana tovar aylanmasi hajmini tahlil qilinayotga davr kunlari soniga bo'lish orqali aniqlanadi.

4.4. Tovar aylanmasi hajmiga ta'sir etuvchi mehnat omillari tahlili

Tovar aylanmasi rejasining bajarilishi nafaqat tovar zaxiralari mavjudligidan, balki savdo tashkilotlarining ishchi kuchi bilan ta'minlanganligiga va mehnat unumdorligiga ham bog'liq.

Mehnat ko'rsatkichlarining tahlili «Mehnat bo'yicha hisobot» 5-savdo shakli ma'lumotlari bo'yicha o'tkaziladi, unda xodimlar soni va tarkibi hamda bitta xodimga to'g'ri keladigan ish mahsuli haqida ma'lumotlar mavjud.

Tahlilni savdo tashkilotlarining xodimlar bilan ta'minlanganligidan boshlash kerak. Shu maqsadda rejadagi va haqiqatdagi, shuningdek o'tgan davr ko'rsatkichlari solishtiriladi va xodimlar tarkibi aniqlanadi.

Savdo xodimlari soni ularni quyidagi ikki guruhga taqsimlab aniqlanadi:

1. Barcha ishlayotganlar soni.

2. Tezkor xodimlar soni (sotuvchilar, g'aznachilar, molshunoslar, bo'lim mudirlari va h.k.).

Ta'kidlash joizki, savdo xodimlarining barcha toifasi savdo-sotiq jarayonida bir xil rol o'ynamaydi. Boshqaruv tarkibi sonini tahlil qilishda rejadagi va o'tgan davrlardan mutlaq og'ishlarni aniqlash bilan cheklanilsa, tezkor xodimlar sonining tahlilida, mutlaq og'ishlardan tashqari nisbiy og'ishlar ham aniqlanadi chakana tovar aylanmasi rejasining o'sish sur'atlarining bajarilishini hisobga olgan holda aniqlanadi, sababi - tezkor xodimlar soni tovar aylanmasi bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'langan bo'ladi. Shuning uchun ularning sonini nisbiy ortiqcha yoki kam deya aniqlash lozim. Hisoblash usuli quyidagicha: do'kon xodimlarining rejadagi sonini tovar aylanmasi hajmi bajarilishiga ko'paytirilib 100 ga bo'linadi va olingan to'g'rilangan ko'rsatkich tezkor xodimlarning haqiqatdagi soni

bilan solishtiriladi. Farq tezkor xodimlarning nisbatan ko'pligi yoki kamligini ko'rsatadi (sanoatdagi kabi). Do'kon xodimlari soni bo'yicha nisbiy kamligi savdo tashkilotining mehnat unumdorligi o'sishidan darak beradi.

Chakana savdoda mehnat unumdorligi bitta savdo xodimiga to'g'ri keladigan tovar aylanmasi bilan o'lchanadi. Unumdorlikni tavsiflash uchun quyidagi ikkita ko'rsatkich hisoblanadi: bitta xodimga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik ish mahsuli; bitta sotuvchiga to'g'ri keladigan o'rtacha yillik ish mahsuli. Mehnat unumdorligi tahlilining boshqa barcha qismlari sanoatdagi kabi amalga oshiriladi.

Asosiy vositalardan foydalanish bilan bog'liq omillar tahlili sanoatdagi kabi amalga oshiriladi.

4.5. Muomala xarajatlari tahlili

Savdo tashkilotlari mahsulotlarni ishlab chiqarishdan iste'molchilarga o'tkazishni amalga oshiradi. Ushbu jarayonda mahsulotlarni ko'chirish, saqlash, savdo xodimlarining ish haqini to'lash kabi turli xil xarajatlar yuzaga keladi.

4.5-jadval

Muomala xarajatlari umumiy darajasining tahlili

T/r	Ko'rsatkichlar	O'lch.birligi	Biznes-reja bo'yicha	Haqiqatda	Farq (+,-)
1	Chakana tovar aylanmasi	ming so'm	144000	148610	+4610
2	Muomala xarajatlari	ming so'm	12500	12640	+140
3	Muomala xarajatlari darajasi (2-qator*100:1-qator)	%	8,6805	8,5055	- 0,175

4.5-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, hisobot yilida savdo tashkilotida muomala xarajatlari mutlaq summasi haqiqatda biznes-rejaga qaraganda 140 ming so'mga ortdi.

Bu o'zgarishga quyidagi ikki omil ta'sir ko'rsatdi:

1. Tovar aylanmasi hajmining o'zgarishi.
2. Muomala xarajatlari umumiy darajasining o'zgarishi.

Birinchi omil ta'sirini aniqlash uchun tovar aylanmasidagi farqni muomala xarajatlari reja darajasiga ko'paytirib, 100 ga bo'lish lozim: $+4610 \cdot 8,6805 / 100 = +400,1$ ming so'm yoki $3,2 \% \cdot 12500 : 100 = 400$ ming so'm.

Ikkinchi omil bo'yicha muomala xarajatlari umumiy darajasidagi farqni tovar aylanmasining haqiqatdagi hajmiga ko'paytiriladi va 100 ga bo'linadi:

$-0,175 \cdot 148610 / 100 = -260,1$ ming so'm.

Omillar muvozanati: $(+400,1) + (-206,1) = +140$ ming so'm.

Tahlilning keyingi bosqichi biznes-reja bajarilishiga ta'sir qilgan asosiy omillarni aniqlash va savdo xarajatlarini kamaytirish imkoniyatlarning to'liq qo'llanilishini aniqlashdir. Buning uchun xarajatlar qismining har biri bo'yicha muomala xarajatlari smetasi bajarilishi tekshiriladi.

Muomala xarajatlarini tahlil qilishda xarajat qismlarining tovar aylanmasi hajmiga bog'liqligi bir xil emasligini hisobga olish lozim, bu xarajat qismlarining turli guruhlari uchun tekshirishning tabaqalashgan usulini qo'llash imkonini beradi. Tovar aylanmasi hajmining ko'payishiga mutanosib ravishda o'sadigan xarajatlarni shartli-o'zgaruvchan deb atash qabul qilingan. Ularga quyidagilar kiradi: ish haqi, transport xarajatlari, mahsulotlarni saqlash, saralash, kam-ko'stini to'ldirish va o'rash xarajatlari, kredit foizlari va h.k.

Tovar aylanmasi hajmiga bog'liq bo'lmagan xarajatlar shartli-doimiy deb nomlanadi. Bularga quyidagilar kiradi: xonalarni ijaraga olish va saqlash bo'yicha xarajatlar, joriy ta'mirlash bo'yicha xarajatlar, sanitar maxsus kiyim va jihozlar eskirishi, reklama bo'yicha xarajatlar, mehnatni muhofaza qilish va xavfsizlik texnikasi bo'yicha xarajatlar, ma'muriy-boshqaruv xarajatlarini qoplash chegirmalari. Shartli-o'zgaruvchan va shartli-doimiy xarajatlarni tahlil qilish usullari har xil bo'ladi.

Shartli-o'zgaruvchan xarajatlar ularning rejadagi summasiga to'g'rilangan va tovar aylanmasi rejasining haqiqatda bajarilishidan kelib chiqqan holda tahlil qilinadi.

4.6. Moliyaviy natijalar tahlili

Savdo korxonalarining daromadlilikini o'lchovchi bo'lib foyda va rentabellik hisoblanadi. Foyda va uning nisbiy ko'rinishi – rentabellik savdo korxonalarining baholash ko'rsatkichlari qatoriga kiradi.

Savdo korxonalarining muomala xarajatlarini qoplash va rentabelligini ta'minlash maqsadida ularning foydasiga tovarlarning

chakana narxlaridan savdo chegirmalari va xarid narxlariga savdo ustamasi qo'yiladi.

Tovarlar sotilishidan tushgan tushum bilan ularning xarid qiymati o'rtasidagi farq savdo korxonalarining yalpi daromadini tashkil etadi.

Yalpi daromad o'sishi tovar aylanmasi hajmining va savdo ustamasining o'rtacha foizining o'sishi bilan aniqlanadi, oxirgisi esa sotilgan tovarlarning tarkibiy o'zgarishlari ta'siri ostida o'zgarishi mumkin. Yalpi daromadning haqiqatdagi summasining rejadan yoki o'tgan yilgidan farqi quyidagi ikki omil ta'siri ostida yuzaga keladi:

1. Tovar aylanmasi hajmining o'zgarishi.
2. Savdo ustamasi o'rtacha foizining o'zgarishi.

Birinchi omilning ta'sirini aniqlash uchun tovar aylanmasidagi farqni savdo ustamasi o'rtacha foizining rejadagi darajasiga ko'paytirish va 100 ga bo'lish lozim.

Ikkinchi omilning ta'sirini aniqlash uchun savdo ustamasi o'rtacha foizining farqini tovar aylanmasining haqiqatdagi hajmiga ko'paytirish va 100 ga bo'lish lozim.

Yalpi daromad tahlilining manbasi 2-shakl «Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot»idir. Yalpi daromad bo'yicha reja bajarilishining baholanishi 4.6-jadvalda keltirilgan.

4.6-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, hisobot yilida haqiqatdagi yalpi daromad biznes-rejaga qaraganda 2025,6 ming so'mga ko'paygan. Bu o'zgarishga ikkala omil ham ijobiy ta'sir qilgan, ya'ni tovar aylanmasi hajmi va savdo ustamasi o'rtacha foizi oshirilishi.

4.6-jadval

Savdo yalpi daromadi bo'yicha biznes-reja bajarilishining tahlili

T/r	Ko'rsatkichlar	O'lch.birligi	Biznes-reja bo'yicha	Haqiqatda	Farq (+,-)
1.	Chakana tovar aylanmasi	ming so'm	144000	148610	+4610
2.	Yalpi daromad	ming so'm	26136	28161,6	+2025,6
3.	Savdo ustamasi o'rtacha foizi (2-qator*100:1-qator)	%	18,15	18,95	+0,80

Birinchi omil hisobiga yalpi daromadning 836,7 ming soʻmga oʻsishi taʼminlangan:

$$+4610 \times 18,15 / 100 \quad \text{yoki} \quad +3,2 \times 26136 / 100$$

Ikkinchi omil hisobiga yalpi daromadning 1188,9 ming soʻmga oʻsishi taʼminlangan:

$$+0,80 \times 148610 / 100 = 1188,9$$

Omillar muvozanati: $836,7 + 1188,9 = 2025,6$ ming soʻm.

«Xarajatlar tarkibi toʻgʻrisida»gi Nizomda savdo korxonalarining moliyaviy natijalarini ifodalovchi koʻrsatkichlarni hisoblash tartibi berilgan. Shu bois, savdo sohasining oʻziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda oraliq foyda koʻrsatkichlarni hisoblash tartibini tavsiya etish mumkin:

1. Tovarlarni sotishdan tushgan yalpi foydani yalpi daromaddan faqat sotish xarajatlarini ayirish orqali aniqlash.

2. Asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan foyda tovarlarni sotishdan tushgan yalpi foyda va muomala xarajatlari (bunda faqat maʼmuriy xarajatlar hisobga olinadi) oʻrtasidagi farq sifatida aniqlanadi va plus, minus asosiy faoliyatning boshqa operatsion daromadlari va xarajatlari.

3. Umumiy xoʻjalik faoliyatidan foyda algebraik summa sifatida quyidagicha hisoblanadi: asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan foyda plus moliyaviy faoliyatdan daromad minus moliyaviy faoliyat xarajatlari.

4. Soliq toʻlangunga qadar foyda algebraik summa sifatida umumxoʻjalik faoliyatidan foyda va favqulodda daromad va zararlar qoldigʻidan aniqlanadi.

5. Sof foyda quyidagicha hisoblanadi: soliq toʻlangunga qadar foyda minus daromad soligʻi va boshqa soliq hamda toʻlovlar.

Yuqorida keltirilgan savdo korxonalari foyda koʻrsatkichlarining tahlil usullari sanoatdagi tahlildan kam farq qiladi. Masalan, savdo tashkilotining tovarlarni sotishdan tushgan yalpi foydaning oʻzgarishlariga taʼsir qiluvchi omillar tahlilining usullarini koʻrib chiqamiz (4.7-jadval).

4.7-jadval

Tovarlarni sotishdan tushgan yalpi foyda tahlili

T/r	Koʻrsatkichlar	Oʻlchov birligi	Biznes-reja boʻyicha	Haqiqatdagi tannarx boʻyicha	Farq (+,-)

1.	Chakana tovar aylanmasi	ming so'm	14400 0	148610	+4610
2.	Yalpi daromad	ming so'm	26136	281616	+2025 ,6
3.	Savdo ustamasining o'rtacha foizi (2-qator*100:1-qator):	%	18,15	18,95	+0,80
4.	Faqat mahsulotni sotish bilan bog'liq muomala xarajatlari	ming so'm	12500	12640	+140
5.	Muomala xarajatlari darajasi (4-qator*100:1-qator)	%	8,680 5	8,5055	-0,175
6.	Tovarlarni sotishdan tushgan yalpi foyda (2-qator-4-qator)	ming so'm	13636	15521,6	+1885 ,6
7.	Tovar aylanmasiga nisbatan rentabellik darajasi (6q *100 : 1q)	%	9,47	10,44	+0,97

Ushbu 4.7-jadvaldan ko'rinib turibdiki, hisobot yilida tovarlarni sotishdan tushgan yalpi foyda biznes-rejaga qaraganda haqiqatda 1885,6 ming so'mga ortdi.

Bu o'sishga quyidagi uch omil ta'sir ko'rsatgan:

1. Chakana tovar aylanmasi hajmining o'zgarishi. Tovar aylanmasi hajmining 4610 ming so'mga o'sishi hisobidan tovarlarni sotishdan tushgan yalpi foyda miqdori 436,4 ming so'mga $[3,2\% * 13636 : 100]$ yoki $[4610 * 9,47 : 100]$.

2. Yalpi foydaning o'sishiga savdo ustamasi o'rtacha foizining 0,8 %ga $[0,80 * 148610 : 100] = +1188,9$ ming so'mga o'sishi ijobiyta'sir ko'rsatgan.

3. Muomala xarajatlari darajasi 0,175 %ga kamaygan bo'lib, bu tovarlarni sotishdan tushgan yalpi foyda hajmining 260 ming so'mga o'sishiga olib keldi:

$$[-0,175 \times 148610 / 100].$$

Tovarlarni sotishdan tushgan yalpi foyda rejasiga yuqorida keltirilgan omillar ta'sirini quyidagicha umumlashtirish mumkin (ming so'm):

reja bo'yicha yalpi foyda – 13636

haqiqatdagi foyda –	1 5521,6
farq –	+1885,6
shu jumladan quyidagilar hisobidan:	
tovar aylanmasining o‘zgarishi –	+436,4
savdo chegirmalari darajasining o‘zgarishi –	+1188,9
muomala xarajatlari darajasi o‘zgarishi –	+260

Asosiy ishlab chiqarish faoliyatidan, umumxo‘jalik faoliyatidan, foyda, soliq to‘langunga qadar va sof foydalarning omilli tahlil usullari ushbu ko‘rsatkichlarning sanoatdagi tahlilidan kam farq qiladi.

Rentabellik ko‘rsatkichlari tahlili foydaning mutlaq miqdori savdo korxonalarining xo‘jalik yuritish borasidagi samaradorlik darajasini belgilamaydi. Shu bois nisbiy ko‘rsatkichlarni aniqlash kerak. Bu ko‘rsatkich rentabellik ko‘rsatkichlaridir.

Rentabellik ko‘rsatkichlari jami ijtimoiy ishlab chiqarish va har bir ayrim savdo korxonasining iqtisodiy salohiyatini ifodalovchi ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi. Bu ko‘rsatkichda kengaytirilgan ishlab chiqarishni, umumdavlat ehtiyojlarini ta‘minlashni, xalqning ijtimoiy rivojlanishini yuksaltirish maqsadida mahsulot ishlab chiqarish va sotish hamda xizmat ko‘rsatish uchun sarflanadigan jonli va buyumlashgan mehnat tejamining pul shaklida ifodalanishi va qo‘shimcha mahsulotning massasi o‘z aksini topadi.

“Xarajatlar tarkibi to‘g‘risida”gi Nizomga asosan quyidagi rentabellik ko‘rsatkichlari tavsiya etilgan: jami aktivlarning rentabelligi, sotilgan mahsulot rentabelligi, o‘z (xususiy) kapitalning rentabelligi.

1995-yilga qadar savdo korxonalarida rentabellik ko‘rsatkichlari 2 usul bilan aniqlangan:

- 1-usul: foydani tovar aylanmasiga nisbati tariqasida;
- 2-usul: foydani muomala xarajatlariga nisbati tariqasida.

Bu usullar savdo korxonalarida hozirgi kunda ham o‘z ahamiyatini to‘la saqlab qolgan. Moliyaviy tahlil bo‘yicha uslubiy tavsiyalarda quyidagi rentabellik ko‘rsatkichlari tavsiya etilgan: sotilgan mahsulot rentabelligi, asosiy vositalar rentabelligi, xususiy kapital rentabelligi, permanent kapital rentabelligi.

Iqtisodiy tahlilning ko‘zga ko‘ringan yirik namoyondasi A.D. Sheremet¹² “Tijorat tashkilotlar faoliyatini moliyaviy tahlil qilish usuli”

¹² Шеремет А.Д., Негашев Е.В. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций. –М., 2004, с.84.

nomli o'quv qo'llanmasida rentabellik ko'rsatkichlarini uch guruhga umumlashtirishni tavsiya etgan:

1. Aktivlar rentabelligi.
2. Mahsulot rentabelligi.
3. Pul mablag'lari oqimi asosida hisoblangan rentabellik ko'rsatkichlari.

Moliyaviy tahlilga bag'ishlangan adabiyotlar ichida rentabellik ko'rsatkichlarini tahlil qilishga alohida e'tibor berilgan tadqiqotlar qatoriga E.A. Akromov¹³, I.O. Voljin va V.V. Ergashboyev¹⁴, I.T. Abdukarimov¹⁵, M.Q. Pardayevlar ishlarini kiritish mumkin. Xususan, E.A. Akromov tomonidan chop etilgan o'quv qo'llanmada muallif rentabellik ko'rsatkichlarini 2 tizimli ko'rsatkichlarga umumlashtirishni tavsiya etgan:

I. Umumiy rentabellik ko'rsatkichlari:

- 1) jami aktivlar rentabelligi;
- 2) ishlab chiqarish fondlari rentabelligi;
- 3) korxonaning joriy xarajatlari rentabelligi;
- 4) sotilgan mahsulot rentabelligi.

II. Qo'shimcha rentabellik ko'rsatkichlari:

- 1) o'z kapitali rentabelligi;
- 2) qarzga olingan kapital rentabelligi;
- 3) asosiy kapital rentabelligi;
- 4) aylanma kapital rentabelligi;
- 5) permanent kapital rentabelligi.

I.O. Voljin, V.V. Ergashboyevlar «Moliyaviy tahlil» nomli uslubiy qo'llanmada 12 ta rentabellik ko'rsatkichlarini tavsiya etganlar.

I.T. Abdukarimov tomonidan chop etilgan risolada muallif quyidagi rentabellik ko'rsatkichlarini tavsiya etgan: mahsulotni sotish rentabelligi, asosiy sarmoya rentabelligi, o'z sarmoya rentabelligi, xarajatlar rentabelligi. Tavsiya etilgan aksariyat rentabellik ko'rsatkichlari sof foyda asosida aniqlanadi. Bizningcha bunday yondashuv to'g'ri emas. Bu borada yirik iqtisodchi olimlardan M.Q. Pardayev va B.I. Isroilovlar¹⁶ning tavsiyalari e'tiborga molik. Ular tomonidan tavsiya etilgan rentabellik ko'rsatkichlar tizim sifatida ko'rsatilgan. Mualliflarning tavsiyalariga ko'ra, rentabellik ko'rsatkichlari iqtisodiy mazmunidan kelib chiqib, 4 guruhga bo'linadi: umumiy rentabellik ko'rsatkichlari (foydaning tovar

¹³ Akromov E.A. Korxonaning moliyaviy holati tahlili. - T.: Moliya, 2003, 163-b.

¹⁴ Boljin I.O., Ergashboyev B.B. Moliyaviy holat tahlili. - T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 1999, 157- b.

¹⁵ Abdukarimov I.T. Moliyaviy holat, o'qish va tahlil qilish yo'llari. - T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 1999, 142- b.

¹⁶ Pardayev M.Q., Isroilov B.I. Moliyaviy tahlil. -T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 1999, 304-b.

aylanmasiga nisbati, foydaning xarajatlarga nisbati); iqtisodiy salohiyat bilan bog‘liq rentabellik ko‘rsatkichlari (foydaning iqtisodiy salohiyatga nisbati, foydaning aktivlar qiymatiga nisbati, foydaning asosiy vositalar qiymatiga nisbati, foydaning joriy aktivlarga nisbati, foydaning mehnat salohiyati qiymatiga nisbati); moliyaviy salohiyat bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar (foydaning o‘z mablag‘lari qiymatiga nisbati, foydaning chetdan jalb qilingan mablag‘larga nisbati, foydaning bank kreditiga nisbati); moliyaviy bozordagi faollik bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar (aksiya daromadligi, aksiya qimmatligi, aksiya rentabelligi).

Savdo tashkiloti rentabellik ko‘rsatkichlarini hisoblash usullari sanoat korxonasi uchun ushbu ko‘rsatkichlari tahlilidan kam farq qiladi.

4.7. Moliyaviy holat tahlili

Moliyaviy hisobotning yagona shakllarini qo‘llash tufayli xalq xo‘jaligining turli tarmoqlarida moliyaviy holat tahlilidagi farqlar tugay boshladi.

Savdo korxonalarini moliyaviy holatining tahlili sanoatdagi kabi muayyan ketma-ketlikda olib boriladi, avvalo savdo korxonasi mulkining tarkibi aniqlanadi: uzoq muddatli va aylanma aktivlari; joriy aktivlar tarkibi; tovar-moddiy zaxiralari, debitorlar va pul mablag‘lari; tovar zaxiralari holati; mulkka kiritilgan mablag‘lar manbalari tuzilishi va xususiy aylanma mablag‘lari mavjudligi va ular bilan ta‘minlanganlik. So‘ngra savdo korxonasi moliyaviy barqarorligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar tahlil qilinadi. Keyin quyidagi likvidlilik (to‘lov layoqati) ko‘rsatkichlari tahlil qilinadi: joriy likvidlilik ko‘effitsiyenti, muddatli likvidlilik ko‘effitsiyenti, mutlaq likvidlilik ko‘effitsiyenti va savdo korxonalarining ishbilarmonlik faolligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar tahlili bilan tugallanadi: jami aktivlar va joriy aktivlar aylanuvchanligining ko‘effitsiyentlari, debitorlik va kreditorlik qarzlarning aylanuvchanlik ko‘effitsiyenti, debitorlik va kreditorlik qarzlarning kunlarda aylanuvchanlik ko‘effitsiyenti.

Savdo korxonalarini moliyaviy holati tahlilining asosiy vazifalari quyidagicha: tovar aylanmasi bo‘yicha biznes-reja bajarilishi uchun yetarli mablag‘lar bilan ta‘minlanganligi, ichki rezervlarni ishga solish, xususiy aylanma mablag‘larni saqlab qolish bo‘yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish, kreditlarni maqsadli ishlatish, savdo korxonalarini faoliyatining samaradorligini oshirishga qaratilgan budjet, banklar, mol yetkazib beruvchilar va boshqalar oldidagi majburiyatlarining bajarilishi.

Savdo korxonalari moliyaviy holatining tahlili asosiy manbalari «Buxgalteriya balansi» (1-shakl), «Moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot» (2-shakl), «Asosiy vositalar harakati to'g'risida hisobot» (3-shakl), «Pul oqimlari to'g'risida hisobot» (4-shakl), «Xususiy kapital to'g'risida hisobot» (5-shakl), «Debitor va kreditor qarzdorligi to'g'risida ma'lumot» (2a-shakl), shuningdek hisobdan tashqari ma'lumotlar.

Savdo korxonalarining moliyaviy holatini tavsiflovchi yuqorida keltirilgan ko'rsatkichlarni tahlil qilish usullari ularning sanoatdagi tahlilidan kam farq qiladi.

Qisqacha xulosa

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talaba savdo korxonalari iqtisodiy tahlilini tashkil qilish asosiy tamoyillari va xususiyatlarini bilishi, ya'ni, tovar aylanmasi bo'yicha biznes-reja bajarilishini tahlil qilish usullarini, tovar aylanmasi, muomala xarajatlari hajmiga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni tahlil qilish usullarini, shuningdek moliyaviy natijalarni shakllantirish asosiy tamoyillari va ularni tahlil qilish usullarini bilishi lozim.

Tayanch iboralar

Chakana tovar aylanmasi; ulgurji tovar aylanmasi; chakana tovar aylanmasining biznes-rejasi; aholiga mahsulotlarni kreditga sotish va mayda ulgurji savdo; chakana tovar aylanmasining tuzilishi; tovar guruhi; tovar zaxiralari bilan bog'liq omillar; mehnat resurslari va unumdorligi bilan bog'liq omillar; asosiy fondlar bilan bog'liq omillar; tovar muvozanati; joriy saqlash tovar zaxiralari; mavsumiy saqlash tovar zaxiralari; muddatidan ilgari kiritish mahsulotlari; tovarlar aylanuvchanligi koeffitsiyenti; tovar zaxiralarning kunlarda aylanuvchanligi; barcha xodimlarning soni; tezkor xodimlar soni; sotuvchilar soni bo'yicha nisbiy ortiqchalik (kamlik); savdoda mehnat unumdorligi; muomala xarajatlari; muomala xarajatlari darajasi; shartli-o'zgaruvchan xarajatlar; shartli-doimiy xarajatlar; yalpi foyda; savdo chegirmasi; savdo ustamasi; savdo ustamasining o'rtacha foizi; mahsulotlarni sotishdan tushgan yalpi foyda; operatsion foyda; umumxo'jalik faoliyatidan foyda; soliq to'lagunga qadar foyda; sof foyda; moliyaviy holat; mulk tarkibi; mulk shakllanishi manbalari; xususiy aylanma mablag'lar mavjudligi va ular bilan ta'minlanganlik; tovar zaxiralari holati; moliyaviy barqarorlik; likvidlilik ko'rsatkichlari; ishbilarmonlik faolligi ko'rsatkichlari.

Nazorat uchun savollar

1. Chakana tovar aylanmasining ta'rifini keltiring.
2. Chakana tovar aylanmasining shakllari va turlarini ayting.
3. Tovar aylanmasi muvozanati va uning tarkibiy qismlari?
4. Tovar aylanmasi bo'yicha biznes-reja bajarilishi tahlilida o'rganiladigan savollar doirasi qanday?
5. Chakana tovar aylanmasi hajmiga ta'sir qiluvchi omillar qanday belgilari bo'yicha guruhlanadi?
6. Tovar zaxiralari bilan bog'liq omillar qanday tahlil qilinadi?
7. Tovar zaxiralarining aylanuvchanlik koeffitsiyenti qanday aniqlanadi?
8. Tovar zaxiralarining kunlarda aylanuvchanligi qanday aniqlanadi?
9. Tovar zaxiralari aylanuvchanligining sekinlashishi natijasida savdo aylanmasiga qo'shimcha jalb qilingan mablag'lar summasi qanday aniqlanadi?
10. Tovar aylanmasi hajmiga qanday omillar ta'sir qiladi yoki chakana mahsulot aylanmasini hisoblash formulasini keltiring?
11. Savdo korxonasi mehnat omillarini tahlil qilish xususiyatlari qanday?
12. Sotuvchilar soni bo'yicha nisbiy ortiqchalik (kamlik) qanday aniqlanadi?
13. Savdoda mehnat unumdorligi darajasi qanday aniqlanadi?
14. Muomala xarajatlari nima degani?

Adabiyotlar

1. Акромов Э.А. Анализ финансового состояния предприятия. - Т.: ТГЭУ, 2000.
2. Абдукаримов И.Т. Как читать и анализировать финансовую отчетность. - Т.: Мир экономики и права, 2007.
3. Бернштейн Л.А. Анализ финансовой отчетности. - М.: Финансы и статистика, 2005.
4. Стоун Д., Хитчинг Г. Бухгалтерский учет и финансовый анализ. - С. Пб.: Литера Пляс, 2004.
5. Стоянова Е. Финансовый менеджмент. Российская практика. - М.: Перспектива, 2005.
6. Акромов Е.А. Корxonaning moliyaviy holati tahlili. -Т.: Moliya, 2003.

7. Бухгалтерский учёт и анализ деятельности торговой организации. Практическое пособие. /Под. ред. Э.И. Крылова. - М.: КНОРУС, 2005.

8. “Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni islab chiqarish va sotish xarajatlarining tartibi hamda moliyaviy natijalarni shakillantirish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori, 5.02.1999, 54-son.

V bob. QURILISH TASHKILOTLARIDA AUDIT XUSUSIYATLARI

5.1. Kapital qo‘yilmalarning audit manbalari va vazifalari

O‘zbekiston iqtisodiyotida qurilish sanoati asosiy o‘rinni egallaydi. Kapital qurilish ustidan nazorat qilish uchun korxonalarda kapital qurilish bo‘yicha nazorat bo‘limlari tashkil etiladi.

Qurilish tashkilotlari auditining asosiy maqsadi ularning quyidagilar bo‘yicha moliyaviy hisobotlari to‘g‘riligi va haqqoniyligini, O‘zbekiston Respublikasida qabul qilingan qonunchilikka mos kelishini tekshirishdan iboratdir.

- kapital qo‘yilmalar hajmiga;
- korxonani qurish va ishga tushirish (ishga tushirish – sozlash xarajatlari)ning asosiy sarflari;
- ishlab turgan muassasalar (maktab, kasalxona, bolalar bogchalari va shu kabilar)ni budjet klassifikatsiyasining 12-moddasi bo‘yicha asosiy vositalar xarid qilish xarajatlari;
- ilmiy tadqiqot ishlari qurilmalarining tarkibiy namunalari, shuningdek sanoat sinovlari uchun o‘rnatiladigan mashina va uskunalarning tajribalarini tayyorlash va qabul qilingan ixtirolarni sinash xarajatlari.

Subyektlar faoliyatida shunday xarajatlar ham mavjudki, ular belgilangan tartibga ko‘ra kapital qo‘yilmalar hajmiga kiritilmaydi:

- bino, inshoot, asbob-uskunalar va boshqa asosiy vositalarni kapital remonti (ta‘mirlash) xarajatlari;
- yer va o‘rmon qurilish ishlari, shuningdek yerni yaxshilash xarajatlari;
- ishga tushirish, sozlash ishlari vaqtida uskunalarni demontaj va montaj qilish bo‘yicha xarajatlar;
- komplektlash, yig‘ish bo‘yicha nuqsonlarni tuzatish va bunga aloqador mashina, uskuna va qurilmalarni sinash xarajatlari;

- qurilish-montaj ishlari qiymatiga kiritilgan qurilishning ayrim mashina va uskunalarni montaj va demontaj qilish ishlari qiymati;

- asosiy vositalarni tugatish xarajatlari;

- qismlarga ajratib buzish, uskunalarini demontaj qilish va shu kabilar qiymati (joyni yangi qurilishga tayyorlash yoki ishlab turgan korxonalarini ta'mirlash va kengaytirishga aloqador qurilish smetasida nazarda tutilgan ishlar bundan mustasno);

- qurilish vaqtida qurilish tashkilotlarining ustama xarajatlari hisobiga amalga oshiriladigan vaqtinchalik (titul ro'yxatiga kirmagan) bino, inshoot va qurilmalar (idora hamda prorab ustalar, omborxonalar, dushxona, isinish, qorovulxona, obyektidagi ombor va shiyponlar) qiymati;

- maxsus omborlar va moslamalar qiymati (ayrim buyumlarni seriyali yoki ommaviy ishlab chiqarishda yoki ma'lum buyurtmalarni bajarishda foydalaniladigan);

- keltirilgan yoki qurilish maydonida tayyorlab qo'yilgan, ammo ishga jalb qilinmagan detal, blok, konstruksiya va boshqa qurilish materiallarni qiymati;

- ulgurji baholarda hisobga olingan uskunalar, ehtiyot qismlar qiymati;

- quruvchi shartnoma asosida boshqa korxonalar va tashkilotlar uchun bajariladigan ishlar qiymati.

Auditor asosiy vositalar to'g'ri kirim qilinganligini, ehtiyot qismlar qiymati to'g'ri aks ettirilganligini, xarajatlar to'g'ri hisobga olinganligini diqqat bilan tekshirishi lozim.

Auditorlik tekshiruvini o'tkazishning asosiy manbaalari quyidagilardan iborat:

1. O'zbekiston Respublikasi «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi Qonuni, 1996-yil 30-avgust.

2. O'zbekiston Respublikasi «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi Qonuni, yangi tahriri 2000-yil 26-may.

3. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi, 1996-yil 29-may.

4. O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi, 2008-yil 1-yanvar.

5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida» Nizom, 1999-yil 5-fevraldagi 54-sonli qaroriga Ilova.

6. 1-sonli «Hisob siyosati va moliyaviy hisobotlar» BHMS, 1998-yil 26-iyul, 14-avgustda Adliya vazirligida ro'yxatdan o'tgan.

7. 17-sonli «Kapital qurilishga oid pudrat shartnomalari» BHMS.

8. 19-sonli «Inventarlashni tashkil etish va o'tkazish» BHMS, 1999-yil 2-noyabrda 833-son bilan Adliya vazirligida ro'yxatdan o'tgan.

Yangi qurilishlarda kapital qo'yimlarni hisobga olish va qurilishning borishi ustidan nazorat, qurilayotgan korxonalar rahbariyati, ishlab turgan korxonalarda esa bevosita shu korxonalar rahbariga bo'ysunuvchi kapital qurilish bo'limi amalga oshiradi.

Olib borilayotgan qurilish korxonalar rahbariyati smetalarida nazarda tutilgan mablag'lar hisobiga, ishlab turgan korxonalarda esa kapital qurilish bo'limini saqlash xarajatlari, ya'ni davr xarajatlari smetasida nazarda tutilgan mablag'lar hisobiga amalga oshiriladi. Qurilayotgan korxonalar rahbariyati, shuningdek quruvchi bo'lgan ishlab turgan korxonalar va tashkilotlar kapital qo'yimlar buxgalteriya hisobini ham olib boradilar. Auditor ushbu kapital qurilishda buxgalteriya hisobi to'g'ri yuritilganligi va qurilish-montaj ishlari to'g'ri olib borilganligini tekshirishi lozim.

5.2. Pudrat va xo'jalik usulida bajariladigan kapital qo'yimlar auditi

Kapital qo'yimlarni maqsadga ko'ra hisobga olishda ishlab chiqarish maqsadlaridan obyektlar qurilishiga (qurilish tugallangandan so'ng moddiy ishlab chiqarish sohasi: sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, aloqa va shu kabilarda ishlaydigan obyektlar) va noishlab chiqarish maqsadlarida (turar joy va kommunal xo'jalik, sog'liqni saqlash muassasalari, ijtimoiy ta'minot, xalq ta'limi va boshqa) obyektlarga ajratiladi.

Iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha kapital qo'yimlar sanoat, qishloq xo'jaligi, qurilish, transport, sog'liqni saqlash, xalq ta'limi va boshqa tarmoqlardagi kapital qo'yimlarga ajratiladi.

Qurilish-montaj ishlarini bajarish usuliga ko'ra kapital qo'yimlar pudrat va xo'jalik usulida bajariladigan kapital qo'yimlarga ajratiladi.

Pudrat usulini qurilish-montaj ishlariga ixtisoslashgan pudrat qurilish-montaj tashkilotlari olib boradi, bunda ikki tomon bosh pudratchi va buyurtmachi aloqaga kirishib, ularning o'zaro munosabatlari pudrat shartnomasi bilan belgilanadi. Pudrat shartnomasi ikki tomon va obyekt qurilishi uchun asosiy hujjat bo'lib xizmat qiladi, shuning uchun

auditor pudrat shartnomasini to'g'ri tuzilganligini, Fuqarolik kodeksiga va boshqa me'yoriy hujjatlarga mos kelishini tekshirishi lozim.

Tasdiqlangan kapital qurilishning pudrat shartnomasi to'g'risidagi qoidalarga ko'ra, pudrat shartnomasi buyurtmachi va pudratchilarning o'zaro munosabatlarini tartibga soluvchi hamda ular tomomidan shartnoma majburiyatlarini bajarmagan hollarda iqtisodiy javobgarlikni belgilovchi asosiy hujjatdir. Pudrat shartnomasi buyurtmachi bilan qurilish tashkiloti o'rtasida korxonalar, bino, inshootlarni qurish, ta'mirlash, kengaytirish va texnik qayta uskunalashning butun davriga va ularning kapital qurilish rejalariga kiritilgan hamda ular uchun belgilangan tartibda tasdiqlangan titul ro'yxatlari mavjud bo'lgandan so'ng tuziladi. Auditor ushbu hujjatni to'g'ri tuzilganligini tekshirishi lozim.

Bosh pudratchi umumqurilish va ixtisoslashgan tashkilotlar bilan ishlarni ayrim hamda kompleks turlanishini bajarishi uchun subpudrat shartnomasini tuzish va bajarishda tomonlar yuqoridagi qoidalarga, bosh pudratchining subpudrat tashkilotlari bilan o'zaro munosabatlari to'g'risidagi nizomlarga amal qiladilar. Buyurtmachining tuzilgan subpudrat shartnomasidagi ishlarga aloqador majburiyatlari esa subpudratchi zimmasiga yuklatiladi. Qoidalarga ko'ra buyurtmachi: bosh pudratchiga korxonalar, bino, inshootni qurish uchun muayyan maydonni, belgilangan tartibda tasdiqlangan loyihani-smeta hujjatlarini berishi; qurilishning o'z vaqtida ochilishini hamda uni uzluksiz mablag' bilan ta'minlanishini; qurilish-montaj ishlariga to'lanishini ta'minlanishini; bosh pudratchiga yetkazib berish; buyurtmachi zimmasiga yuklangan material va uskunalarni belgilangan jadvalga ko'ra qurilish-montaj ishlarini bajarish hamda quvvat va obyektlarni ishga tushirish muddatlari bilan qat'iy belgilangan muddatda kompleks yetkazib berilishini ta'minlanishi lozim. Buyurtmachi bajarilgan ishlar hajmi va qiymatini loyiha-smeta, qurilish me'yori va boshqa qoidalarga, material, buyum va konstruksiyalarni davlat standarti va shartlariga muvofiqligini pudratchining operativ-xo'jalik faoliyatiga aralashmay tekshiradi.

Tasdiqlangan loyiha-smeta hujjatlari, ish hujjatlari, shuningdek qurilish me'yori va qoidalaridan chetga chiqishlar aniqlangan hollarda aniqlangan nuqsonlarni pudratchidan bartaraf etishni, ayrim hollarda ishni to'xtatishni talab qiladi va nuqsonlar bartaraf etilmaguncha bu ishlarga haq to'lanmaydi.

Auditorning vazifasi qurilish tashkilotlarida moliyaviy hisobotlarning to'g'riligi va haqqoniyligini tekshirishdan iboratdir.

Qurilish tashkilotlari auditining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- sodir bo'layotgan operatsiyalarning qonuniyligini tekshirish;
- tuzilgan shartnomalarning qonuniyligini tekshirish;
- loyiha-smeta hujjatlari to'g'ri to'ldirilganligini tekshirish;
- qurilish tashkiloti aktivlarining to'g'riligini tekshirish;
- buyurtmachilar bilan o'zaro hisob-kitoblar to'g'riligini tekshirish;
- qurilish tashkiloti daromadining shakllanishi, qurilish-montaj ishlarinig tannarxi va yakuniy moliyaviy natijalarni tekshirish.

Bosh pudratchi reja va titul ro'yxatida nazarda tutilgan obyektlarni belgilangan tartibda tasdiqlangan loyiha-smeta hujjatlariga muvofiq ko'rib berish; qurilish-montaj ishlarini qurilish me'yor qoidalariga muvofiq bajarilishini ta'minlash; o'zaro montaj qilingan uskunalarni o'zi sinovdan o'tkazishi; uskunalarni kompleks sinovdan o'tkazishda qatnashishi; ishni qabul qiluvchi komissiyaga qurilishi tugallangan, mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatishga tayyor obyektlarni topshirishi hamda buyurtmachi va subpudrat tashkilotlari bilan birgalikda ularni belgilangan muddatda ishga tushirilishini ta'minlashi kerak.

Buyurtmachi shartnoma loyahasini bosh pudratchidan olgan kundan boshlab 10 kun muddatda ko'rib chiqib imzolashi va bosh pudratchiga qaytarishi lozim. Pudrat shartnomasiga tomonlarning qurilish-montaj va ishga tushirish, sozlash ishlarini bajarish hamda uskuna, material va buyumlarni yetkazib berish bo'yicha majburiyatlarni aniqlashtiruvchi jadvallar ilova qilinadi. Auditor ushbu jadvallarni sinchkovlik bilan tekshirishi lozim.

5.3. Tugallanmagan kapital qo'yilmalar, asosiy vositalar va quvvatlarni ishga tushirish auditi

Ishlab turgan korxonani texnik qayta jihozlash yagona texnik iqtisodiy asoslash zaminida hamda odatda ishlab chiqarish maydonlarini kengaytirmay amalga oshiradigan tarmoqning texnik iqtisodiy darajasini oshirish rejasiga muvofiq ishlab chiqarilgan ayrim ish hajmi va turlari loyiha smetalari bo'yicha amalga oshiriladi. Ishlab turgan korxonani texnik qayta qurishning maqsadi ishlab chiqarishni jadallashtirish, ishlab chiqarish quvvatlarini, mahsulotni chiqarishni oshirish hamda mehnat unumdorligini oshirish va ish joylari sonini qisqartirish bilan birga

mahsulot sifatini yaxshilash, material sarfi va mahsulot tannarxini kamaytirish, material va yoqilg'i energetika resurslarini tejash, shuningdek korxonada ishining boshqa texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarini yaxshilashdan iborat. Auditor mahsulot (ish va xizmat)larning tannarxi to'g'ri hisoblanganligini tekshirishi lozim. Ishlab turgan korxonani qayta jihozlashda mavjud ishlab chiqarish maydonlariga yangi uskuna va mashinalar o'rnatilishi, boshqarish va nazorat qilishning avtomatlashtirilgan tizimlarini joriy etish, ishlab chiqarishni samarali boshqarish uchun radio, televideniye va boshqa zamonaviy vositalarnidan foydalanish, tabiatni muhofaza qilish obyektlari, isitish va ventilyatsiya tizimlarni zamonaviylashtirish hamda texnik qayta qurish, korxonada, sex va qurilmalarni markazlashtirilgan issiqlik va energiya manbalariga ulash kabilar kiradi.

Yangisini qurish yoki ishlab turgan korxonani kengaytirish davrida pirovard mahsulot ishlab chiqaruvchi quvvatlar ishga tushirilishidan oldin loyihada belgilangan tartibda qayta qurib chiqilsa, qurilishni o'zgartirilgan loyiha bo'yicha davom ettirish dastlab Tasdiqlangan loyihaga ko'ra kapital qo'yilmalarning tegishli guruhiga kiritiladi.

Ishlab turgan korxonada quvvatini saqlash va uni ishga tushirish, ishlab chiqarish faoliyati jarayonida ishdan chiqaruvchi asosiy fondlarni doimo yangilab turish, texnika va razrezlardagi uchastkalarda yangi bandliklarni tayyorlash, bunda ishlab turgan bandliklarda korxonaning loyiha quvvati oshirilmaydi. Ishlab turgan korxonalarda kengaytirish, ta'mirlash loyiha – smeta hujjatlarida nazarda tutilgan, tutilmagan hamda sanoatning qazib oluvchi tarmoqlaridagi ishlab turgan korxonalarni texnik qayta qurollashtirish yoki mavjud quvvatlarni saqlash ishlariga bogliq bo'lmagan ayrim obyektlarning qurilish tarkibiga kirmaydigan, ishlab turgan korxonalarda ayrim obyektlar qurilishi tarzida rejalashtiriladi va amalga oshiriladi. Auditor loyiha-smeta hujjatlari to'g'ri to'ldirilganligi va kerakli hujjatlar bilan ta'minlanganligini sinchkovlik bilan tekshirishi lozim.

Korxonaning asosiy vositalariga va nomoddiy aktivlariga investitsiyalar haqidagi va boshqa axborotlar quyidagi schyotlarda aks ettiriladi:

- 0810 – «Tugallanmagan qurilish»,
- 0820 – «Asosiy vositalarni sotib olish»,
- 0830 – «Nomoddiy aktivlarni sotib olish»,

- 0840 – «Asosiy podani tashkil qilish»,
- 0850 – «Yerni obodonlashtirish»,
- 0860 – «Uzoq muddatga olingan asosiy vositalarni obodonlashtirish»,
- 0890 – «Boshqa kapital qo‘yilmalar».

Kapital qo‘yilmalarni hisobga oluvchi schyotlar bo‘yicha saldo korxonaning tugallanmagan qurilishga, asosiy vositalarni, nomoddiy aktivlarni xarid qilishga sarflangan kapital qo‘yilmalar miqdori, shuningdek asosiy podani tashkil qilish bo‘yicha tugallanmagan xarajatlar summasini aks ettiradi. Kapital qo‘yilmalarni hisobga oluvchi schyotlar bo‘yicha analitik hisob kapital qo‘yilmalarning har bir yo‘nalishi bo‘yicha yuritiladi. Auditor ushbu schyotlar to‘g‘ri aks ettirilganligi va to‘g‘ri korrespondentlanganini tekshirishi lozim.

5.4. Tugallangan kapital qo‘yilmalar auditi

Qurilish tashkilotlarida capital qo‘yilmalari audit qilinayotganda xarajat turlari quyidagilar bo‘yicha guruhlanadi:

- metall konstruksiyalar montaji;
- uskunalar montaji;
- montaj talab qilmaydigan uskunalarni xarid qilish, asbob va inventar, montaj talab qiladigan, ammo doimiy zaxiraga mo‘ljallangan uskunalar;
- boshqa kapital ish va xarajatlar asosiy vositalar qiymatini oshirmaydigan xarajatlar.

Qurilish-montaj ishlari pudrat usulida bajarilganda, pudrat tashkilotlari qurilish-montaj ishlarini shartnoma bahosi bo‘yicha yoki qurilish qiymatini aniqlash asos bo‘ladigan bahoda bajarilganda quruvchi hisobida bank to‘lashga qabul qilgan pudrat tashkilotlari schyotiga 0800 - «Kapital qo‘yilmalar» schyotida quyidagi tartibda aks ettiriladi: har oyda buyurtmachi va pudratchi imzolagan bajarilgan ishlar qiymati va texnologik bosqich va ishlar majmui bo‘yicha xarajatlar to‘g‘risidagi ma’lumotnoma asosida (3-shakl), 3-shakl ma’lumotlari belgilangan tartibda rasmiylashtirilishi, ya’ni mansabdor shaxslar buyurtmachi va bosh pudratchi vakillari tomonidan imzolangan tashkilot muhri bilan tasdiqlanishi lozim.

Auditorlik tashkiloti yoki auditor ushbu xarajatlar to‘g‘ri hisoblanganligi, bank hujjatlari to‘g‘ri yuritilganligi va (3-shakl) «Asosiy

vositalarning harakati to'g'risidagi hisobot» to'g'ri to'ldirilganligini tekshirishi kerak.

Asosiy fondlarni ishga tushirish rejasini bajarilishi va kapital qo'yilmalar limitlaridan foydalanish to'g'risidagi hisobotda hisobot yilida pudrat tashkilotlari bajargan qurilish-montaj ishlarining quruvchi to'liq hajmda aks ettiradi. Demak, uskunalar montaji bo'yicha bajarilgan ishlarining smeta qiymati ma'lumotnomaga (3-shakl) montaji to'liq tugallangan ishlar to'liq hajmda bajarilgan uskuna yoki uning qismlari bo'yicha kiritiladi. Ma'lumotnomada bu tartibda uskuna yoki uning qismining har bir turi bo'yicha ma'lumotlar kiritiladi. Pudrat tashkilotlari bank tomonidan to'lashga qabul qilingan yoki to'langan schyotlari bo'yicha qurilish-montaj ishlari qiymatining oshirilganligi, ayniqsa buyurtmachi qilingan kapital qo'yilmalarni oshirilgan summaga kamaytiradi va shunga ko'ra foydalanilgan mablag' bilan ta'minlash yoki pudrat tashkilotining bajarilgan ishlar schyoti bo'yicha qarzi kamaytiriladi.

Xo'jalik usulida bajarilgan qurilish montaj ishlari bo'yicha xarajatlar ham 0800 «Kapital qo'yilmalar»ni hisobga oluvchi schyotlarida qurilish-montaj ishlari tannarxini rejalashtirish va hisobga olish bo'yicha asosiy qoidalarda belgilangan tartibda hisobga olinadi. Bunda 0800 «Kapital qo'yilmalar»ni hisobga oluvchi schyotlarida quruvchi tomonidan qilinadigan haqiqiy xarajatlar aks ettiriladi. Auditor mazkur xarajatlar to'g'ri hisobga olinganligi, 0800 schyotlari va boshqa schyotlar to'g'ri korrespondentlanganligi, 11 va 16 jurnal orderlari hamda 18-vedomost ma'lumotlari to'g'ri aks ettirilganligini tekshirishi kerak. Sanoat korxonalarida 18-vedomost ma'lumotlari asosida ishlab chiqarish xarajatlari va hisob-kitoblarni (2310, 2920, 6500, 6700 va 8910 schyotlari)ni hisobga olish schyotlari krediti bo'yicha aylanmalar akuni 9400 va 0800 schyotlar debeti bilan korrespondentda, shuningdek 18-vedomostga varaqa-rasshifrovkalarga ko'ra yozilgan summalar 10-1 jurnal orderga o'tkaziladi.

Montaj talab qiladigan va o'rnatishga mo'ljallangan, mamlakatimizda hamda xorijda ishlab chiqarilgan texnologik, energetik va ishlab chiqarish uskunalari montajga topshirilishiga 0710 - «O'rnatiladigan asbob-uskunalar» schyotida hisobga olinadi. Ularni kelib tushishi, ularni kirim qilinishi hamda mahsulot yetkazib beruvchilar schyotlariga to'lanishi ustidan nazorat kelib tushgan yuklarni hisobga olish jurnalida (M-1-shakl) yuritiladi. Buyurtmachi montaj talab qiladigan uskunani komissiya

qabul qiladi. Bunda uskunalarni qabul qilish to'g'risidagi M-24 shakl tuziladi, uskuna buxgalteriya hisobida kirim qilish uchun boshlangich hujjat tayyorlanadi. Agar oldindan o'tkazilgan tekshiruvda, montaj qilish yoki sinashda uskunaning komplekt emasligi, zavodda yo'l quyilgan brak yoki boshqa nuqsonlar, ayniqsa bu haqda auditor tomonidan alohida ishchi hujjat tuziladi.

5.5. Pudratchilar bilan hisob-kitoblar to'g'riligi auditi

Bajarilgan qurilish-montaj ishlari uchun buyurtmachi va pudratchilar o'rtasidagi hisob-kitoblar korxonalar, ishga tushiriladigan kompleks va obyektlar qurilishi uchun shartnoma baholari bo'yicha olib boriladi. Shartnoma bahosi pudrat tashkiloti pudrat shartnomasiga ko'ra obyektida bajariladigan ishlar qiymati bo'lib, u butun qurilish davomida o'zgartirilishi mumkin emas. Shartnoma baholarini aniqlash va kelishish tartibi tasdiqlangan qurilishda shartnoma baholarini aniqlash hamda qo'llash bo'yicha uslubiy ko'rsatmalarda belgilab berilgan.

Uslubiy qo'llanmalarga ko'ra, shartnoma bahosiga quyidagilar kiritilgan: korxonalar, bino, inshoot, ularning navbatlari, ishga tushiriladigan komplekslar, qurilish qiymatining yig'ma hisob-kitob tizimlarida aniqlangan qurilish-montaj ishlarining smeta qiymati yoki bu ishlarni texnik-iqtisodiy asoslash va texnik iqtisodiy hisob-kitoblar tarkibida aniqlangan hisob-kitoblar qiymati; pudratchi faoliyatiga taalluqli boshqa ish va xarajatlarning bir qismiga aloqador xarajatlar; nazarda tutilgan ish va xizmatlarning qurilish smeta yig'ma hisob-kitoblariga yoki texnik iqtisodiy hisob-kitoblarda aniqlanadigan shartnoma baholarida hisobga olinadigan qurilish-montaj ishlari va boshqa xarajatlar qiymatiga kiritiladigan mablag'lar umumiy rezervining bir qismi, bundan buyurtmachi yetkazib beradigan materiallar, buyumlar va konstruksiyalar qiymatiga o'tadigan summalar istisno qilinadi.

Auditorlik tashkiloti qurilish tashkilotining auditorlik tekshiruvda ekspertlarni yollashi mumkin. Audit jarayonida ular qurilayotgan obyektlarning hammasi tegishli loyiha-smeta hujjatlari bilan to'liq ta'minlanganligini, pudrat shartnomasida ko'rsatilgan muddatlarda topshirilganligini tekshirib chiqadi. Auditorlik hisobotiga loyiha-smeta hujjatlari bo'yicha bunday tartibbuzarlik oqibatlarini ko'rsatilgan holda obyektlar ro'yxatini taqdim etishi kerak.

Qurilish loyiha-hujjati qurilishni moliyalashtirish uchun xizmat qiladi va pudratchi bilan buyurtmachi orasidagi barcha hisob kitoblarni amalga oshiradi. Noto'g'ri tuzilgan smeta hujjatlari

obyektning smeta qiymati oshishiga olib keladi. Shuning uchun qurilish smeta hujjatlarini yoppasiga, ya'ni sinchiklab har birini tekshirish lozim. Shuning uchun auditorlar tomonidan loyiha smeta hujjatlarini diqqat bilan tekshirish maqsadga muvofiqdir.

Agar belgilangan tartibda loyiha-hujjatlariga tuzatishlar kiritilib qurilish-montaj ishlarining hajmi va tarkibi o'zgaradigan bo'lsa, shartnoma bahosiga pudratchi bilan kelishib aniqliklar kiritish lozim. Buyurtmachi va bosh pudratchi o'rtasidagi kelishmovchilikka oid qarorni vazirlik-buyurtmachi rahbarlari vazirlik-pudratchi rahbarlari bilan kelishib 20 kunlik muddatda qabul qiladilar. Agar qurilishda ikki yoki undan ortiq bosh pudratchi qatnashsa, shartnoma bahosi har bir bosh pudratchi uchun belgilanadi.

Buyurtmachi pudratchining korxonaga quvvatini oshirish taklifini qabul qilsa, qurilishning smeta qiymati va shartnoma bahosi loyiha bo'yicha mazkur korxonaga quvvati birligiga qabul qilingan xarajatlar salmog'i asosida aniqlaniladi. Bunda buyurtmachi quvvatini oshirishga aloqador qo'shimcha xarajatlar aniqlik kiritilgan smetada nazarda tutilgan mablag'lar hisobiga mablag' bilan ta'minlanadi.

Auditor smetalarda o'tkazilgan tekshiruv natijalarining qandayligini, ularning narxlarini pasaytirilganligini aniqlashi kerak. Buning uchun auditor qurilish tashkilotida bor bo'lgan barcha hisob-kitoblar va shu savolga tegishli bo'lgan hujjatlar bilan tanishib chiqishi lozim.

Qisqacha xulosa

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talaba qurilish tashkilotlarida audit o'tkazishning asosiy ahamiyati va buyurtmachilar bilan o'zaro hisob-kitoblar to'g'riligini tekshirish, qurilish tashkiloti daromadining shakllanishi, qurilish-montaj ishlarining tannarxi va yakuniy moliyaviy natijalarni tekshirishni o'rganishi lozim.

Tayanch iboralar

Kapital qo'yilmalar; pudrat usulida bajariladigan kapital qo'yilmalar; xo'jalik usulida bajariladigan kapital qo'yilmalar; tugallanmagan kapital qo'yilmalar; kapital qurilish; pudratchi tashkilotlar; qurilish-montaj ishlari; pudrat shartnomasi; loyiha-smeta hujjatlari; inventarlash.

Nazorat uchun savollar

1. Kapital qo'yilmalari auditining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Qurilish-montaj ishlari bajarilishiga ko'ra kapital qo'yilmalar necha turga bo'linadi?
3. Qurilish tashkilotlarida asosiy vositalar auditi qanday amalga oshiriladi?
4. Pudratchilar bilan hisob-kitoblarni audit qilishda qanday hujjatlarga asosiy e'tibor qaratiladi?
5. Tugallanmagan kapital qo'yilmalar auditi qanday amalga oshiriladi?

Adabiyotlar

1. Макальская М. и др. Основы аудита, 2-е изд. -М.: 2002 (курс лекций с ситуационными задачами).
2. Mamatov Z.T., Narbekov D.E., Shakarov K.A. Audit. - T.: Toshkent Islom universiteti nashriyoti, 2002.
3. Подольский В.И. и др. Аудит, практикум. Уч. пособие. -М.: ЮНИТИ, 2004.
4. Audit. 1,2-tomlar. O'quv qo'llanma. To'laxodjayeva M.M. va boshqalarning umumiy tahriri ostida. -T.: O'zbekiston Respublikasi Buxgalterlar va Auditorlar assotsiatsiyasi, 2004.
5. Voxidov S.V., Voxidov T.S. Xalq xo'jaligining turli tarmoqlarida buxgalteriya hisobining xususiyatlari. -T.: Mehnat, 2004.
6. Musayev Q.N. Audit. -T.: Moliya, 2003.
7. Уразов К.Б. Бухгалтерский учёт и налогообложение в торговле. -Т.: Мир экономики и права, 2004.
8. Аудит: учебник для ВУЗов. /Под. ред. В.И. Подольского. - М.: ЮНИТИ, 2001.
9. Бабаев Ю.А. Теория бухгалтерского учёта: Учебник для вузов. 3-е изд., перераб. и доп.-М.: ТК Вельби, Изд-во Проспект, 2006, -256с.
10. Гаврилова С.С. Аудит. -М.: Вектор, 2006.

VI bob. QISHLOQ XO‘JALIGIDA AUDIT XUSUSIYATLARI

6.1. Qishloq xo‘jaligida audit manbalari va vazifalari

Respublikamizda dastlab 1992-yil 9-dekabrda «Auditorlik faoliyati to‘g‘risida»gi Qonun qabul qilindi. Keyinchalik auditorlik faoliyatini rivojlantirib borib, 2000-yil 26-mayda qonunga ayrim o‘zgarishlar kiritildi. Qonunlarning hayotga tatbiq qilinishi borasida respublika Vazirlar Mahkamasining bir qator me‘yoriy hujjatlari, shuningdek 2000-yilning 22-sentabrda qabul qilingan 365-sonli qarori hamda unga ilovalar sifatida bir necha nizomlar ishlab chiqildi. Mazkur hujjatlar auditorlik faoliyatini tartibga soluvchi asosiy me‘yoriy hujjatlar hisoblanadi.

Qishloq xo‘jaligi korxonalarida auditor tomonidan tuziladigan moliyaviy hisobotlar to‘g‘riligi nazorat qilib boriladi, ya‘ni:

1) hisobotlar aniqligini ta‘kidlash yoki ularning noaniqligi to‘g‘risida ko‘rsatmalar berish;

2) buxgalteriya hisobida qarzlari, daromadlar va qishloq xo‘jaligi korxonalarida faoliyatining moliyaviy natijalari tekshirilayotgan davrda to‘liq, aniq va haqiqiy ko‘rsatilganligini tekshirish;

3) buxgalteriya hisobini yuritish va hisobotlar tuzishni tartibga soluvchi qoidalarga, me‘yoriy hujjatlarga hamda qonunchilikka amal qilinganligini, shuningdek aktivlar, majburiyatlar va o‘z kapitalini baholash uslubiyatiga rioya etilganligini nazorat qilish;

4) o‘z asosiy va aylanma mablag‘lari, moliyaviy rezervlar hamda kredit manbalaridan samarali foydalanish rezervlarini aniqlash.

Auditning vazifalari balansni, moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobotning to‘g‘ri tuzilganligi hamda tushuntirish xatlarida ma‘lumotlar aniqligini auditorlik tekshiruvi orqali aniqlashdan iborat.

Bunda quyidagilarga e‘tibor qaratilishi lozim:

a) hisobotda hamma aktivlar va passivlar ko‘rsatilganmi;

b) hisobotda barcha hujjatlardan foydalanilganmi;

v) haqiqatdagi mulkni baholash uslubini korxonada buxgalteriya hisobi siyosatida belgilangan uslubidan qanchalik farq qiladi.

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot tomonidan auditor balans va soliqqa tortilgan foyda to'g'ri hisoblanganligini aniqlash uchun tekshiriladi.

Auditor asosiy maqsadga erishish va xulosa berish uchun quyidagi savollar bo'yicha o'z fikrini shakllantirishi kerak:

1) hisobotning umumiy mos kelishi, ya'ni hisobot uning oldiga qo'yilgan talablarga javob berishi hamda bir-biriga to'g'ri kelmaydigan axborotdan xolis ekanligi;

2) asoslanganlik, ya'ni ko'rsatilgan summalarni hisobotga kiritish uchun asosi borligi;

3) yakunlanganlik, ya'ni hisobotga hamma summalar kiritilganligi, shuningdek barcha aktivlar va passivlar bankka tegishliligi. Bu moddiy zaxiralar bank mulkidir;

4) baholash, ya'ni barcha mablag'lar to'g'ri baholangan va xatosiz hisoblanganligini o'rganish;

5) turkumlash, ya'ni summani shu schyotda ko'rsatish uchun asos borligi;

6) ajratish, ya'ni operatsiyalar amalga oshirilgan davrda ko'rsatilganmi (sotilgan va sotib olingan tovar moddiy zaxiralar summasi 2 davr orasida ajratilganmi);

7) saranjomlik, ya'ni analitik hisob-kitoblarida va jurnallarida keltirilgan ma'lumotlari aniqmi, ular to'g'ri qo'shilganmi va bosh kitobdagi ma'lumotlarga mos kelishi;

8) ochish, ya'ni moliyaviy hisobotga hamma toifalar kiritilgan hamda ular hisobotda to'g'ri ko'rsatilganligi.

Tekshirilayotgan korxonada audit o'tkazishni rejalashtirishning dastlabki qismi moliyaviy hisobotni tahlil qilish, amalga oshiriladigan nazorat miqyosini baholashni qo'llanilayotgan ichki nazorat asosida olib borishdan iborat. Tekshiruv jarayonida qo'llaniladigan protsedurani aniqlash zarur, ya'ni tekshiruvga boshqa auditorlar, ekspertlar va qo'shimcha xodimlar jalb etishni hamda mijozni bank roziligini olib, ular faoliyatini rejalashtirish kerak. Shuni yodda tutish kerakki, tekshirishda boshqa mutaxassislar ishidan foydalanish auditordan auditorlik xulosasi uchun javobgarlikdan ozod qilmaydi.

6.2. Qishloq xo'jaligida xarajatlarni hisobga olish va mahsulot tannarxini kalkulyatsiyalashni tekshirish

Dehqonchilikda mahsulotning daladan kelib tushishi va berilishini aks ettiradigan turli birlamchi hujjatlar mavjud. Hujjatlarning shakli mahsulotlar xarakterining va ish turiga daladan keltirilayotgan mahsulotning hujjati rasmiylashtirilishiga va uning kirim qilinishiga bog'liq bo'ladi. Masalan, donni kombaynlarda xirmonga tashish, mahsulotni daladan olib chiqish yo'llanma bilan rasmiylashtiriladi. Oldindan raqamlangan yo'llanma kombayn haydovchilariga berib qo'yiladi. Bu yo'llanmani avval kombaynchi, so'ngra haydovchi va xirmon mudiri imzolaydi.

Audit jarayonida yo'llanmalar o'rnida daladan don va boshqa mahsulotlarni jo'natish reestrlaridan foydalanilganligiga ham e'tiborni qaratish lozim. Ular yo'llanmalar singari rasmiylashtiriladi, ammo kun davomida yig'ma hujjat sifatida yuritiladi. Bu dastlabki hujjatlar sonini qisqartirish imkonini beradi. Bundan tashqari, auditor don mahsuloti bevosita xirmonda "Don va boshqa mahsulotlarni qabul qilish" reestrlarida kirim qilinganligini tekshirishi lozim, bu hujjat ham ish kuni davomida yuritiladi. Xirmon mudiri ushbu kirim hamda chiqim hujjatlari asosida har kuni don va boshqa mahsulotlar harakati vedomostini tuzadi va uni dastlabki hujjatlar bilan birga buxgalteriyaga topshiradi.

Donni xirmonda tozalash, quritish va saralash dalolatnomalar bilan rasmiylashtirilib, unda donning ishlov berishdan oldingi va keyingi og'irligi turlar bo'yicha chiqit miqdori ko'rsatiladi.

Paxtaning kelib tushishi paxtaning kundalik terilishi haqidagi ma'lumotlarni qamrab oluvchi hujjatlar, savzavot, kartoshka, poliz va bog'dorchilik mahsulotlari qishloq xo'jaligi mahsulotlarining kelib tushish kundaliklari orqali rasmiylashtiriladi.

G'allani qabul qilish punktlariga jo'natilayotganda tovar transport nakladnoylari ilova qilinadi. Chiqim hujjatlari omborchi yoki xirmon mudiri tomonidan mahsulotning chiqib ketishi haqidagi hujjatlar reestrida qayd etiladi. Ishlatilgan ozuqa yig'ma hujjat ozuqa sarfi vedomosti bilan rasmiylashtiriladi.

Chorvachilikda ham xilma-xil hujjatlardan foydalaniladi. Ularning shakli va mazmuni mahsulot xarakteri, chorva va ish turiga bog'liq bo'ladi. Auditor ushbu hujjatlar to'g'riligini va ish bajarish xarakterini bilishi zarur.

Dehqonchilik qishloq xo'jaligining asosiy sohalaridan biri bo'lib, qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti, shu jumladan chorva uchun ozuqa

yetishtiridi. Bu tarmoqda dala ishlari, polizchilik, bog‘dorchilik, yem-xashak yetishtirish va shu kabilar tarkib topadi.

Dehqonchilikdagi hisobga olish obyekt – ekinlarning alohida turlari, tugallanmagan ishlab chiqarish turlari va ayrim ishlardir. Masalan, kuzgi boshqoli ekinlar guruhi, bahorgi bug‘doy va boshqa bahorgi ekinlar guruhi, kartoshka, sabzavot, poliz, ozuqa ekinlarining bog‘dorchilik va uzumchilik xarajatlari hisobga olishning mustaqil obyektlari hisoblanadi.

Kelgusi yil hosili uchun qilingan xarajatlar hisoblash tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari hisobga olishning alohida obyektiga ajratiladi. Bu xarajatlar alohida ekinlar bo‘yicha bajariladigan ish turlari yuzasidan hisobga olinadi. Keyingi, boshlangan hisobot yilida aytib o‘tilgan xarajatlar alohida ekin turlari tannarxiga taqsimlash yo‘li bilan o‘tkaziladi.

Dehqonchilik ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulotning chiqishi bo‘linma, brigada va shu kabilar bo‘yicha hisobga olinishi kerak. Bundan tashqari auditor ekin turlari bo‘yicha xarajatlar quyidagi kalkulyatsiya moddalari bo‘yicha to‘g‘ri hisobga olinganligini tekshiradi:

1. Urug‘lik va ekish materiallari.
2. O‘g‘itlar.
3. O‘simliklarni himoya qilish vositalari.
4. Ish xizmatlari.
5. Asosiy vositalarni saqlash xarajatlari.
6. Ishlab chiqarishni tashkil etish xarajatlari.
7. Sug‘urta to‘lovlari.
8. Boshqa xarajatlar.

Ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olishga oid buxgalteriya yozuvi to‘g‘ri va tegishli tartibda rasmiylashtirilgan boshlang‘ich hujjatlar-mexanizatsiyalashtirilgan, ot va qo‘l mehnatlarini hisobga olish varaqalari, o‘g‘it sarfi aktlari, mahsulot jo‘natilganligi haqidagi nakladnoylar registrlar, mahsulotni daladan olib chiqish yo‘llanmalari, ozuqa qabul qilish dalolatnomalari va shu kabilar asosida amalga oshiriladi. Brigada va bo‘limlar bo‘yicha guruhlangan boshlang‘ich hujjat ma’lumotlari asosida ish va xarajatlarni hisobga olish jurnali yuritiladi, so‘ngra har oyda dehqonchilik bo‘yicha ishlab chiqarish hisobotlari tuziladi (18-shakl), hisobot ikki bo‘limdan iborat bo‘ladi. Uning birinchi bo‘limida xarajatlar moddalari, rejadagi ekin tur (guruh)lari, tugallanmagan ishlab chiqarish turlari bo‘yicha xarajatlar, ikkinchisida dehqonchilik mahsulotining chiqishi aks ettiriladi. Ishlab chiqarish hisobotlari tugallangan oydagi ma’lumotlarni ko‘rsatadi. Hisobotlar asosida analitik hisob yuritiladigan

mahsulotning chiqishi hisob daftarida qayd qilinadi. Soʻngra 10 jurnal-orderga oʻtkaziladi. Hisobga olishning mashinaga moʻljallangan turlarida xarajatlar va mahsulotning chiqishini hisobga olishning vedomost-mashinagrammalari ishlab chiqiladi.

Auditorlik tekshiruvi mobaynida auditor, qishloq xoʻjaligi korxonalaridagi, dehqonchilikdagi xarajatlar va mahsulotning chiqishini hisobga olishda “Asosiy ishlab chiqarish” schyotidan foydalanishini ham aniqlab olishi kerak. U, ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannarxini hisoblashga ham moʻljallangan. Schyotning debetida yil davomida bevosita, yil oxirida esa yuqorida keltirilgan sarf moddalari boʻyicha bilvosita xarajatlar, kreditda esa yil davomida mahsulotning chiqishi rejadagi tannarxda aks ettiriladi. Yil yakunida esa rejadagi tannarx aniqlangan haqiqiy tannarxga yetkazib toʻgʻrilanadi. Yil boshida ushbu schyotning debet savdosi oʻtgan yil xarajatlari boʻyicha tugallanmagan ishlab chiqarishni, yil oxirida esa kelgusi yil hosili uchun xarajatlar boʻyicha tugallanmagan ishlab chiqarishni anglatadi. ”Dehqonchilik” schyoti boʻyicha analitik hisobi ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olish obyektlari boʻyicha ekin turlari, tugallanmagan ishlab chiqarish, ish turlari va xarajatlar moddasi boʻyicha yuritiladi.

Bundan tashqari auditor xarajatlarni alohida moddalar boʻyicha hisobga olish tartibini ham bilishi shart. “Ijtimoiy sugʻurta ajratmalari va mehnatga haq toʻlash xarajatlari” moddasida bevosita ekin oʻstirish bilan band boʻlgan ishchilar mehnatiga haq toʻlash, navbatdagi va qoʻshimcha taʼtillarga haq toʻlash hamda bu summalarga nisbatdan hisoblangan tegishli ijtimoiy sugʻurta ajratmalari hisobga olinadi. Bu xarajatlar boshlangʻich hujjatlar asosida bevosita tegishli ekinlar va ish turlariga oʻtkaziladi. Qoʻshimcha mehnat haqi summalari toʻgʻri ish haqiga munosib taqsimlanadi. Bunda umumlashgan maʼlumotlar boʻyicha “Dehqonchilik” schyotining debetiga hamda “Mehnatga haq toʻlash boʻyicha hisoblashishlar” va “Ijtimoiy sugʻurta boʻyicha hisoblashishlar” schyotlarining kreditiga qayd qilinadi.

6.3. Dehqonchilik va chorvachilikda xarajatlar hisobi va mahsulot tannarxini kalkulyatsiyalash auditi

Dehqon xoʻjaligini tavsiflaydigan asosiy koʻrsatkichlar tizimida uning faoliyati natijalari koʻrsatkichlariga alohida oʻrin ajratiladi. Bunday koʻrsatkichlarga qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishi uchun xarajatlar, yalpi ishlab chiqarilgan mahsulot, foyda, shaxsiy isteʼmol uchun

xarajatlar kiradi. Bu ko'rsatkichlar buxgalteriya hisobini yuritish tizimida shakllanadi. Dehqon xo'jaligi faoliyatini natijalarini aniq va to'g'ri aks ettirish uchun xarajatlar shakllanishi, ishlab chiqarish natijalari va uni taqsimlash uslubini ishlab chiqish lozim. Bunday qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan bogliq uslubni ishlab chiqish xarajatlar tarkibi, ishlab chiqarishga qilingan xarajatlarni aniqlash shaxsiy iste'mol uchun xarajatlar va ularni qoplash manbalari, dehqon xo'jaligi faoliyati natijalarini shakllantirish imkonini beradi.

Dehqon xo'jaligidagi xarajat va foydaning taqsimlanishini shakllantirish bilan bogliq ma'lumotlar auditorlik nazoratidan o'tkazilganda, asosiy e'tiborni haqiqiy hisob ma'lumotlariga qaratish lozim.

Ushbu uslubni ishlab chiqishda auditor dehqon xo'jaligi faqat qishloq xo'jaligi faoliyatini yuritadi deb hisoblab va uning qishloq xo'jaligi faoliyatiga to'g'ri bog'liq bo'lmagan holda olgan boshqa daromad va xarajatlari borligini ham hisobga olishi kerak. Qishloq xo'jaligi faoliyatini asosiy qismi bo'lib azaldan dehqonchilik va chorvachilikda etishtirilgan mahsulotni birlamchi qayta ishlash kuriladi. Oilaviy dehqon fermer xo'jaligi o'ziga xos bo'lgan korxonadir. Bu o'ziga xoslik xo'jaligi faoliyati davomida ishlab chiqarishda vositalarni aylanishi, qayta ishlash, saqlash, tashish hamda iste'mol qilishda ko'rinadi. Ba'zi bir xo'jaliklarda o'zlari olgan qimmatliklar shaxsiy iste'mol uchun ishlatiladi, ba'zi xo'jaliklarda esa bu qimmatliklar hosilni yig'ish ko'rinishida bo'lib faqat shaxsiy iste'molni qondirish uchun emas, balki sotish uchun ham yetishtiriladi. Lekin bu xo'jalik va undagi qimmatliklarning aylanish xarakteri mazmunini hech qanday o'zgartirmaydi.

Mahsulotni sotish ham asosan iste'mol maqsadida amalga oshirilib ishlab chiqarilgan mahsulot ortig'ini o'z xo'jaligi uchun zarur bo'lgan boshqa qimmatliklarga almashtirish uchun amalga oshiriladi. Ushbularni hisobga olib dehqon faoliyatining yakuniy natijasini sof foyda (Sf) deb hisoblaymiz va u dehqon daromadi (D) va xarajati (X) ayirmasi sifatida aniqlanadi: $Sf = D - X$. Sof foyda oxir-oqibatda dehqonning faoliyat protsessi davomida to'plangan xo'jalik jamg'armasi yoki kapital sifatida maydonga chiqadi.

Bu foydaning pul vositalari fermer faoliyatining turli yo'nalishlarini moliyalashtirish manbai bo'ladi. Xo'jalik daromadi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotishdan olingan tushum hisobiga shakllanadi. Xarajatlar esa shaxsiy iste'molga qilingan xarajatlar, ya'ni uy xo'jaligi yuritish uchun

qishloq xo'jaligi xarajatlaridagi sarflardan iborat bo'ladi. Dehqon va uning oilasi ehtiyojini qondirish pul daromadi va dehqon xo'jaligi zaxiralari hisobiga bo'ladi va ular qishloq xo'jaligi faoliyatidan olinadi. Shundan kelib chiqib, sof foyda summasi va uy xo'jaligi uchun qilingan sarflar qo'shilgan holda qishloq xo'jaligi faoliyatidan olingan foydani ko'rsatadi. Qishloq xo'jaligi faoliyati ko'rsatish davomida fermer zarar qurishi ham mumkin, bunda ko'rilgan zararlar summasi uy xo'jaligi uchun qilingan sarflar hisobiga ortadi. Fermer o'z faoliyatini amalga oshirar ekan, o'z ishida manfiy natijalar bo'lishidan manfaatdor bo'lmaydilar. Oxir-oqibat bunday ahvol kasodga olib keladi. Shuning uchun biz xo'jalikni zarar keltirib ishlash holatini hisobdan chiqarmagan holda asosiy diqqatni foyda ko'rsatkichlarini tekshirishga qaratish kerak.

Yaqin yillar ichida davlat va jamoa xo'jaliklarining barcha ishlab chiqarish bo'linmalari mehnatini tashkil etishning pudrat usuliga, shu jumladan oila va yakka tartibdagi pudrat usuliga o'tkazilganligini unutmaslik kerak, bu usulda ishlab chiqarishda qatnashuvchilarning barchasi, shu jumladan rahbarlar va mutaxassislarining ham mehnatiga haq to'lash yalpi daromadga bevosita bog'liq qilib qo'yildi, qishloq xo'jaligi xodimlari mehnatiga natural haq to'lashning salmog'i ortadi, uni to'lash hajmi pirovard natijalarga qat'iy bog'liq qilib qo'yiladi. Bunda xo'jalik ichidagi o'rtasida o'zaro hisoblashishning chek shakli joriy etilib, bo'linmalar rahbarlar mahsulot uchun ham, xizmatlar uchun ham chek bilan hisoblashishni amalga oshiradilar.

Auditorlik tekshiruvda auditor quyidagilarga e'tiborini qaratishi lozim: jamoa xo'jaligi mehnatkashlari ijtimoiy ta'minot markaziy fondiga ajratmalar ijtimoiy sug'urta ajratmalari singari aks ettiriladi, ammo yozuvlar chorakda bir marta "Dehqonchilik" schyotining debeti va "Sug'urta bo'yicha hisoblashish" schyotining kreditida aks ettiriladi. Qishloq xo'jaligi tarmoqlarida moddiy resurslarni hisobga olish singari tashkil etiladi.

Urug' va ekin materiallari bevosita belgisiga ko'ra "Dehqonchilik" schyotiga haqiqiy tannarxda "Urug'lar va ozuqa" schyotining kreditidan o'tkaziladi. Urug'larni ekishga tayyorlash, ularni ekish joyiga tashib keltirish xarajatlari urug'lar qiymatiga kiritilmaydi, balki ekinlarga tegishli xarajat moddalari bo'yicha o'tkaziladi.

"O'g'it" moddasida qishloq xo'jaligi ekinlari uchun tuproqqa solinadigan o'g'itlar, shu jumladan sanoatda ishlab chiqiladigan mineral, bakterial va boshqa o'g'itlar hamda organik o'g'itlar xarajatlari hisobga

olinadi. Xarajatlar analitik hisobga olishda mineral va organik o'g'itlar bo'yicha alohida aks ettiriladi. O'g'itlarni tayyorlash va yerga solish xarajatlari bevosita muayyan qishloq xo'jaligi ekiniga tegishli xarajatlar moddalari bo'yicha o'tkazilib, bu moddaga kiritilmaydi. O'g'itlar xarajatlari "Materiallar" schyoti yoki "Chorvachilik" schyotining kreditidan o'tkaziladi.

"O'simliklarni himoya qilish vositalari" moddasida begona o'tlar, qishloq xo'jaligi ekinlari zararkunda va kasalliklarga qarshi kurashda ishlatiladigan pestitsid, kimyoviy dorilar, gerbitsid va boshqa kimyoviy, shuningdek biologik vositalarni xarid qilish va saqlash xarajatlari kiritiladi. Xo'jalikning o'zi bu vositalar bilan ko'chatlar, ekinlarga ishlov bergandagi xarajatlar moddalari bo'yicha ekinning tannarxiga o'tkaziladi.

"Ish va xizmatlar" moddasi o'z korxonasi ishlab chiqarish ehtiyojlarini qondiruvchi yordamchi ishlab chiqarish xizmatlari hamda shu korxonaga boshqa korxonalar va tashkilotlar tomonidan ko'rsatiladigan ishlab chiqarish xarakteridagi xizmatlarga haq to'lash xarajatlari aks ettiriladi.

"Asosiy vositalarni saqlash xarajatlari" moddasiga bevosita ishlab chiqarishda foydalaniladigan asosiy vositalarni saqlash va ulardan foydalanish bilan bog'liq xarajatlar kiritiladi. Ularga bu asosiy vositalarga xizmat ko'rsatish va ulardan foydalanish xarajatlari, amortizatsiyasi ajratmalari va tuzatish xarajatlari kiritiladi.

Dehqonchilikda aytib o'tilgan asosiy vositalarga shu tarmoqda bevosita mahsulot ishlab chiqarishda foydalaniladigan traktorlar, qishloq xo'jaligi mashina va uskunalari, issiqxona, turli omborlar va ishlab chiqarish binolari, asosiy melioratsiya vositalari, ko'p yillik ekinlar, ishlab chiqarish inventari va boshqalar kiritiladi.

Asosiy vositalarni saqlash va ulardan foydalanish xarajatlariga asosiy vositalarga xizmat ko'rsatuvchi xodimlarning mehnat haqlari, ijtimoiy sug'urtaga ajratmalari bilan, yonilg'i va moylash materiallari, yordamchi ishlab chiqarish, shuningdek chet tashkilotlar xizmatlari va boshqa xarajatlari kiritiladi. Tuzatish xarajatlariga, avvalo o'zining ta'mirlash ustaxonalari xarajatlari kiritiladi.

Auditor amortizatsiya xarajatlarini yuqorida aytib o'tilgan asosiy vositalar bo'yicha amortizatsiya ajratmalari tashkil qilishini ham bilishi kerak. Amortizatsiya xarajatlari har oyda alohida "Dehqonchilikda ishlatiladigan asosiy vositalar bo'yicha taqsimlangan amortizatsiya" analitik schyotida qayd etib boriladi. Bunda "Dehqonchilik" schyoti debet

va “Asosiy vositalarning eskirishi” schyoti kiritiladi. Yil oxirida asosiy vositalarning eskirish summasi ekin va ish turlari bo‘yicha taqsimlanadi va bu maxsus vedomost orqali rasmiylashtiriladi. Oldin “Yordamchi ishlab chiqarishlar” schyotida hisobga olingan joriy tuzatish xarajatlari amortizatsiya summasiga mutanosib ravishda taqsimlanadi.

“Ishlab chiqarish va boshqaruvni tashkil etish xarajatlari” moddasida umumishlab chiqarish xarajatlari aks ettiriladi.

“Sug‘urta to‘lovlari” moddasida qishloq xo‘jaligi ekinlarining hosili va ko‘p yillik ekinlar, qishloq xo‘jaligi hayvonlari, quyon, asalari oilalari va shu kabilar bo‘yicha davlat majburiy sug‘urta to‘lovlariga oid xarajatlar hisobga olinadi. Bu to‘lovlar tegishli ekinlarning tannarxiga bevosita olib boriladi.

Bu moddada mahsulot ishlab chiqarilishda bevosita foydalaniladigan bino, inshoot, mashina, uskuna, inventar va boshqa asosiy vositalarning sug‘urta to‘lovlari ham hisobga olinib boriladi. Sug‘urta to‘lovlari mahsulotni ishlab chiqarishga sarflanadigan xarajatlarga mutanosib ravishda ekin va mahsulot turlari bo‘yicha taqsimlanadi.

Sug‘urta to‘lovlari buxgalteriyada “Dehqonchilik” schyotining debetida, “Sug‘urta bo‘yicha hisoblashlar” schyotining kreditida aks ettiriladi. “Boshqa xarajatlar” moddasida mahsulot ishlab chiqarishga bevosita daxldor, ammo yuqorida ko‘rib chiqilgan moddalardan birortasi ham kiritilmaydigan xarajatlar aks ettiriladi.

O‘tgan yilning kuzida qilingan tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari hisobot yili xarajatlariga qo‘shiladi. Ular ekin turlari bo‘yicha ekin maydoniga mutanosib taqsimlanadi. Aniqlangan summaga analitik schyotlar bo‘yicha “Dehqonchilik” schyotining debet va kreditida yozuvlar qilinadi.

“Dehqonchilik” schyotining debetida aytib o‘tilgan yozuvlar qilingach, analitik schyotlar bo‘yicha alohida ekin turlariga yil davomida sarflangan barcha ishlab chiqarish xarajatlari aniqlanadi. Bu schyot kreditida yil davomida sarflangan barcha ishlab chiqarish xarajatlari aniqlanib, yil davomida mahsulot chiqarilishi rejali tannarxda aks ettiriladi va quyidagi yozuvlar bilan rasmiylashtiriladi:

Debet: 2800-«Tayyor mahsulot» schyoti.

Kredit: 2000-«Asosiy ishlab chiqarish» schyoti.

Yil oxirida haqiqiy tannarx aniqlangandan so‘ng yozuv haqiqiy va rejadagi tannarx o‘rtasida farqqa to‘g‘rilanadi (korrektirovka qilinadi).

Auditor dehqonchilik mahsuloti birligi tannarxini kalkulyatsiya qilish tartibini ham bilishi shart. «Dehqonchilik» schyotining analitik schyotlari ekin turlari bo'yicha aks ettirilgan xarajat ma'lumotlariga asoslanuvchi haqiqiy tannarxning hisobot kalkulyatsiyalari yil oxirida asosiy qishloq xo'jaligi ishlarining doirasi tugab, joriy yil hosili yig'ib olingandan keyin tuziladi.

Bunda asosiy, yondosh va yordamchi mahsulot tushunchalari farqlanadi, ya'ni asosiy mahsulot mazkur ishlab chiqarish shu mahsulotni olish maqsadlarida tashkil etilgan. Yondosh mahsulot – asosiy ekinlardan mahsulotlar bilan bir vaqtda olinadi va iste'mol xususiyatlariga ko'ra asosiy mahsulotga o'xshash. Yordamchi mahsulot ham asosiy mahsulot bilan bir vaqtda olinadi, ammo xususiyatiga ko'ra ikkinchi darajali mahsulot hisoblanadi.

Dehqonchilikda har bir alohida qishloq xo'jaligi ekinidan olinadigan mahsulot turi kalkulyatsiya obyektini hisoblanadi. Bir ekindan ayni bir vaqtda turli xususiyatdagi mahsulot olish tufayli dehqonchilik mahsuloti tannarxini kalkulyatsiya qilishda turli usuldan foydalaniladi. Masalan, xarajatlarni bevosita o'tkazish usulidan bir ekindan faqat bitta mahsulot turi olinadigan hollarda foydalaniladi. Bu eng oddiy: mazkur ekinga sarflangan xarajatlar summasiga olingan mahsulot miqdori bo'linadi. Ayrim qishloq ekinlari o'rtasida olinayotgan mahsulot turlari uchun umumiy bo'lgan belgilardan birining miqdoriy qiymatiga mutanosib taqsimlash usuli ham qo'llaniladi.

Auditorlik tekshiruvini mobaynida auditor, dehqonchilik mahsulotining tannarxini hisoblashda qishloq xo'jaligi ekiniga sarflangan ishlab chiqarish xarajatlaridan noqo'lay ob-havo sharoitlari tufayli olingan mahsulotga taalluqli bo'lgan va belgilangan tartibda zararga o'tkaziladigan sug'urta tovonlari summasi istisno (faqat hisobga olishda) qilinganmi, yo'qmi shuni ham tekshirishi lozim.

Qishloq xo'jaligi ekin (ekin tur)lari bo'yicha dehqonchilik mahsulotining tannarxi:

a) don, paxta, kungaboqar urug'i, franko-dala (xirmon yoki dastlabki ishlov beriladigan joy);

b) somon, xashak-franko-saqlash joyi;

v) qand lavlagi, kartoshka, poliz ekinlari, sabzavot, qand lavlagi tugunchalari, ildizmevalar – franko - dala(saqlash joyi);

g) mevalar, rezavor, uzum, tamaki, maxorka va choy bargi, dorivor efirmoy ekinlari va gulchilik mahsulotlari, himoya qilingan yer sabzavotlari-franko-qabul (saqlash) joylari;

d) zig'ir-poxol, ivitilgan zig'ir poya-franko-saqlash, qayta ishlash (xo'jalikda) joyi;

e) o't, zig'ir, sabzavot va boshqa ekin urug'lari-franko-saqlash joyi;

j) ozuqa uchun ko'k massa – franko-iste'mol joyi;

z) silos, o't uni senach, granula uchun ko'k massa, franko-silos bosish, senach qilish (minora, zovur, o'ra) joyi, o't uni, granula tayyorlash joyi va h.k.

Joriy yildagi dehqonchilik mahsulotining tannarxiga yiqilgan, ammo yanchilmagan yoki yiqilmagan ekinlar bo'yicha xarajatlar kiritilmaydi. Agar yil oxirida dehqonchilikda yanchilmagan ekinlar bo'lsa, haqiqiy xarajatlar quyidagicha taqsimlanadi:

Yig'ishtirib yanchilgan va yig'ilgan, ammo yanchilmagan ekin bo'yicha sarflangan haqiqiy xarajatlarning umumiy summasidan mahsulotni yanchish va daladan olib kelish xarajatlari chegiriladi. Ana shundan keyin qolgan xarajatlar summasi yig'ishtirib yanchilgan ekin o'rtasida gektarlar miqdoriga mutanosib ravishda taqsimlanadi. Yig'ishtirib yanchilgan ekinlar mahsulotning haqiqiy tannarxini aniqlash maqsadida yig'ishtirilgan ekinlarga sarflangan xarajatlar summasiga ularni yanchish, tashish bo'yicha xarajatlar qo'shiladi. Kelgusi yilda tannarxni hisoblashda yanchilmagan ekinlar va yig'ishtirish bo'yicha xarajatlar mahsulotni yanchish, tozalash va tashish xarajatlariga qo'shiladi.

Somon (chori), jo'xoripoya bargi va g'o'zapoya, kungaboqar to'pguli, karam bargi, shox-shabba (tut va shu kabilarning tannarxi ushbu mahsulotni yig'ishtirish, presslash, tashish, g'aramlash va tayyorlashga oid boshqa ishlar xarajatlari asosida belgilangan me'yorlar bo'yicha ularga sarflangan xarajatlardan kelib chiqib aniqlanadi.

Donli ekinlarni ekish va yig'ishtirish xarajatlari (donni xirmonda tozalash va quritish xarajatlari qo'shib don, don chiqitlari va somon tannarxini tashkil qiladi.

Don va don chiqitlarining tannarxini aniqlash uchun, avvalo unga tegishli jami xarajatlarda somonning belgilangan qiymati chegirib tashlanadi. Qolgan xarajatlar don va don chiqitlarining tannarxini tashkil etadi. Donning tannarxini aniqlash uchun don chiqitlari sof donga aylantiriladi, so'ngra ularga tegishli jami xarajatlar shartli don miqdoriga bo'linib 1s donning tannarxi aniqlanadi.

Masalan, kuzgi bug‘doy hosili yig‘ishtirib va tozalab olingandan keyin 5000 s don, 3000 s chiqiti va 40000 s somon olinadi. Ushbu hosilni yetishtirish va xirmonda tozalash uchun 2550000 so‘m sarflangan. Somonning me‘yoriy xarajatlar qiymati 50000 so‘mni tashkil etadi. 1s somonning tannarxi esa – (50000g‘ 40000) 1,25 so‘mni tashkil etdi. U holda don va don chiqitiga tegishli xarajatlar (255000-50000) 250000 so‘mga teng.

Don chiqiti (chori) ning tarkibidan 50 foizdan bo‘lganligi uni donga aylantirilganda (3000*50G‘100) 1500 s jami shartli don miqdori esa 51500 s ga teng. 1s donning tannarxi 40 so‘m 54 tiyin, 1s chorining tannarxi esa 20 so‘m 27 tiyinni tashkil etdi.

Auditor urug‘chilik ekinlari bo‘yicha umumiy xarajatlar tegishli reproduksiyadagi urug‘lik donni olishga aloqador qo‘shimcha xarajatlarni ham qo‘shib, urug‘lar tannarxiga yuqoridagi tartibda o‘tkazilganligiga e‘tibor berishi kerak. 1s urug‘ning tannarxi tegishli urug‘ga o‘tkazilgan xarajatlarning umumiy summasi tozalangan va quritilgan urug‘ massasiga realizatsiya bahosiga mutanosib taqsimlanadi.

1s makkajo‘xori donining tannarxini hisoblashga don qabul qilish punktlarida sutkalik o‘rtacha namunalarni sutkadagi donning bazis namligini hisobga olib yanchish natijasida aniqlangan so‘talardan quruq donga o‘tkazish xo‘jalikning davlatga sotgan makkajo‘xori so‘talaridan bazis namlikdagi don chiqishining o‘rtacha foizidan aniqlanadi.

1s moyli o‘simliklar urug‘ining tannarxi donli ekinlar uchun belgilangan tartibda aniqlanadi.

1s paxtaning tannarxi uni yetishtirish va yig‘ishtirish xarajatlari summasini uning hisobga olingan miqdoriga taqsimlab aniqlanadi. Paxtning tannarxi alohida navlar bo‘yicha aniqlanganda xarajatlarning umumiy summasi uning xarid narxlarining qiymatiga mutanosib taqsimlanadi.

Tola beruvchi zig‘ir mahsuloti tannarxini hisoblashda o‘stirish va yig‘ishtirishga oid ishlab chiqarish xarajatlari urug‘ va tola miqdoriga ularning xarid baholaridagi qiymatiga mutanosib o‘tkaziladi.

Ivigan zig‘ir poyasining tannarxi poxol qiymati va yoyish, ag‘darish va ivigan poyani ko‘tarib olish xarajatlarini qamrab oladi.

Boshqa yigiriladigan ekinlar tannarxi tola beruvchi zig‘ir mahsuloti singari hisoblanadi.

1s lavlagi ildizmevasining ishlab chiqarish tannarxi ularni qand lavlagining fizik massasiga bo‘lib aniqlanadi.

Auditorlik jarayonida auditor, tamaki va moyorka xomashyosining tannarxi ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy summasi va xomashyoning hisobga olingan massasidan kelib chiqib, xarajatlarni mahsulotlarning alohida turlariga ularning xarid baholaridagi qiymatiga mutanosib taqsimlab aniqlanganligini ham tekshirib chiqishi kerak. Urug'chilikda 1s tamaki, moyorka xomashyosi, urug'ning tannarxi muayyan mahsulotni ishlab chiqarish xarajatlarining tegishli summasi va xomashyo, urug'ning hisobga olingan massasidan kelib chiqib aniqlanadi.

Bulardan tashqari, dalada o'stiriladigan dorivor o'simliklar ayrim turlari mahsuloti 1s ning tannarxi mazkur mahsulot turiga o'tkazilgan umumiy xarajatlar summasini uning umumiy massasiga realizatsiya bahosi bo'yicha qiymatiga mutanosib aniqlanganligini ham tekshirib chiqish auditorlik xulosasi ishonchliligini ta'minlaydi.

O'tsimon bir yillik va ikki yillik hamda efir moyli ekinlar mahsulotining tannarxi barcha xarajatlarni ularning realizatsiya bahosidagi qiymatiga mutanosib taqsimlab aniqlanadi. Bunda to'liq pishguncha o'stirish va yig'ishtirish xarajatlari urug'lar tannarxiga kiritiladi.

O'tsimon ko'p yillik efir-moy bo'yicha ekish xarajatlari har yili olinadigan mahsulot miqdoriga mutanosib taqsimlanadi.

1s kartoshka tannarxi kartoshka yetishtirishga taalluqli barcha xarajatlarning palak qiymatini chegirib, kartoshka hosiliga taqsimlab aniqlanadi.

Ayrim sabzavot ekinlari 1s hosilning tannarxi ochiq sabzavotchilik va himoya qilingan yerdagi sabzavotchilik bo'yicha alohida tarzda xarajatlar summasini palak xarajatlarini qo'shib mahsulot massasiga bo'lish yo'li bilan aniqlanganligini ham tekshirib chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi.

1s shampinyonlar tannarxini hisoblashda barcha xarajatlar ishlatilgan substrat qiymatini chegirib mahsulot massasiga o'tkaziladi.

Oziq-ovqat ekini sifatida poliz ekinlari ayrim turlari 1s hosil tannarxi o'stirish va hosilni yig'ishtirishga taalluqli barcha xarajatlarni mahsulot massasiga taqsimlab aniqlanadi. Bunda xarajatlar ayrim ekinlarga mahsulot realizatsiyasidan tushgan daromadga mutanosib taqsimlanadi.

Sabzavot va poliz ekinlari 1s urug'ning tannarxi o'stirish, yig'ishtirish, quritish va navlarga ajratish sarflarini taqsimlab, bunda qo'shimcha mahsulot massasiga o'tkazilgan xarajatlari istisno qilib aniqlanadi.

Ozuqa ildiz mevalar va poliz ekinlari hayvonlarga ozuqa sifatida berilgan qand lavlagi, ularning tugunaklari tannarxi yuqorida sabzavot ekinlari, qand lavlagi va poliz ekinlari tannarxini hisoblashda bayon etilgan tartibda aniqlanadi. Ozuqa ekinlarini o‘stirish va yig‘ishtirish xarajatlari mahsuloti tannarxini tashkil qiladi.

Butun turdagi mahsulot olishda foydalaniladigan sepilgan o‘t, yaxshilangan va tabiiy pichanzor hamda madaniy o‘tloq xarajatlari to‘liq tarzda mahsulot tannarxiga kiritiladi. Sepilgan o‘tlar, yaxshilangan pichanzorlar, yaxshilangan va madaniy o‘tloqlar hamda boshqa tabiiy yersuvlaridan bir necha mahsulot turini olishda foydalanilganda ekin yetishtirishga qilingan xarajatlar ekinlarga 1 ga yerdan ozuqa birligiga ko‘ra hisoblanadigan mahsulot hosiliga mutanosib taqsimlanadigan xarajatlar yig‘indisidan tarkib topadi.

Ko‘p yillik o‘tlarni sepish xarajatlari tugallanmagan ishlab chiqarishga tegishli almashlab ekishda ekinlardan foydalanish yillari miqdoriga mutanosib tarzda yillar bo‘yicha taqsimlanadi va ularni o‘stirish xarajatlari tegishli xarajat moddalari bo‘yicha kiritiladi.

Ko‘p yillik o‘t boshqa ekin orasiga ekilganda va ekilgan yili o‘t hosili olinganida tugallanmagan ishlab chiqarish bo‘yicha umumxarajatlar har ikkala ekin o‘rtasida 1 ga yerdan olingan hosilga mutanosib taqsimlanadi. Agar ekilgan yil hosil ikkinchi ekindan olinmasa, aytib o‘tilgan barcha xarajatlar qoplovchi ekinga o‘tkaziladi. Ko‘p yillik o‘simliklar va gulchilik mahsulotlarining tannarxini hisoblash. Meva beradigan yoshdagi ko‘p yillik o‘simliklar tannarxini hisoblashda joriy yildagi umumiy xarajatdan qalamcha, gajak, palgari, bachki, novda qiymati realizatsiyasi bahosida chegiriladi.

Is meva rezavor, uzum tannarxi xarajatlarning umumiy summasini mahsulot massasiga taqsimlab aniqlanadi.

O‘stirilayotgan ekish materiallarining alohida ekin guruhlari bo‘yicha tannarxini aniqlashda xarajatlarning har bir maydon bo‘yicha umumiy summasi realizatsiya uchun kovlab olingan va o‘stirish uchun yerda qoldirilgan ko‘chatlar soniga mutanosib taqsimlanadi. Kovlangan, shu jumladan “kovlashda” bo‘lganlarni ham qo‘shib mahsulotga to‘g‘ri keladigan xarajatlar summasidan 1000 dona ko‘chatning tannarxi aniqlanadi. Yerda o‘stirishga qoldirilgan ko‘kartirilgan ko‘chat, bir yillik, ikki yillik ko‘chatlar keyingi yilga tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari tarzida o‘tkaziladi.

Chorvachilikda joriy yildagi barcha xarajatlar saralangan va dag'al choy bargi, kofein uchun tarkibiy material va urug' tannarxini tashkil qiladi. Saralangan choy bargi tannarxini aniqlashda xarajatlarning umumiy summasidan dag'al choy bargi, kofein uchun tarkibiy material va urug'ning xarid narxlaridagi bahosi chegiriladi. 1 s saralangan choyni tannarxi shu mahsulotga o'tkazilgan xarajatlarni saralangan choy bargi massasiga bo'lib aniqlanadi.

Ochiq va himoyalangan yerdagi gulchilik va gul ekinlari urug'likdagi xarajatlar mahsulot turlari o'rtasida ularning realizatsiya bahosidagi qiymatiga mutanosib taqsimlanadi.

Dafna, go'ng va tut bargini o'stirish va yig'ishtirish urug'chilikdagi mahsulot turlari o'rtasida ularning realizatsiya bahosidagi qiymatiga mutanosib taqsimlanadi.

Hisobot kalkulyatsiyalarini tuzishda mahsulot olishga sarflangan va tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlarini aniqlash zarur bo'ladi. Bundan tashqari tabiiy ofat yoki boshqa noqulay tabiiy sharoitlar tufayli to'liq nobud bo'lgan ekinzor maydonlariga ekinlarni o'stirishga sarflangan xarajatlar summasiga «Mol-mulk va shaxsiy sug'urta bo'yicha hisoblashish» schyoti debet va «Foyda va zarar» schyoti kredit qilinadi. Ekinlar qisman nobud bo'lganda olinmagan mahsulot summasidan sug'urta tovonlari «Mol-mulk va shaxsiy sug'urta bo'yicha hisoblashish» schyotining debetida va «Dehqonchilik» schyotining kreditida aks ettiriladi. Olingan tovon «Hisoblashish schyoti»ga o'tkaziladi. Shuni aytish kerakki, hozirgi kunda sug'urta tovonining darajasi qishloq xo'jaligi ekin hosilining 60 foizini tashkil qiladi. Bu korxonalarining mo'tadil faoliyatlari uchun barqaror moliyaviy sharoitlar yaratishga yordam beradi.

Chorvachilik dehqonchilik bilan bir qatorda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishning asosiy tarmoqlaridan biri hisoblanadi. U ixtisoslashuvidan qat'i nazar, odatda har bir xo'jalikda bo'ladi. Bu tarmoqqa qoramol, cho'chqachilik, qo'ychilik, parrandachilik, baliqchilik va shu kabilar taalluqlidir.

Chorvachilikda ham xarajatlarni audit qilish obyektini buxgalteriya hisobi ma'lumotlari va hujjatlari, chorvaning alohida turlari va guruhlaridir. Masalan, sutchilik yo'nalishidagi chorvachilikda xarajat obyektlari – asosiy poda, yosh qoramol, bo'rdoqiga boqilayotgan katta yoshli mol, go'sht yo'nalishida - asosiy poda, yosh qoramol, sakkiz oylikdan katta yosh qoramol va bo'rdoqiga boqilayotgan katta mol. Cho'cqachilikda - asosan, 2 oylikdan 4 oylikkacha bo'lgan cho'chqa

bolalari, 4 oylikdan katta choʻchqa bolalari va boʻrdoqiga boqilayotgan choʻchqalar hisobga olish obyekti hisoblanadi.

Chorvachilikda ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulotning chiqishini hisobga olish boʻlinmalari, fermalar, brigadalar va shu kabilar boʻyicha amalga oshirilishi kerak. Chorvaning turi va guruhlari boʻyicha xarajatlar quyidagi kalkulyatsiya moddalari boʻyicha aks ettiriladi:

I. Ijtimoiy sugʻurta ajratmalari va mehnatga haq toʻlash xarajatlari.

II. Hayvonlarni himoya qilish vositalari.

III. Ozuqa.

IV. Ish va xizmatlar.

Asosiy vositalarni saqlash xarajatlari.

Ishlab chiqarishni tashkil etish xarajatlari.

Sugʻurta toʻlovlari.

Boshqa xarajatlar.

Chorvaning nobud boʻlishidan yoʻqotishlar.

Ishlab chiqarish xarajatlarini hisobga olishga oid buxgalteriya yozuvlari ozuqani taqsimlash yuzasidan boshlangʻich hujjatlar – vedomostlar, tabellar, tuqilgan naslni kirim qilish dalolatnomalari, hayvonlarni tortib koʻrish vedomostlari va shu kabilar asosida amalga oshiriladi.

Chorvachilikdagi xarajatlar va mahsulotning chiqishi haqidagi maʼlumotlar keyin chorvachilik boʻyicha ishlab chiqarish hisobotida hamda chorvachilik mahsulotining chiqish xarajatlarini hisobga olish daftarida koʻrsatiladi (18-AF). Ularning yakuniy maʼlumotlari 10-jurnal orderga koʻchiriladi, hisobga olish avtomatlashtirilgan sharoitda tegishli mashinagrammalar tuziladi. Bu registrlarning hammasi oʻtgan oydagi xarajatlarni yil boshidan oʻsuvchi yakunida qayt etadi.

Chorvachilikda xarajatlarni va mahsulotning chiqishini hisobga olishda “Asosiy ishlab chiqirish” schyotidan foydalaniladi. U, shuningdek olinayotgan mahsulot tannarxini hisoblashga ham xizmat qiladi. Schyot debetida yil davomida bevosita (toʻgʻri), yil oxirida esa yuqorida qayd etilgan xarajat moddalari boʻyicha bilvosita (egri) xarajatlar kreditida mahsulotning yil davomida rejadagi tannarxda chiqishi qayd etiladi. Yil oxirida, dehqonchilikda boʻlganidayoq, rejadagi tannarx haqiqiy tannarxga yetkaziladi. Debetidagi saldo esa tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlarini anglatadi.

“Chorvachilik” schyoti boʻyicha hisob yuritishda xarajatlarni hisobga olish tartibini koʻrib chiqamiz. “Sugʻurta ajratmalari va

mehnatga haq to'lash xarajatlari" moddasida yil davomida chorvaga bevosita xizmat ko'rsatishga band bo'lgan ishchilar: ya'ni operatorlar, sut sog'uvchilar, buzoq boqarlar, ot boqarlar, cho'ponlar va shu kabilarning mehnati hamda navbatdagi mehnat ta'tillariga haq to'lash aks ettiriladi. Bu bevosita modda summasiga "Chorvachilik" schyoti debet, "Xodimlar bilan mehnatga haqi bo'yicha hisoblashlar" va "Ijtimoiy sug'urta bo'yicha hisoblashlar" va boshqa schyotlar kreditlanadi.

"Hayvonlarni himoya qilish vositalari" moddasini tekshirayotganda auditor, korxonada mablag'lariga olingan biopreparatlar, dori-darmonlar, dizenfeksiya qilish vositalari va shu kabilarni xarid qilish va saqlash sarflari, shuningdek ulardan chorvachilikda foydalanishga aloqador xarajatlar aks ettirilganligiga e'tibor qaratishi lozim. Bu moddaga yuqoridagi vositalarni ana shu maqsadlarda budjet mablag'lari hisobiga hal etilgan qiymat kiritilmaydi.

"Ozuqa" moddasidan sarflangan ozuqaning qiymati chorva turi va guruhlari bo'yicha ozuqani taqsimlash vedomostlari asosida keltiriladi. Bu vedomostlarda har yili chorva soni, ozuqa nomi va miqdori qayd etiladi. Oy yakunida ana shu vedomostlarda hayvonlar ozuqa/kunlari soni va naturada hamda ozuqa birligiga aylantirilgan sarflangan ozuqa miqdori, shuningdek ozuqa qiymati aniqlanadi. Bu ma'lumotlar keyinchalik ozuqalar sarfini hisobga olish jurnalida yil boshidan o'suvchi yakunida hisobga olinadi.

Ozuqa sexlari va ozuqani oldindan tayyorlash bo'yicha xarajatlar, avvalo, "Chorvachilik" schyotining alohida analitik schyotida aks ettiriladi, so'ngra har oyda sarflangan ozuqalar miqdoriga mutanosib taqsimlanadi. Bunday hollarda ozuqalarga oid xarajatlar summasiga "Chorvachilik" schyoti debet, "Urug'lar va ozuqa" schyoti kredit qilinadi.

"Ish va xizmatlar" moddasida o'z yordamchi ishlab chiqarishlari tomonidan chorvachilikka ko'rsatiladigan ish va xizmatlar xarajatlari hamda chet korxonada va tashkilotlar ko'rsatadigan ana shunday xizmatlar uchun to'lov xarajatlari aks ettiriladi. Yordamchi ishlab chiqarishlarni hisobga olish mazkur bobning 4-punktida yoritilgan.

"Asosiy vositalarni saqlash xarajatlari" moddasini tekshirish bevosita ishlab chiqarishda foydalaniladigan asosiy vositalarni saqlashga aloqador xarajatlar kiritilganligini aniqlash imkonini beradi. Bu xarajatlarning tarkibi va hisobga olishni dehqonchilikdagi ana

shunday xarajatlarning tarkibi va hisobga olinishi dehqonchilikdagi ana shunday xarajatlarning tarkibi va hisobga olinishi bilan bir xildir.

Hayvonlar podasining o'ziga kelsak, amortizatsiya ajratmalari faqat ish hayvonlari bo'yichagina hisoblanadi. Nasldor hayvonlar ishlab chiqarilganda ularning qiymati realizatsiyadan tushgan puldan qoplanadi. Chorvachilikda amortizatsiya va asosiy vositalarni tuzatish xarajatlari hisobga olish dehqonchilikdagi kabi yuritiladi, farqi faqat "Chorvachilik" schyotining debet qilinishidadir.

Chorvachilikda ishlatiladigan asosiy vositalarni saqlash xarajatlari odatda to'g'ridan-to'g'ri tegishli chorva turi, guruhiga o'tkazildi. Chorvachilik binolarida hayvonlarning bir necha guruhi saqlanganda bu xarajatlar ular o'rtasida band qilingan bino maydoniga mutanosib taqsimlanadi.

"Ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish" moddasi bo'yicha hisobga olish mazkur bobning 5-bandida aks ettiriladi.

"Sug'urta to'lovlari" moddasi bo'yicha hisobga olish tartibi dehqonchilikdagi kabidir, ammo bu yerda qishloq xo'jaligi hayvonlari, uy parrandalari, quyonlar, mo'ynali hayvonlar, asalari oilalari, shuningdek, tegishli binolar, uskunalar, mashinalar va inventarlar sug'urta qilinadi.

Boshqa xarajatlar moddasidan fermalar atrofini to'sish, vetyerinariya-sanitariya tadbirlarini o'tkazishga daxldor bo'lgan dizenfeksiya to'siqlari, sanitariya ko'rigidan o'tkazish joylari va shu kabi obyektlarning qiymati, sut sog'uvchi, cho'chqaboqar, chorva va parrandalarga qarovchi boshqa xodimlarga beriluvchi jomakorning eskirishi, hayvonlar uchun yozgi molxonalar va shu kabi xarajatlar qayd etiladi. Bu xarajatlar bevosita hayvonlarning tegishli turlariga o'tkazildi.

"Chorva mollarining nobud bo'lishidan ko'riladigan zararlar" moddasidan yosh va bo'rdoqiga boqilayotgan katta yoshdagi mol, parranda, yovvoyi hayvon, quyon, shuningdek asalari oilalarining nobud bo'lishi natijasidan ko'riladigan zararlar aks ettiriladi. Aybdor shaxslardan undirilib olinadigan qismi bu moddaga kiritilmaydi. Tabiiy ofatdan ko'riladigan zararlar bevosita "Yakuniy moliyaviy natija" schyotining debetiga o'tkaziladi.

"Chorvachilik" schyotida aks ettirilgan buxgalteriya yozuvlaridan so'ng analitik schyotlar bo'yicha ayrim chorva turi va guruhlari bo'yicha yil davomida, ularga tegishli schyotning kreditida esa yil davomida o'suvchi yakunida etishtirilgan va olingan chorva

mahsulotining rejadagi tannarxi aks ettiriladi va quyidagi schyotlar bilan korrespondentlanadi: “Tayyor mahsulot” schyotining debeti – chorvachilik mahsuloti qiymatiga, “O‘stirishda va bo‘rdoqiga boqilayotgan hayvonlar” schyotining debeti yosh mol va bo‘rdoqiga boqilayotgan hayvon, shuningdek tug‘ilgan hayvonlar bolasining qiymatiga, “Asosiy ishlab chiqarish” schyotining debeti - dalaga tashib chiqilgan go‘ng qiymatiga.

Yil oxirida mahsulotning haqiqiy tannarxi aniqlanadi, haqiqiy hamda rejadagi tannarxi o‘rtasidagi aniqlangan farq qo‘shimcha buxgalteriya yozuvi orqali to‘g‘irlanadi, agar haqiqiy tannarx rejadagi tannarxdan past bo‘lsa, teskari yozuv yoki rejadagi tannarxi haqiqiy tannarxdan past bo‘lsa, oddiy qo‘shimcha yozuv qilindi.

Chorvachilik mahsuloti birligi tannarxini kalkulyatsiya qilish tartibi. Bu sohada ham asosiy, yondosh va yordamchi mahsulot farqlanadi. Chorvachilikda kalkulyatsiya obyektlari alohida mahsulot turlari, chorva bolasi, tirik vaznining ortgan og‘irligi hisoblanadi.

Chorvachilikda xarajatlarning analitik hisobi mahsulot turlari bo‘yicha emas, balki chorva turi va guruhlari bo‘yicha yuritiladi. Chorvaning bir turi yoki guruhidan ikki va undan ko‘proq mahsulot turi olinganda ularning tannarxi belgilangan tartibda aniqlanadi.

Chorva parrandalarni boqish uchun yil davomida sarf qilingan xarajatlarni tekshirganda auditor, yil boshidagi ularga tegishli tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlarini qo‘shib, yil oxiridagi tugallanmagan ishlab chiqarishni chegirib chorva mahsulotlarining tannarxi aniqlanganligiga e‘tibor berishi lozim. Tirik vaznining tannarxi-hisobot yili boshidagi boquvda va o‘stirishdagi hayvon va parrandalar qiymatiga yil davomidagi ularni boqish xarajatlari, chetdan asosiy podadan boquvga o‘tkazilgan hamda hisobot yilida tug‘ilgan hayvon bolalari qiymatlarini qo‘shib, ularning tirik vazniga bo‘lishi asosida aniqlanadi. Unda nobud bo‘lgan chorva va parrandalarning qo‘shilgan vazni hamda boquvga qo‘yilmasdan so‘yilgan yoki sotilgan katta yoshli hayvonlar vazni hisobga olinmaydi. Go‘ng xarajatlari muayyan sharoitlarda me‘yoriy xarajatlardan molxonalarni go‘ngdan tozalash va uni yig‘ishtirish xarajatlari go‘ngxonadan go‘ngni olishda ishlatiladigan mashinalarning amortizatsiya ajratmalari go‘ngni chiqarish va saqlash sarflari va to‘shama qiymatiga ko‘ra aniqlanadi.

Tannarxni hisoblashda har bir turdagi yosh va katta yoshdagi hayvonlar guruhlari bo‘yicha chorva parrandalari tirik vaznining yil

davomida ortishi, yil oxiriga qoldirilayotgan chorvani u yoki bu turining tegishli guruhi sonining tirik vaznini qo‘shib, hosil bo‘lgan miqdoridan yil davomida bu guruhdan boqishga o‘tkazilganlarning tirik vazni, shuning shu guruhda yil boshida bor bo‘lgan chorva sonining tirik vaznini chegirib aniqlanadi.

6.4. Yosh chorva mollari va boquvdagi hayvonlarni hisobga olishni tekshirish

Asosiy podani tashkil etish xarajatlari kapital qo‘yilma turlaridan biri hisoblanadi. U asosiy poda uchun yosh hayvonlarni chetdan xarid qilish va ularni olib kelish xarajatlari yig‘indisidan tashkil topadi. Asosiy podani tashkil etish bilan bog‘liq bo‘lgan haqiqiy xarajatlar 0840 “Asosiy podani tashkil qilish” schyotida hisobga olinadi:

Ushbu schyotda asosiy podaga o‘tkaziladigan xo‘jalikdagi yosh nasldor va ish hayvonlarini o‘stirish bo‘yicha xarajatlar, asosiy poda uchun xarid qilingan katta yoshdagi va ish hayvonlarining qiymati, hayvonlarni yetkazib berish bilan bog‘liq sarflarni ham qo‘shgan holda, boshqa korxonalaridan tekinga olingan katta yoshdagi hayvonlarni xo‘jalikka olib kelish bilan bog‘liq sarflar hisobga olinadi. Audit jarayonida asosiy podaga o‘tkazilgan yosh nasldor ish hayvonlarining barcha turlari qiymati yil davomida 1110-“O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar” schyotidan 0840-“Asosiy podani tashkil qilish” schyotining debetiga yil boshidagi balans qiymati bo‘yicha hisobga olinadigan, yil boshidan to hayvonlarni asosiy podaga o‘tkazish paytiga qadar bo‘lgan davrda ortgan vazni yoki o‘sgan vaznining reja tannarxini qo‘shgan holdagi qiymati bo‘yicha to‘g‘ri hisobdan chiqarilganini sinchiklab tekshirish lozim. Bir paytning o‘zida, yosh hayvonlarni asosiy podaga o‘tkazishda 0170-“Ish hayvonlari” va 0171-“Nasldor hayvonlar” schyotlari debetlanganligiga va 0840-“Asosiy podani tashkil qilish” schyoti kreditlanganligiga ham e’tibor berish kerak.

Yil oxirida hisobot kalkulyatsiya tuzilgandan keyin yil davomida o‘tkazilgan yosh hayvonlarning ko‘rsatilgan qiymati bilan uning haqiqiy tannarxi o‘rtasida farq 1110-“O‘stirishdagi va boquvdagi hayvonlar” schyotidan 0840-“Asosiy podani tashkil qilish” schyotiga, hayvon bahosini bir vaqtning o‘zi da aniqlashda 0170-“Ishchi va nasldor hayvonlar” schyotiga qo‘shimcha yozuv yoki storno qilish yo‘li bilan hisobdan chiqariladi.

Chetdan xarid qilingan katta yoshdagi hayvonlarning qiymati 0840-“Asosiy podani tashkil qilish” schyotining debetiga ularni xarid qilishning

haqiqiy tannarx bo'yicha yetkazib berish sarflari qo'shilgan holda kirim qilindi.

Asosiy podani tashkil qilishning tugallangan muomala bo'yicha xarajatlar 0840-"Asosiy podani tashkil qilish" schyotida 0170-"Ishchi va nasldor hayvonlar" schyotlarining debetiga hisobdan chiqariladi.

Auditor, tekshiruv davomida asosiy podani tashkil qilishni hisobga oluvchi schyot bo'yicha analitik hisob asosiy podani tashkil qilish bilan bog'liq kapital qo'yilmalar bo'yicha, hayvonlarning turlari bo'yicha (yirik shoxli hayvonlar, cho'chqalar, qo'ylar, otlar va b.) sarflangan xarajatlar yuzasidan to'liq axborotlarni yig'ishi lozim.

Parrandalar, quyonlar, qimmatbaho mo'ynali hayvonlar. Asalarilar, qo'riqchi itlar va boshqa shu kabi hayvonlar qiymatidan qa'tiy nazar asosiy poda tarkibida hisobga olinmaydi. Ular aylanma mablag'lari tarkibiga kiritilgani uchun 1100 "O'stirishda va boquvda turgan chorva mollari" schyotida hisobga olinadi.

Yosh mollarni asosiy podaga o'tkazishga qadar ularni boqish xarajatlari yil davomida 2011 "Chorvachilik" schyotining debetida hisobga olinadi.

Audit mobaynida auditor, o'tkazish haqidagi dalolatnomalari asosida xo'jalikda boqilgan yosh mollarni asosiy podaga haqiqiy tannarxda o'tkazilganligiga e'tibor berishi lozim. Yil davomida asosiy podaga o'tkazilgan yosh mollarning qiymati yil boshidagi balansdagi qiymatiga o'sgan vaznining rejadagi tannarxini qo'shib aniqlanadi. Yil oxiridagi hisobot kalkulyatsiyasi tuzilgandan so'ng ularning haqiqiy tannarxi aniqlanadi. Shuning uchun yil oxirida o'sgan vaznining rejadagi xarajatlari to'g'rilanib, haqiqiy tannarxga o'tkaziladi. Bunda quyidagicha buxgalteriya provodkasi beriladi:

Debet 0840-"Asosiy podani tashkil qilish" schyoti.

Kredit 1100-"O'stirishda va boquvga qo'yilgan hayvonlar"ni hisobga oluvchi schyot.

Agar rejadagi xarajatlar haqiqiy xarajatlardan yuqori bo'lsa, unda o'rtadagi farqqa yuqoridagi tartibda manfiy (qizil) yozuv qilinadi, aksincha bo'lsa, ijobiy yozuv qilinadi.

Katta yoshdagi nasldor chorva mollari va ish hayvonlari chetdan xarid qilinganda schyot to'lov talabnomalari rasmiylashtiriladi. Bunda mollarning xarid bahosiga ularni keltirish xarajatlari ham qo'shib hisoblanib, quyidagi buxgalteriya yozuvi orqali aks ettiriladi.

Debet 0840-"Asosiy podani tashkil qilish" schyoti.

Kredit 6010- “Mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga to‘lanadigan schyotlar”.

Ayrim hollarda xarid qilingan katta yoshli nasldor mollarni tashib keltirish xarajatlari xo‘jalikning o‘z hisobidan sarflanishi mumkin. Bunday holda 0800-0890 schyotlarining tegishlilari debetlanib, xarajatlar xarakteriga ko‘ra turli schyotlar kreditlanadi, ya’ni:

2310-“Yordamchi ishlab chiqarish” schyoti o‘z transport xarajatlari qiymatiga.

6710-“Xodimlar bilan mehnat haqi yuzasidan hisob-kitoblar” schyoti hisoblangan mehnat haqiga.

1000-“Materiallar” schyoti saflangan materiallar qiymatiga va h.k.

Auditorlik tekshiruvda auditor, xarid qilingan katta yoshdagi nasldor chorva mollari va ish hayvonlari asosiy vositalar tarkibiga xarid qiymati va keltirish xarajatlari qo‘shilgan summasida kiritilganligiga, 0110-0190 “Asosiy vositalar” schyotining debetida va 0840 “Asosiy podani tashkil qilish” schyotining kreditida aks ettirilganligiga ishonch hosil qilishi kerak.

Katta yoshdagi nasldor mollar va ish hayvonlari bepul olinganda asosiy podani tashkil etish bilan bog‘liq bo‘lgan kapital sarflari tarkibida faqat ularni tashib keltirish xarajatlari hisobga olinadi. Bu holda 0840 “Asosiy podani tashkil qilish” schyoti debetlanib, unda bepul olingan nasldor hayvonlarni keltirish xarajatlari hisobga olinadi, xarajatlar turiga qarab, turli schyotlar kreditlanadi. Bepul olingan nasldor chorva va ish hayvonlari qabul qilish – topshirish aktiga binoan asosiy vositalar tarkibiga qabul qilinganda ularni keltirish xarajatlari ham shu hayvonlarning balansdagi qiymatiga qo‘shiladi va quyidagi buxgalteriya yozuvi orqali aks ettiriladi:

Debet 0170- “Ishchi va nasldor hayvonlar” schyoti.

Kredit 0840- “Asosiy podani tashkil qilish” schyoti.

Mamlakatimizda buxgalteriya hisobini yuritishning xalqaro standartlariga o‘tishi munosabati bilan asosiy podani tashkil qilish uchun maxsus manba (fondlar) yaratish talab qilinmaydi. Bu xarajatlarni moliyalashtirish jamoa xo‘jaliklarining mavjud bo‘lgan resurslari (maxsus maqsadlarga mo‘ljallangan fondlar, foyda hisobidan ajratmalar, nasldor mollarni sotishdan olingan mablag‘lar va h.k.) reja asosida safarbar etiladi. Agar xo‘jalikning xususiy mablag‘lari yetarli bo‘lmasa, agrosanoat bankining uzoq muddatli imtiyozli ssudalaridan foydalanishlari mumkin.

Qisqacha xulosa

Dehqonchilikdagi hisobga olish obyekti – ekinlarning alohida turlari, tugallanmagan ishlab chiqarish turlari va ayrim ishlardir. Masalan, kuzgi boshqoqli ekinlar guruhi, bahorgi bug‘doy va boshqa bahorgi ekinlar guruhi, tekin ekinlar, kartoshka, sabzavot, poliz, ozuqa ekinlarining bog‘dorchilik va uzumchilik xarajatlari hisobga olishning mustaqil obyektlari hisoblanadi.

Kelgusi yil hosili uchun qilingan xarajatlar hisoblash tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari hisobga olishning alohida obektiga ajratiladi. Bu xarajatlar alohida ekinlar bo‘yicha bajariladigan ish turlari yuzasidan hisobga olinadi. Keyingi, boshlangan hisobot yilida aytib o‘tilgan xarajatlar alohida ekin turlari tannarxiga taqsimlash yo‘li bilan o‘tkaziladi.

Mamlakatimizda buxgalteriya hisobini yuritishning xalqaro standartlariga o‘tishi munosabati bilan asosiy podani tashkil qilish uchun maxsus manba (fondlar) yaratish talab qilinmaydi. Bu xarajatlarni moliyalashtirish jamoa xo‘jaliklarining mavjud bo‘lgan resurslari (maxsus maqsadlarga mo‘ljallangan fondlar, foyda hisobidan ajratmalar, nasldor mollarni sotishdan olingan mablag‘lar va h.k.) reja asosida safarbar etiladi. Agar xo‘jaliklarning xususiy mablag‘lari yetarli bo‘lmasa, agrosanoat banking uzoq muddatli imtiyozli ssudalaridan foydalanishlari mumkin.

Tayanch iboralari

Audit, auditorlik tekshiruvi, auditor, asosiy ishlab chiqarish, asosiy mahsulot, yondosh mahsulot, bog‘dorchilik, dehqonchilik, chorvachilik, parrandachilik, ipakchilik, poliz ekinlari, sabzavot ekinlari, tayyorlov tashkilotlari, mashina-traktor parki, jamoa xo‘jaligi, fermer xo‘jaligi, urug‘, ozuqa, o‘g‘it, ishchi hayvonlar, nasldor hayvonlar, boquvdagi hayvonlar, asosiy podani tashkil qilish.

Nazorat uchun savollar

1. Qishloq xo‘jaligida audit manbai sifatida qanday hujjatlardan foydalanish mumkin?
2. Qishloq xo‘jaligida audit xususiyatlarini aytib bering.
3. Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish xarajatlari auditini qanday tashkil qilish mumkin?
4. Dehqonchilikda xarajatlar qanday guruhlanadi?

5. Chorvachilikda xarajatlar qanday guruhlanadi?
6. Qishloq xo'jaligida soliqlar va majburiy to'lovlarni to'lash uchun foydadan qanday foydalaniladi?
7. Qishloq xo'jaligida daromadlar, ularning mohiyati va turkumlanishini ayting.
8. Qishloq xo'jaligida mehnatga haq to'lashni vaqtbay va ishbay shaklidan foydalanish farqini tushuntiring.
9. Asosiy podani shakllantirish tartibi qanday aniqlanadi.
10. Qishloq xo'jaligida asosiy vositalarga eskirish hisoblashni to'g'riligini tekshirish usullarini aniqlang.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. -T.: O'zbekiston, 1995.
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: Xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. -T.: O'zbekiston, 1997.
3. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. -T.: O'zbekiston, 1998.
4. Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurasi - xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. -T.: O'zbekiston, 2000.
5. O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonuni. 1996-y. 30-avgust.
6. O'zbekiston Respublikasining «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi Qonuni (yangi tahriri). 2000-y. 26-may.
7. «Mahsulot (ish va xizmat)lar tannarxiga kiritiladigan, mahsulot (ish va xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida»gi Nizom. 1999-y. 5-fevral. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 54-sonli qarori. (Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 11-iyundagi 261-sonli, 16-iyundagi 270-sonli, 15-oktabrdagi 444-sonli qarorlari bilan kiritilgan qo'shimcha va o'zgartirishlar bilan).
8. O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi milliy standartlari.
9. Auditorlik faoliyatining milliy standartlari. -T., 2003.
10. "О совершенствовании аудиторской деятельности и повышении роли аудиторских проверок. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан. № 365. 2000 год 22 сентября.

11. Волков Н.Г. Бухгалтерский учет и отчетность на предприятиях. - М.: Дело и право, 1997.

VII bob. TRANSPORT TASHKILOTLARIDA AUDIT XUSUSIYATLARI

7.1. Transport tashkilotlarida audit manbalari va vazifalari

Transport sohasi har bir davlatning asosiy negizi hisoblanadi. Barcha rivojlangan mamlakatlarda markaziy organ mavjud bo'lib, uning vazifasiga transport faoliyatini yo'naltirish kiradi. Transport xizmatining hajmi ko'pincha davlatning iqtisodiy ahvoriga bog'liq bo'ladi. Ammo transportning o'zi ko'p hollarda iqtisodiyotning rivojlanish darajasini ko'taradi. U dunyo yoki mamlakatdagi qoloq hududlarning sharoitlarini ko'p hollarda yaxshilaydi.

Transport ishlab chiqarish jabhalarini kengaytirishga hamda ishlab chiqarishni iste'molchilar bilan bog'lashga keng imkoniyat yaratib beradi. Turli transportlar ichida muhim o'rin egallovchi bu. U o'z tabiatiga ko'ra juda qulay, hamda tashqi omillarga bardosh bera oladi.

Ko'pgina davlatlar uchun, shu jumladan, O'zbekiston uchun ham avtomobil transporti yuk yo'lovchilar tashish hajmiga ko'ra muhim o'rin egallaydi. Avtomobil transporti hamda avtomobil mahsulotining xususiyatlarini tavsiflash bilan chegaralanib qolmay, avtomobil transportidagi hozirgi O'zbekiston iqtisodiyotining liberalizatsiya davridagi sifatli o'zgarishlarni ko'rib chiqsak. 1991-yildan boshlab O'zbekistonda iqtisodiy islohotlar o'sishi davrida avtomobil transportida sodir bo'lgan va sodir bo'layotgan asosiy o'zgarishlar soniga quyidagilarni kiritish mumkin. Bularga:

- yuk tashish hajmining susayishi;
- avtotransport tashuvining qisqarishi va asosiy harakat tizimidagi o'zgarishlar.

Yuk tashish hajmining pasayishi avtotransport tashkilotlarining hamda harakatga keltiruvchi tarkibiy qismining qisqarishiga olib keldi. Avtotransport tashuvining qisqarishi asosan harakatga keltiruvchi tarkibiy qismining ro'yxatdan olib tashlanish hisobiga sodir bo'ldi. Ko'p avtotransport tashuvida avtomobillarning o'rtacha xizmat muddati ortishi ro'y beradi.

Avtotransport vositalarining egalari va transport tashkilotlarining soni ko'paymoqda. Yuk tashish hajmining qisqarishiga hamda avtotransport tashkilotlari parklari sonining kamayishiga qaramay, transport sohasida ish yurituvchi xususiy firmalar va alohida shaxslarning soni tobora ortmoqda. Avtomobil transportida faoliyat ko'rsatuvchi

subyektlar sonining o‘sishi xususiy transport va uning egalarining xizmati hisobidan, savdo nuqtalari hamda kichiq biznes sonining ortishidan kelib chiqadi. Ba’zan bunday yuk tashuvchi xizmat yengil avtomobillar orqali amalga oshiriladi, lekin bular unga ixtisoslashmagan. Bunga kichiq yuk tashish partiyalari, haydovchilik va yuk tashuvchilik vazifasini birga o‘tash yoki avtomobil egasi savdo nuqtasi lavozimini bajarishga transport xizmatiga qo‘yilgan yuqori narxlar moyillik ko‘rsatadi. Bundan yuk tashish hajmini hisobga olish mumkin emas.

Avtotransport tashkilotlarini xususiy lashtirish.

Ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash.

Bu O‘zbekiston uchun yangi bir holat bo‘lib, avtomobil transporti tashkilotlarida keng tarqalib bormoqda.

Avtotransport tashkilotlari auditining maqsadi moliyaviy hisobot ko‘rsatkichlarining haqiqiyliigi va uning qonunan kuchga ega bo‘lganligini tekshirishdir.

Avtotransport tashkilotlari auditining vazifalari quyidagilardan iborat:

- avtotransport tashkilotlarining faoliyatlarini o‘rganish, umumiy reja va dasturini tuzish;

- tuzilgan shartnomalarining to‘g‘riligi va qonuniyligini tekshirish;

- amalga oshiriladigan operatsiyalarning qonuniyligini tekshirish;

- avtomobil transportining harakatlanuvchi tarkibiy qismini va asosiy vositalarini tekshirish;

- yoqilg‘i va yonilg‘i materiallarining hisobi hamda sarf qilingan xarajatlarni tekshirish;

- yuk tashish tannarxining kalkulyatsiyasi va xarajatlar hisobining turliligini tekshirish;

- transportda yuk va yo‘lovchilar tashishdan olingan daromadini tekshirish.

Auditorlik tekshiruvini o‘tkazishning asosiy manba O‘zbekiston Respublikasining 1996 yil 30-avgustda qabul qilingan «Hisobchilik hisobi haqida»gi Qonuni hisoblanadi.

- O‘zbekiston Respublikasining 2000-yil 26-maydagi «Auditorlik faoliyati haqida»gi Qonuni;

- O‘zbekiston Respublikasi BHMS;

- O‘zbekiston Respublikasida auditorlik faoliyatining milliy standartlari (AFMS);

- Mahsulotni ishlab chiqarish va realizatsiya qilish bo'yicha xarajatlar tarkibi haqida hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risidagi Nizom.

Avtotransport tashkilotlarining xo'jalik faoliyati quyidagi me'yoriy hujjatlardan iborat:

O'zbekiston Respublikasining «Avtomobil transporti haqida»gi Qonuni 1998- yil 29-avgust; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 09.09. 2000-yil 348-sonli «O'zbekiston Respublikasida transport ekspeditorlikni yo'lga g'oyishni mukammallashtirish to'g'risida» gi qarori.

Yuk tashuvchi avtomobillar uchun yo'l varaqalarining to'ldirilishi, hisoboti va tayyorlanishi bo'yicha yo'riqnoma (O'Z AART rahbari tomonidan tasdiqlangan 03.06.2004-yil 83-sonli qarori, qayd qilingan AV 02.07.2004-yil 1382-sonli qarori bilan).

7.2. Transport tashkilotlarida asosiy vositalar tarkibini audit qilish

Har qanday korxonada, tashkilot ish faoliyatining samaradorligi ortishida asosiy vositalardan samarali foydalanish, ularni saqlash ta'minoti muhim sharoit bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun, auditorlik tekshiruvlar dasturi asosiy vositalar bilan bajaradigan operatsiyalarning nazorati bo'yicha masalalarni o'z ichiga olgan. Asosiy vositalar bilan bajariladigan operatsiyalar auditi dasturida quyidagi masalalar bayon qilinishi kerak:

- asosiy vositalar tarkibi va tizimi, ularni saqlash sharoitlarini o'rganish;

- asosiy vositalar bilan bajariladigan operatsiyalar hisobini bayon qilish, hamda to'g'ri rasmiylashtirilganligini tasdiqlash;

- asosiy vositalar bo'yicha amortizatsiya hisoblash o'lchamlarini va hisobotda to'g'ri aks ettirilganligi haqiqiylikini tasdiqlash;

- asosiy vositalarni ta'mirlash ishlari bajarilganligi hajmini o'rganish va unga sarf qilingan xarajatlar hisobini tanlangan usulda bajarish;

- hisob yilida asosiy vositalarni qayta baholash bo'yicha o'tkazilgan yakuniy hisoblar tasdiqlanishi;

- yillik hisobot tuzishda oldin asosiy vositalarni inventarlash sifatini baholash.

Asosiy vositalar bilan bajariladigan operatsiyalarni tekshiruvchi ma'lumot bo'lib quyidagilar xizmat qiladi: asosiy vositalarning savdo-sotig'i haqidagi shartnomalar, akt (ustama)lar asosiy vositalarni qabul qilish va tekshirish, modyernlashgan, qayta qurilgan, ta'mirlangan

obyektlarni qabul qilish va topshirish haqidagi aktlar, ekspluatatsiyaga kiritish aktlari, ustamalar, faktura hisoblari, AV inventar hisob kartochoyklari, asosiy vositalar ro'yxati, asosiy vositalar harakatining hisob kartochoyklari, asosiy vositalarni ro'yxatdan chiqarish uchun aktlar, qayta ishlangan jadvallar, defekt to'lovnomalar ro'yxatlari, asosiy vositalarning ta'mirlovchi uchun buyurtma naryadlari, asosiy vositalar obyektlarini ijaraga olish uchun shartnomalar, hisoblar bo'yicha hisobot registrlari (to'lov ro'yxatlari, mashinogrammalar va h.k.) 0100, 0200, 0300, 0820, 2000, 2800, 9210, 8500 schyotlari bo'yicha, bosh kitob va boshqalar.

Avtotransport tashkilotlarida avtomobillar asosiy vosita bo'lib, ish bajarish jarayonida o'z xo'jalik faoliyatini, shuningdek yuk tashish bo'yicha biznes rejalarni bajaradi. Ularning texnik holatiga hamda saqlanishiga ishlab chiqarishning taraqqiyoti bog'liq, bu esa oxir-oqibat avtotransport tashkiloti ishining moliyaviy natijasiga ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun avtotransport tashkilotlarida auditorlik tekshiruvini o'tkazish dasturiga asosiy vositalar bilan bajariladigan operatsiyalarni nazorat qilish topshiriqlarini kiritish zarur va harakatlanuvchi tarkibiy qismni texnik holati va sonini tekshirishga alohida e'tibor qaratish lozim.

Avtotransport tashkilotlarining auditi davrida avtomobillarni to'liq inventarlash kerak, agar u korxonaga o'rtacha yoki kichiqroq bo'lsa, ba'zi tashkilotlarda saralab o'tkazilishi kerak bo'ladi. Inventarlash natijalari, ya'ni aniq ma'lumotlar hisobchilik hisobi ma'lumotlari bilan solishtiriladi. Agar noto'g'ri ketgan ma'lumot bo'lsa, dastlabki hujjatlardagi ma'lumotlardan foydalanib, ortiq yoki yetishmayotgan avtomobillar, muddatdan oldin ro'yxatdan o'chirish hamda ularni qismlarga bo'lib tashlash ta'minlovi amalga oshirilmaganligi natijasida va yaroqli qismlar, detallarni o'zlashtirib olish hamda temir-tersak omborxonalariga yaroqsiz ehtiyot qismlari topshirish natijasida paydo bo'ladi. Barcha avtomobillar qayerda bo'lmasin, ularning texnik holati qay darajada bo'lmasin, ularni inventarlash zarurdir.

7.3. Xarajatlar hisobi va tashuvlar tannarxi kalkulyatsiyasini tekshirish

Avtotransport tashkilotlarining yuk va yo'lovchi tashuvini amalga oshirish jarayonida sarf qilingan xarajatlari, yuk ortish va uni tashish ishlari, transport-ekspeditorlik xizmatlarini pul orqali ko'rsatilishi yuk tashish xizmati tannarxini ko'rsatadi. Mahsulot ishlab chiqarilishi uchun qilingan xarajatlarni nazorat qilish eng muhim masalalardan biri bo'lib,

unda mahsulot tannarxini baholash ko'rsatkichi korxonada ishining sifatini belgilaydi. Avtomobilda yuk tashish tannarxining hajmi, foyda, jamg'arma, zaxira shakllanishiga va soliq solinishiga ta'sir etadi.

Sarflar auditining maqsadi ishlab chiqarishdagi pul ushlanib qolish hisobining to'g'ri amalga oshirilganligini aniqlash va avtomobilda yuk tashish, xizmatlar tannarxini aniqlashdan iboratdir. Tekshiruvni amalga oshirish davrida ishlab chiqarish bo'yicha qilingan «Xarajatlar tarkibi va mahsulot (ish va xizmat)lar realizatsiyasi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish to'g'risida»gi Nizomga muvofiq holda ish yuritish lozim.

Auditorlik tekshiruvini bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar auditini o'tkazish audit bosqichlari bilan mos ravishda o'tkazilishi lozim. Auditor auditining birinchi bosqichda ishlab chiqarish xarajatlari auditini rejalashtiradi va tayyorlaydi. Ishlab chiqarishga ketgan xarajatlar tekshiruvini amalga oshirish muvaffaqiyatli ish bo'lib, tekshiruvchi auditoridan me'yoriy va yo'riq ko'rsatuvchi ma'lumotlarni bilishdan tashqari, undan xo'jalik faoliyatining alohida sohalarida mahsulot tannarxini hisoblash xususiyatlarini yaxshi bilishni talab etadi.

Avtotransport faoliyati ma'lumki, boshqa sanoat korxonalaridan ajralib turadi va o'zining ishlab chiqarish xususiyatlariga ega. Shuning uchun auditor rasman tekshiruv o'tkazishdan oldin transport ishining texnologiya va tashkiliy xususiyatlarini, nimaga moslashtirilganligini, imkoniyat doirasi va ishlab chiqarish faoliyatining har bir turini, tuzilmasini o'rganib chiqish shart. Shunday qilib, ishlab chiqarish xususiyatlari bilan tanishib chiqqan auditor, dastlabki ishlab chiqarish hisobini ko'rib chiqadi.

Dastlabki ma'lumotlar avtotransport korxonasi xodimlari bilan o'tkazilgan og'zaki suhbat asosida bajariladi, bu harakat hisob-kitobini tashkil etish haqida ma'lumot olish hamda saralab hujjatlarni ko'rib chiqish maqsadida amalga oshiriladi. Shuningdek, auditor avtotransport korxonasi hisob siyosatini, tashkiliy va texnologik xususiyatlarini, ishlab chiqarish resurslari rivojlanishini hamda ishdagi hamkorlarni bilishi zarur. Ishlab chiqilgan reja va berilgan joy auditining dasturi ikkinchi bosqichini amalga oshirishda qo'l keladi. Ishlab chiqarish xarajatlarini hisobot davri bo'yicha chegaralanishining to'g'riligini auditor tekshirib aniqlashi lozim. Bu «Moliyaviy hisobotni tayyorlash va taqdim etish uchun konseptual asos»: «Daromad va sarflar hisobchilik hisobida tan olinadi va ularning paydo bo'lishi, ketishi moliyaviy hisobotda aks

ettiriladi (pul mablag'larini olish yoki to'lash asosida emas)». Xarajatlarni o'rganish davrida auditor yuk tashish tannarxi hisobini aniqlashi hujjatlashtirilishi lozim. Avtomobilda yuk tashishga ketgan xarajatlar, ishlar va xizmatlar o'rnatilgan tartib bo'yicha dastlabki hujjatlarga asoslangan holda o'tkaziladi, unda barcha avtomobilda yuk tashishni ishlab chiqish, xizmat va ish operatsiyalari to'g'ri rasmiylashtirilgan bo'lib, o'zida barcha majburiy rekvizitlarni mujassam etishi lozim.

Avtomobil yuk tashuvi ishlab chiqarish tannarx sarf-xarajatlar tarkibi haqidagi Nizomga binoan, iqtisodiy mazmuni jihatdan quyidagi elementlarga guruhlanadi:

- ishlab chiqarishdagi pul xarajatlari (qaytadigan chiqindi hisobidan chiqarish hisobiga);

- ishlab chiqarishga bog'liq ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar;

- ishlab chiqarishdagi sarf-xarajatlar.

Sarflarni guruhlash zahirida kalkulyatsiyalash moddolari bo'yicha iqtisodiy jihatdan yordamchi hamda asosiy sarflarga guruhlash yotadi. Kalkulyatsiya moddolari bo'yicha sarflarning guruhlanishi amaliy hamda nazariy jihatdan barcha jabhalarini ko'rib chiqamiz. Yuk tashuvining alohida turlari tannarxi hisobi avtomobil transportida quyidagicha kalkulyatsiyalash moddolari bo'yicha o'tkaziladi:

1. Haydovchilarning asosiy va qo'shimcha oylik maoshlari to'lovi.

2. Ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar.

3. Yoqilg'i.

4. Moy sotuvchi va boshqa ekspluatatsiya ta'mirlov materiallari.

5. Avtomobil rezinasi.

6. Avtomobillarni texnik xizmat va ekspluatatsiya qilish ta'mirlov ishlari.

7. Harakatlanuvchi tarkibiy qismning amortizatsiya ajratmalari.

8. Ishlab chiqarish xususidagi ustama sarflar (umumiy ishlab chiqarish xarajatlari).

Avtotransport tashkilotlarida avtomobilda yuk tashish va boshqa xarajatlar turi asosiy ishlab chiqarish bo'lib xizmat qiladi. Kalkulyatsiya hisobning 2010 «Asosiy ishlab chiqarish» schyotida barcha sarflangan xarajatlar aks ettiriladi. 2010 schyotiga biz tomondan quyidagi qo'shimcha schyotlar kiritiladi:

2011 – «1 tonna tashilgan yuk tarifi bo'yicha ishlaydigan yuk tashuvchi mashinalar»

2012 – «Soat tarifi bo'yicha ishlaydigan yuk tashuvchi mashinalar»

2013 – «Yuk tashish va ortish ishlari»

2014 – «Ekspeditsiya xizmatlari»

2015 – «Boshqa ishlar va xizmatlar turi»

Qo‘shimcha schyotlar yuk tashuvining va boshqa xizmatlar turi bo‘yicha qilinadigan alohida kalkulyatsiyalash moddalari bo‘yicha xarajatlarga bog‘liq. Auditor hisobchilik hisobida hamda hisoblar saldosi bo‘yicha aylanmalarni to‘g‘ri aks ettirilganligini sinchiklab tekshirishi lozim. Buning uchun ishlab chiqilgan auditorlik dasturida ko‘rsatilgan muolajalarni bajarishi lozim, ya‘ni u hisobda qayd qilingan sonlarni va oylarni taqqoslab chiqishi, dastlabki hujjatlarni tekshirishi lozim; hisob qaydnomasida hisob aniqligini tekshirish, hamda bosh kitobda qayd qilingan ma‘lumotlarni; kerakli hisobga va boshqa muolajalarga ketgan xarajatlarni tekshirishi zarur.

7.4. Yuk va yo‘lovchi transportda tashuvlar tushumi va ularning hisob-kitobini tekshirish

Daromadlar auditi asosiy masalalardan biri bo‘lib, qaysidir jihatdan butun auditorlik tekshiruvini belgilovchi xususiyatdir. Asosiy xo‘jalik faoliyatidan daromad hisobi uchun O‘zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi haqida»gi Qonuniga asoslanib. «Asosiy xo‘jalik faoliyatidan olinadigan daromad» BHMSiga me‘yoriy yo‘naltirilgan tizimning elementi bo‘lib xizmat qiladi. Avtotransport korxonalarining auditi uslubiy tekshiruv obyekti asosida o‘tkazish mumkin, lekin sohaning o‘zga xos xususiyatlarini inobatga olish zarur. Masalan, avtotransport korxonalarida auditni realizatsiya jarayoni o‘z tovarlarini va tashilgan tovarlarni olmaydi, chunki bu berilgan soha uchun xos emas. Boshqa sanoat sohalaridan farqli o‘laroq, avtotransport tashkilotlarida ishlab chiqarish hamda realizatsiya jarayoni mos tushadi, ya‘ni bir vaqtda ikkala jarayon amalga oshiriladi, daromadlar auditini o‘tkazish davri daromadlarning shakllanish xususiyatini ham inobatga olish zarur.

Hisobchilik hisob-kitobida ko‘rsatilgan ishlar va xizmatlar tabiiy ravishda hamda narxlar o‘lchovida aks ettiriladi, bu esa ATTLarda bajariladigan yuk tashish ishlari o‘tgan yillarni tahlil qilib, o‘z faoliyatini bashoratlaydi va biznes-rejalar tuzadi, unda yuklarning umumiy hajmini tonnalab o‘rnatadi. Daromadlar olish auditi davrida umumiy maqsad berilgan davrga aloqasi bor hisoblar bo‘yicha qoldiqlar, umumiy qabul qilingan hisobchilik tamoyillari bilan mosligini baholashdan iborat.

Auditorlik tekshiruvini amalga oshirishni muvaffaqiyatli kechishi uchun, auditor aniq maqsadga ega bo‘lishi kerak, bunda u bosqichma-

bosqich audit o'tkazishni esdan chiqarmasligi lozim. Birinchi navbatda, auditor operatsiyalarni birin-ketin bajarish haqidagi dastlabki ma'lumotlar hamda tekshirish uchun tashkilotning nazorat tuzilmasi bilan tanishib chiqishi kerak bo'ladi.

Avtotransport tashkilotlarida asosan daromadlar va pul tushumlarini qabul qilish jarayonlari ko'proq uchraydi, shuning uchun berilgan davrning ichki nazorati samaradorligini aniqlovchi ko'rsatkichlarni testdan o'tkazishda, auditorlik tekshiruvi va ma'lumotlarini baholashda o'tkaziladigan operatsiyalar saralab o'tkazilishi maqsadga muvofiqdir.

Buyurtmachi hamda avtotransport tashkilotlari o'rtasida munosabatlar shartnoma asosida o'rnatiladi. Yuk tashuvchi avtotransport tashkilotlari uchun bir turdagi shartnoma shakli ishlab chiqilgan. Auditor shartnomalarni to'g'ri rasmiylashtirilganligini tekshirib chiqishi lozim. Shartnomada yuk tashish shartlari, majburiyatlar va ikki tomon mas'uliyati hisob-kitob shartlari va boshqa rekvizitlari ko'rsatilgan bo'lishi zarur. Yuk tashish xarajatlari kelishilgan shaklda to'lansa, unda kelishilgan tarif to'lovi bo'yicha amalga oshiriladi. Vaqtinchalik tarif to'lovi bo'yicha amalga oshiriladigan yuk tashish hisob-kitoblari:

- har bir kilometr masofaga qo'yilgan tarifdan kelib chiqqan holda (Avtotransportlarda har bir bosilgan masofa uchun to'lovlar daromadlarini umumiy masofaga qo'yilgan tariflarni amalga oshirishni belgilab beradi);

- boshqa ishlar va xizmatlar turi bo'yicha daromadlar bajarilgan ish hajmiga qo'yilgan tariflar bo'yicha shakllanadi.

Transport korxonasi daromadlarini tekshirishda auditor pul ajratmalariga ahamiyat berishi kerak. Bunda auditor yo'l varaqalarining to'g'ri to'ldirilganligini, tovar-transport ustamalarini, schyot-fakturalarni va boshqa shunga o'xshash hujjatlarni tekshiradi.

Qisqacha xulosa

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talaba transport tashkilotlarida audit o'tkazishning asosiy ahamiyatini va buyurtmachilar bilan o'zaro hisob-kitoblar to'g'riligini tekshirish, transport tashkiloti daromadining shakllanishi, transportda yuk va yo'lovchi tashish xarajatlarini tekshirishni o'rganishi lozim.

Tayanch iboralar

Transport sohasi, yuk tashish xarajatlari, transport tashkilotlaridagi asosiy vositalar tarkibi, ekspeditsiya xizmatlari, ortish ishlari, inventarlash.

Nazorat savollari

1. Transport tashkilotlarida auditning o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Yuk tashish ishlari qanday amalga oshiriladi ?
3. Transport tashkilotlarida asosiy vositalar auditi qanday amalga oshiriladi?
4. Buyurtmachilar bilan hisob-kitoblarni audit qilishda qanday hujjatlarga asosiy e'tibor qaratiladi?

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. -T.: O'zbekiston, 1995.
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: Xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. -T.: O'zbekiston, 1997.
3. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. -T.: O'zbekiston, 1998.
4. Karimov I.A. Milliy istiklol mafkurasi - xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. -T.: O'zbekiston, 2000.
5. O'zbekiston Respublikasi "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonun. 1996-y. 30-avgust.
6. O'zbekiston Respublikasining «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi Qonuni (yangi tahriri). 2000-y. 26-may.
7. «Mahsulot (ish va xizmat)lar tannarxiga kiritiladigan, mahsulot (ish va xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida»gi Nizom.1999-y. 5-fevral. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 54-sonli qarori. (Vazirlar mahkamasining 2003-yil 11-iyundagi 261-sonli, 16-iyundagi 270-sonli, 15-oktabrdagi 444-sonli qarorlari bilan kiritilgan qo'shimcha va o'zgartirishlar bilan).
8. O'zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobi milliy standartlari.
9. "О совершенствовании аудиторской деятельности и повышении роли аудиторских проверок. Постановление Кабинета министров республики Узбекистан. 365. 22-сентября, 2000. Ташкент.
10. Волков Н.Г. Бухгалтерский учет и отчетность на предприятиях. -М.: Дело и право, 1997.
11. Макальская М. и др. Основы аудита, 2-е изд. - М., 2002. (курс лекций с ситуационными задачами).

VIII bob. SAVDO TASHKILOTLARIDA AUDIT XUSUSIYATLARI

8.1. Savdo tashkilotlarida audit manbalari va vazifalari

Savdo tashkilotlari uchun belgilangan me'yordagi asosiy va muomala mablag'laridan samarali foydalanish audit va nazorat ishlarini to'g'ri tashkil qilishga, ularni to'g'ri rejalashtirishga bevosita bog'liq.

Audit ishlarini to'g'ri tashkil qilish faqat mablag'lardan samarali foydalanishni ta'minlabgina qolmay, balki moddiy javobgar shaxslar zimmasidagi tovar-moddiy qiymatliklarning to'g'ri saqlanishini nazorat qilish imkonini ham beradi. Auditorlik tekshiruvini to'g'ri rejalashtirish auditorlarning ish vaqtidan samarali foydalanishlari, ishni korxonada faoliyati xususiyatini hisobga olib tashkil qilishlari alohida ahamiyatga ega. Bu esa auditorlarning tekshirish natijalarini sifatli bo'lishini, belgilangan muddatlarda bajarilishini ta'minlaydi.

Audit ishlarining sifatli bo'lishi, birinchidan, ularni to'g'ri rejalashtirishga bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, tegishli savdo tashkilotida ichki nazorat tizimi xodimlarining ish rejasiga ham bevosita bog'liq bo'ladi. Auditorning ish rejasida audit kunlarida qanday ishlar bajarilishi, xo'jalik faoliyatidagi paydo bo'lgan muammolarning hajmiga qarab, shu muammolarning tashkilot xo'jalik faoliyati bilan bevosita bog'liqligi va to'g'riligini tekshirib chiqishga ajratilgan muddatlar ko'rsatiladi.

Auditni tashkil qilish va rejalashtirish hozirgi xo'jalikni boshqarish usuli takomillashib borayotgan bir vaqtda tashkilot xo'jalik faoliyatining yaxshilanishiga, boshqarish samaradorligini oshirishga, tashkilot ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Audit ishlarida amalda ishlatilayotgan, ishlatilishi to'xtatilgan hukumat qarorlari belgilangan me'yor hamda hujjatlarni to'g'ri tahlil qilish, ularni auditorlik tekshiruvida joriy qilish auditorlardan yuqori malakaga ega bo'lishni talab etladi.

Savdo tashkilotlari o'z xo'jalik faoliyatida belgilangan ko'rsatkichlarni bajarish, mehnat unumdorligini oshirish, xarajatlarni kamaytirish, foydalilik darajasini oshirishga ta'sir qiluvchi ichki imkoniyatlarni ishga solib, xaridorlarga savdo madaniyatini yaxshilash uchun kurash olib boradilar. Har bir savdo tashkilotida belgilangan topshiriqlarni bajarish uchun tegishli asosiy va muomala mablag'laridan to'g'ri foydalanish va ularning to'liq saqlanishini nazorat qilishda hujjatli tekshirish o'tkazish alohida ahamiyatga egadir.

Hujjatli tekshirish deb, tashkilot xo‘jalik faoliyatini ma’lum bir davr ichidagi holatini hisob va hisobot ko‘rsatkichlariga asoslanib har tomonlama chuqur tekshirishga aytiladi.

Audit yordamida tashkilot va korxonalarda hukumat qarorlarining bajarilishi, xo‘jalikda moliyaviy ishlarning to‘g‘ri tashkil qilinganligi, uning qonuniyligi, rahbar xodimlarning xizmat vazifalari to‘g‘ri olib borilishi tekshiriladi. Audit tekshiruvlarida nazorat o‘tkazishning hamma turlari birlashib, audit natijalarining to‘g‘riligini ta’minlaydi va xo‘jalik yurituvchi subyektlar mulkining to‘liq saqlanishi uchun imkoniyat yaratadi.

Audit har bir tarmoq ichida moliyaviy ishlarni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilganligini ta’minlabgina qolmay, ish faoliyatini yaxshilashga, ishda yo‘l qo‘yilgan xato va kamchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etishda, xo‘jalik hisobini joriy qilishda, bank kreditlaridan oqilona foydalanishda yaqindan yordam beradi. Audit natijalarining mazmunli va to‘g‘ri bo‘lishi uning oldiga qo‘yilgan vazifalarning bajarilishiga bog‘liq. Bu vazifalar asosan quyidagilardan iborat:

- tashkilot moliyaviy ahvolini tekshirish, ishlab chiqarish faoliyatini tahlil qilish, mablag‘lardan to‘g‘ri foydalanishni tekshirish va amalga oshirilgan xo‘jalik operatsiyalarining qonuniyligini aniqlash;

- oldindan maqsad qilingan ko‘rsatkichlarning to‘g‘ri bajarilishini, mehnat unumdorligini va pul mablag‘larining to‘g‘ri sarf qilinishini hujjatlar bilan rasmiylashtirishni tekshirish;

- tashkilot mulkining to‘liqligini ta’minlashda tashkilot rahbarlari tomonidan chora va tadbirlar bajarilishini tekshirish;

- mehnatga haq to‘lash fondidan oqilona foydalanish va tashkilotda shtat birligiga rioya qilishni tekshirish;

- hisob ishlarini to‘g‘ri tashkil qilish, hisob registridagi yozuvlar to‘g‘riligini va uning hujjatlar bilan rasmiylashtirilganligi to‘g‘riligini tekshirish va h.k.

Audit tashkilotda aniqlangan kamchiliklarni fosh etibgina qolmay, tejamkorlik qonun-qoidalarining qanday yo‘lga qo‘yilganligini aniqlaydi, xo‘jalik hisobini mustahkamlashga, muomala xarajatlarini kamaytirishga va tashkilotning foydalilik darajasini yuksaltirishga yordam beradi.

Savdo tashkilotlarida ro‘y berayotgan kamomad va xiyonatlarning asosiy sababi ishga sovuqqonlik bilan qarash, rahbar xodimlarning egallab turgan mansab mavqelarini suiiste’mol qilishidir. Ikkinchi sababi moddiy javobgar shaxslarning yetarlicha bilimga ega bo‘lmaganligi, tovarlarning

qabul qilish tartibiga rioya qilmaslik, belgilangan baholarning buzilishidir. Savdo tashkilotlaridagi kamomad va xiyonatlarning boshqa sababi nazorat ishlari o'z vaqtida o'tkazilmasligi, moddiy javobgarlik to'g'risidagi tashkilot bilan moddiy javobgar shaxslar o'rtasidagi shartnomalarning to'g'ri tuzilmasligidir.

Ma'lumki, korxonada va tashkilotlarda audit o'tkazish asosan hujjatlar va ulardagi yozuvlarning, hisoblarning to'g'riligini tekshirishdan boshlanadi. Audit tekshiruv mobaynida buxgalteriya hujjatlari shu muddatlar asosida tuzilgan hisobotlar, analitik va sintetik schyotlardagi yozuvlar bilan taqqoslanadi.

Hisob ishlarining to'g'ri yo'lga qo'yilishi, ulardagi yozuvlarning aniqligi auditorlik tekshiruvlarining sifatini yaxshilabgina qolmay, uning natijalari yuzasidan ko'rilishi kerak bo'lgan choralarning mukammal bo'lishini ta'minlaydi, savdo tashkilotlarida tovar-moddiy qiymatliklar hamda pul mablag'larining to'g'ri saqlanishini ta'minlaydi.

Xo'jalik operatsiyalarini o'z vaqtida hujjatlashtirmaslik oqibatida savdo tashkilotlaridagi moddiy boyliklar talon-tarojga uchraydi. Hujjatli tekshirish o'tkazishda buxgalteriya hisobi tekshirish manbai bo'libgina qolmay, bir vaqtning o'zida uning asosiy qismidir. Tekshiruv davomida auditor hisob ishlarining xodimlar tomonidan qanday bajarilishini ham tekshirib ko'rishi shart. Auditorlik tekshiruv davomidagi tekshirishda auditor hisob ishlarini yaxshi yo'lga qo'yish uchun, uning nazorat vazifasini oshirish uchun kerakli maslahatlar berishi mumkin. Omborlarda tovarlarni to'g'ri hisobga olishni ta'minlash savdo tashkilotlarida kamomad va xiyonatlarning oldini olishda muhim ahamiyatga ega.

Auditorlik tekshiruv davrida auditor omborlarda tovarlar hisobi qanday tashkil qilinishi, tovarlarni saqlash va sotilish tartibiga rioya qilinishini tekshiradi. Shuningdek, kelgan tovarlarni qabul qilish tartibi bilan moddiy javobgar shaxslar tomonidan yo'l qo'yilgan kamchiliklarni aniqlaydi. Tekshiruv davomida qabul qilingan va chiqarilgan tovarlar to'g'risidagi hujjatlar, moddiy javobgar shaxslarning hisobotlari tekshiriladi. Omborlarda tovarlar hisobini to'g'ri yo'lga qo'yilishi me'yordan yuqori tovar zaxiralari paydo bo'lishining oldini oladi.

Auditorlik tekshiruv tekshiruvning hajmiga qarab to'liq yoki qisman tanlab olingan holda o'tkazilishi mumkin.

To'liq audit o'tkazishda, ba'zi bir moliya-xo'jalik muomalalarining barcha bo'g'inlari qamrab olinadi. Masalan, korxonada pul bilan bog'liq muomalalar, ya'ni kassa hisobotlari, bank bilan bog'liq hujjatlar,

inventarizatsiya natijalari va h.k. Tanlab olingan holda o'tkaziladigan audit tekshiruvida ma'lum bir hisobotlar, bir xildagi xo'jalik operatsiyalarining to'g'riligi tekshiriladi.

Auditorlik tekshiruvi qanday tadbirda o'tkazilmasin, ularning mazmuniga qarab hujjatlar to'liq tekshiriladi va uning natijalari aniqlanadi. Mavjud tovar-moddiy boyliklarning to'liqligini tekshirishda tyematik audit o'tkaziladi. Bundan asosiy maqsad tashkilot xo'jalik faoliyatining ayrim bo'laklaridagi holatni yanada aniqroq bilishdir.

Tematik audit tashkilotda ish haqi fondidan foydalanishni tekshirishda, moddiy ragbatlantirish fondlaridan foydalanish to'g'riligini aniqlashda ko'p qo'llaniladi.

Savdo tashkilotlarida tyematik audit tashkilot xo'jalik faoliyatining ayrim tomonlarini tekshiribgina qolmay, savdoni tashkil qilishda ilg'or tajribalarni keng joriy qilishda yaqindan yordam beradi. Savdo tashkilotlari faoliyatining asosiy sifat ko'rsatkichi tovar muomalasi va foyda rejasining bajarilishi hisoblanadi. Bu ikki ko'rsatkich chakana savdo korxonalarini uchun yuqori tashkilot tomonidan belgilanadi. Qolgan ko'rsatkichlar esa bevosita tashkilotning o'zida belgilanadi. Tovar muomalasi va foyda rejasining bajarilishi iste'molchilarga sifatli, ularning talabiga javob beradigan xalq iste'mol tovarlarini sotish va chakana tovar muomalasi rejasining bajarilishi bilan bog'liq.

Savdo tashkilotlari bir necha chakana savdo shoxobchalarini o'ziga birlashtiradi, ularning har birida ko'plab tovar zaxiralari mavjud. Shu bilan birga bu savdo tashkilotlari tovar muomalasi hajmiga, tuzilishiga qarab to'liq xo'jalik hisobida bo'ladi. Har bir savdo tashkilotlaridagi tovarlarning to'liqligini ta'minlash uchun ularning har birini o'z vaqtida audit qilishni oldindan rejalashtirish talab qilinadi.

Yuqori tashkilot tuzilgan audit rejasining to'g'ri tuzilganligini tekshirib, rejada hamma savdo shoxobchalarining ko'rsatilganligini aniqlab chiqadi va qayta audit o'tkazish ko'zda tutilganligi va qaysi mavzuda o'tkazilishini ta'minlaydi. Audit o'tkazish rejalarida qayta audit o'tkazishning ko'rsatilishi savdo tashkilotlarining ish faoliyatini chuqur tahlil qilish imkoniyatini beradi va ish tartibining yaxshi yo'lga qo'yilishini ta'minlaydi.

Yillik audit o'tkazish rejasida, birinchi navbatda, belgilangan muddatlarda audit o'tkazilmagan ob'yektlar ko'rsatiladi. Mavsumiy xarakterga ega bo'lgan savdo tashkilotlarida audit o'tkazishni ish faoliyatining boshlanishigacha o'tkazish rejalashtiriladi.

Qaytadan o‘tkaziladigan audit, asosan, o‘tkazilgan audit ishlariga shubha tug‘ilganda, auditor tomonidan yozilgan auditorlik hisoboti va xulosasi haqiqiy ko‘rsatkichlar bilan qarama-qarshi bo‘lgan paytlarda boshqa auditor tomonidan o‘tkaziladi.

Audit ishlarining yaxshilanishida auditorlarning kasbiy tayyorgarligi va malakasining yetarli darajada bo‘lishi korxonalar xo‘jalik faoliyatining moliyaviy nazoratini mustahkamlashga qaratilgan choralardan biridir.

Auditorlik tekshiruvlarini sifatli o‘tkazish va uning obyektiv bo‘lishini ta‘minlashda auditorga quyidagi vazifalar yuklatilgan:

- audit o‘tkazilayotgan tashkilotni xo‘jalik faoliyati yuzasidan yuqori tashkilot tomonidan chiqarilgan buyruq va qarorlarni o‘zlashtirib olishi, amalda qo‘llaniladigan audit ishlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan qonunlar, Nizom va qarorlarni yaxshi bilishi va ularning bajarilishini nazorat qilish;

- tashkilot mulkini to‘liq saqlashni ta‘minlashda moddiy javobgar shaxslarning ish faoliyatini tekshirish va aniqlangan kamchiliklarni bartaraf qilish bo‘yicha tegishli choralarni ishlab chiqish;

- ish yuzasidan tegishli jamoat tashkilotlari bilan aloqada bo‘lish, audit tekshiruviga taalluqli bo‘lgan shaxslarni qabul qilish va ular bilan suhbatlashish;

- audit o‘tkazilayotgan tashkilotning hamma hujjatlari va boshqa materiallarini to‘liq tekshirib, natijalarining aniq va haqiqiy holatini yozish;

- audit o‘tkazishda qonunga xilof ishlar aniqlansa, audit qilinayotgan tashkilotning bosh buxgalteri va rahbariga xabar berish va ulardan yozma ravishda tushuntirish xati olish;

- audit o‘tkazishda davlatimiz tomonidan ishlab chiqilgan qonun hujjatlari va barcha me‘yoriy hujjatlarga amal qilish;

- audit ishlarini to‘g‘ri olib borish, tekshirish natijalarini aniq ko‘rsatishda auditor o‘z huquqidan to‘g‘ri foydalana bilishi zarur.

Auditorlik tekshiruvi boshlangandan to oxirigacha tashkilot ish faoliyatiga, xo‘jalikni boshqarishga salbiy ta‘sir qilmasligi kerak.

Iqtisodiyotimizni rivojlantirishda barcha tomonlarning bir-biriga bog‘liqligi tobora usib bormoqda, bu esa istiqbolni ko‘zlab o‘zaro aloqalar tizimini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilishini talab etadi.

Audit natijalarining to‘g‘ri bo‘lishi va uning sifatli o‘tkazilishi, audit o‘tkazish uchun yaratilgan sharoitga bog‘liq. Audit o‘tkazish uchun yetarli sharoit yaratilgandan keyin, auditor tashkilot xo‘jalik faoliyatidagi tovar-

moddiy qiymatliklarni son va sifat jihatidan buxgalteriya ro'yxatlaridagi va hisobot ko'rsatkichlaridagi yozuvlar bilan taqqoslab tekshiradi. Bu auditorga tashkilot xo'jalik faoliyati to'g'risida ma'lumot beradi va tashkilotda amalga oshirilgan xo'jalik operatsiyalarining qonuniyligini, ularning maqsadga muvofiqligini, iqtisodiy jihatdan zarurligini va tejamkorlik qonun-qoidalariga qanday rioya qilinishini, hisob va hisobot hujjatlarining to'g'riligini aniqlash imkoniyatini beradi.

Auditor tashkilot xo'jalik faoliyatini audit qilishda, albatta, uning boshqa sohalari bilan bo'lgan va bo'ladigan aloqadorligini aniqlab turish usul va qo'llanmalaridan to'g'ri foydalanib, xo'jalikdagi sodir bo'lgan operatsiyalarni bir-biridan ajralmagan holda nazorat qiladi. Audit o'tkazilayotgan tashkilotda xo'jalik faoliyatining holatini aniqlab olish, auditorga shu tashkilot to'g'risida dastlabki umumiy ma'lumotlarni beradi. Audit qilish jarayonida iqtisodiy tahlildan kengroq foydalanish, auditor uchun zarur bo'lgan savdo tashkilotida moliyaviy-xo'jalik ahvol qay holatda ekanligidan xabardor bo'lish va tashkilot ish faoliyatida kuchsiz tomonlarni bilib olish imkoniyatini beradi.

Audit o'tkazishda hisob ko'rsatkichlari iqtisodiy tahlil, hisob ro'yxatlari, hisobotlarni tekshirish bilan birga shunday usullar qo'llaniladiki, ular amalga oshirilgan xo'jalik operatsiyalarining to'g'riligini tekshirishda, hujjatlarning to'g'ri rasmiylashtirilganligini tekshirishda audit ishlariga yaqindan yordam beradi va natijalarni aniqlashda ularga qonuniy tus beradi. Shunday usullardan biri savdo tashkilotlarida inventarizatsiya o'tkazishdir.

Savdo tashkilotlarida inventarizatsiya o'tkazish deb, moddiy javobgar shaxslar zimmasidagi tovar-moddiy qiymatliklarning, pul mablag'larining natura, ya'ni son ko'rsatkichida tekshirilib, pulda ifodalanishiga aytiladi.

Inventarizatsiya o'tkazishda tashkilotning tovar-moddiy qiymatliklari inventarizatsiya varaqalarida ko'rsatilib, buxgalteriya hisobining ko'rsatkichlari bilan solishtiriladi. Bunday solishtirish natijasida inventarizatsiya varaqalaridagi ko'rsatkich bilan hisob ko'rsatkichlari o'rtasidagi farq aniqlanadi, aniqlangan farq inventarizatsiya natijasini (ortiq yoki kamligini) ko'rsatadi. Aniqlangan natijalar buxgalteriya hisobida tegishli yozuvlar bilan rasmiylashtiriladi. Bundan tashqari inventarizatsiya o'tkazishning yana bir afzalligi, talab va taklifdan chetda qolgan, iste'mol qilishga yaroqsiz hamda o'z to'liqligini, xususiyatini yo'qotgan tovarlarni aniqlashda yordam beradi. Bu esa tashkilotda

me'yordan yuqori bo'lgan tovar zaxiralarini kamaytirish va tovar yo'qolishining oldini olish, tovarlar aylanishini tezlashtirish uchun tegishli chora va tadbirlar ko'rishini ta'minlaydi.

Savdo korxonalarida audit manbalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- tovar yetkazib berish yoki sotib olish bo'yicha tuzilgan shartnomalar;
- schyot-fakturalar;
- tovar-transport yuk xatlari;
- sifat guvohnomalari;
- moddiy-javobgar shaxslar hisobotlari;
- tegishli jurnal-order qaydnomalari va h.k.

8.2. Omborlar va buxgalteriyada tovarlarni hisobga olishni tekshirish

Tovarlarni iste'molchilarga o'z vaqtida sifatli yetkazib berishda navlarning to'liqligini ta'minlash alohida ahamiyatga ega. Savdo tashkilotlaridagi mavjud tovar-moddiy boyliklar ma'lum moddiy javobgar shaxslar zimmasida bo'lib, bu boyliklarning son va sifat jihatidan to'liq bo'lishida javobgar hisoblanadilar. Moddiy javobgarlikning asosiy ikki usuli, ya'ni yakka va brigada usulidagi turlari mavjud. Hozirgi vaqtda moddiy javobgarlikning brigada usuli davlat savdo tashkilotlarida keng qo'llanilmoqda.

Moddiy javobgarlikning har ikkala turida ham tovarlar to'liqligini ta'minlashda xodimlarni to'g'ri tanlash, ularning malakasiga, ish stajiga e'tibor berish alohida ahamiyatga ega.

Korxonalar va tashkilotlarda hisobotlar tuzilishiga ko'ra ichki va tashqi hisobotlarga bo'linadi. Ichki hisobotlarda ko'rsatilgan ma'lumotlar asosan shu tashkilot xo'jalik faoliyatidan olinadi va uning ko'rsatkichlarini umumlashtiradi, tashqi hisobotlar asosan yuqori tashkilotlarga topshiriladigan uch oylik, yillik hisobotlar hisoblanadi.

Hisobot bajarilgan xo'jalik operatsiyalarini tartibga solish bilan bevosita bog'liq. Masalan, oy davomida tegishli hisob ro'yxatlarida aks ettirilgan operatsiyalar oy oxirida umumlashtirilib, schyotlarning debet, kredit muomalalari hisoblanadi, qoldiqlari aniqlangandan keyin oylik hisobotni tuzish uchun sharoit yaratiladi, dyemak, hisobotda hisob ko'rsatkichlari umumlashtiriladi. hisobotda tashkilot mablag'larining joylanishi, tashkil topish manbalari, hisobot davridagi mablag'larning o'zgarishi o'z ifodasini topadi.

Hisobotlarni to'g'ri tuzish, birinchidan, mablag'lardan samarali foydalanishni ko'rsatsa, ikkinchidan, xo'jalikni boshqarishni takomillashtirish kabi tashabbuslarning ruyobga chiqishini ta'minlaydi.

Hisobotlarni belgilangan muddatlarga tuzish buxgalteriya xodimlari ishining to'g'ri tashkil qilinishini talab qiladi. Hisobotga qo'yiladigan talablar uning mazmunidan kelib chiqadi va quyidagi talablarga javob berishi kerak:

- hisobotdagi ma'lumotlarning to'g'ri bo'lishi;
- hisobotning aniq va sodda tuzilishi;
- hisobotning o'z vaqtida tuzilishi va topshirilishi.
- hisobotlar tuzilishiga qarab operativ, statistik va buxgalteriya hisobotlariga bo'linadi.

Hisobotlarning bunday bo'linishi ularda keltirilgan ma'lumotlar mazmunidan va tuzilishiga ko'ra farqdan kelib chiqadi.

Operativ hisobotlar, birinchidan, tashkilot xo'jalik faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lmasa ham ma'lum bir vaqt birligida sodir bo'layotgan operatsiyalarni kuzatishda keng qo'llaniladi. Operativ hisobotlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ularda hisobot davrining boshiga va oxiriga taalluqli bo'lgan ma'lumotlar ko'rsatilmaydi, ikkinchidan, bu hisobotlarda xo'jalik mablag'larining tashkil topish manbalari, joylanishi ko'rsatilmaydi. Operativ hisobotlarning ma'lumotlari yillik hisobot tuzishda savdo tashkilotlarida ishlatilmaydi.

Statistik hisobotlar maxsus kuzatishlar orqali olib boriladi. Statistik hisobotlardagi ma'lumotlar ko'prok natura o'lchov birliklarida yuritiladi, operativ, statistik hisobotlarda balans ishlatilmaydi. Statistik hisobotda bir vaqtning o'zida turli ulchov birliklaridan foydalanish mumkin. Lekin, statistik hisobotlarda umumlashtirilgan ma'lumotlar o'zining ketma-ketligi yo'qligidan boshqa hisobotlardan farq qiladi.

Buxgalteriya hisoboti barcha hisobot turlaridan shu bilan farq qiladiki, unda bir vaqtning o'zida natura va pul o'lchov birligi ishlatilishi mumkin. Buxgalteriya hisobotida umumlashtirilgan ma'lumotlar tashkilot mablag'larining holatini ko'rsatadi. Buxgalteriya hisobotlaridagi ma'lumotlar bevosita tashkilot mablag'larining xarajati bilan bog'liq holda yuritiladi va ularda boshlanishi va oxirgi qoldiqlari ko'rsatiladi.

Tovar-moddiy qiymatliklarni hamda pul mablag'larining to'liqligini ta'minlash uchun belgilangan chora-tadbirlarni audit qilish savdo tashkilotlarida asosan quyidagi ketma-ketlikda olib boriladi. Auditor savdo xodimlarining moddiy javobgarlik ishlariga o'tkazilish tartibini, moddiy

javobgar shaxslarning ish faoliyati ustidan yuqori tashkilot rahbarlarining nazorat qilib borishini xalq nazorat idoralari va joylardagi vakillarning savdo tashkilotlari ish faoliyatini yaxshilashga ko'rsatayotgan ta'sirini aniqlaydi.

Bunday tekshirish o'tkazilgandan keyin auditor kamomad va xiyonatlar yuzasidan tuzilgan hisobotlarni, audit o'tkazilayotgan tashkilotda aniqlangan kamchiliklarni tugatish to'g'risidagi tadbirlarning o'z vaqtida qo'llanganligini tekshiradi.

Auditorlik tekshiruv jarayonida moddiy javobgar shaxslarning ishga qabul qilinganligini tasdiqlovchi hujjatlar va ularning to'liqligi, sotuvchilarning ishga qabul qilinganligini ko'rsatuvchi shaxsiy hujjatlarning to'g'ri rasmiylashtirilganligi va moddiy javobgar shaxslar bilan tuzilgan moddiy javobgarlik to'g'risidagi shartnomalar, hisob ro'yxatlaridagi yozuvlar, inventarizatsiya natijalari, tekshirish dalolatnomalari asosiy manba hisoblanadi.

Korxonalar mulkining to'g'riligini ta'minlashda, rivojlangan bozor iqtisodiyotini vujudga keltirishda hisob va hisobotning ahamiyati yanada oshib bormoqda. hisob va hisobot reja topshiriqlarining bajarilishida, tejamkorlik va xo'jalik hisobini yaxshilashda, moddiy boyliklardan va pul mablag'laridan oqilona foydalanishda, ular ustidan nazorat o'rnatishda asosiy ko'rsatkichdir.

Shuning uchun korxonalar va tashkilotlarda buxgalteriya hisobi va hisoboti holati audit qilinganda hisob ishlarining to'g'ri tashkil qilinishi, xo'jalik ichidagi nazorat ishlarining qanday yo'lga qo'yilganligi, hisob sohasida ishlovchi xodimlarning malakasi, xo'jalik mablag'lari harakati bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarni to'g'ri hujjatlashtirish va hujjat muomalasi, hisobotlarning belgilangan muddatlarda to'g'ri tuzilishi tekshiriladi.

Sintetik va analitik schyotlardagi yozuvlar, oylik, uch oylik, yillik hisobotlar, oldingi o'tkazilgan auditorlik tekshiruv materiallari tekshirish manbalari hisoblanadi.

Savdo tashkilotlarida tovar-moddiy boyliklar to'liqligini ta'minlash savdoda xodimlarni to'g'ri tanlash va ularni o'z joylariga to'g'ri ishga qo'yishga bog'liq. Savdo tashkilotlarida moddiy javobgarlik lavozimiga savdo mutaxassisligi bo'yicha tegishli ma'lumotga ega bo'lgan, sudlanmagan xodimlar qabul qilinadi.

Auditorlik tekshiruv jarayonida savdo tashkilotida ishlab turgan xodimlarning tegishli mutaxassislik bilimiga ega ekanligi alohida

tekshirilib, auditorlik hisobotida xodimlarning soni va ma'lumoti alohida ko'rsatiladi.

Agar tekshirish natijasida audit o'tkazilayotgan tashkilotda moddiy javobgarlik ishlariga ilgari sudlangan shaxslar qabul qilinganligi aniqlansa, bunday shaxslarni ishga olishga ruxsat bergan rahbarlar aniqlanadi va bu nuqsonlar auditorlik hisobotida ko'rsatiladi. Auditor bunday hollarda asosan xodimlarni hisobga olish to'g'risidagi varaqalarni, mehnat daftarchalarini va ishga qabul qilish to'g'risida tashkilot xodimlar bo'limining xulosalarini tekshiradi.

Agar tekshirish natijasida moddiy javobgarlik ishlariga qabul qilingan xodimlar hujjatlarining to'g'riligi haqida auditorda shubha tug'lsa, shu xodimlarning oldingi ishlagan joylaridan tegishli ma'lumotlar olinishi kerak.

Auditor avval o'tkazilgan inventarizatsiya natijalari, taklif va shikoyatlar daftari, tashkilot rahbarlarining xulosalari bilan tanishib chiqishi auditorlik tekshiruvining sifatli bo'lishini ta'minlaydi. Audit o'tkazishda tashkilotda qo'llanilayotgan moddiy javobgarlik tartibi va ularning to'g'ri rasmiylashtirilganligi aniqlanadi.

Audit o'tkazishda brigada a'zolari bilan tuzilgan moddiy javobgarlik to'g'risidagi shartnomalarning qonuniy va brigada a'zolari tomonidan imzolanganligi, ularning me'yorli ishlashi uchun yaratilgan sharoitlar tekshiriladi. Savdo tashkilotlarida tovar-moddiy qiymatliklarni hamda pul mablag'larining to'liqligini ta'minlashda tashkilotda mafkura va tarbiya ishlarining yaxshi yo'lga qo'yilishi tashkilot rahbarlaridan talab qilinadi. Auditorlik tekshiruvini o'tkazishda bu sohada qanday ishlar amalga oshirilganligi aniqlanadi.

Auditorlik tekshiruvining oxirida yuqori tashkilot tomonidan kamomad va xiyonatlarni bartaraf qilish to'g'risida qaror va buyruqlarning bajarilishi tekshiriladi.

Umuman, hozirgi vaqtda moddiy javobgarlikning uch turi qo'llanilmoqda: a) chegaralangan; b) to'liq; v) yuqori.

Bu turlardan asosan savdo tashkilotlarida to'liq moddiy javobgarlik qo'llaniladi. Biz yuqorida tashkilot bilan xodimlar o'rtasida moddiy javobgarlik shartlari tuzilgan shartnomalarning qonuniylashtirilishini ko'rib chiqdik, lekin ayrim savdo xodimlari bilan moddiy javobgarlik to'g'risidagi shartnomalarning tuzilmasligi hech qanday moddiy javobgarlikka tortish mumkin emas ekan-da, degan gap emas, albatta. Ular ham quyidagi hollarda moddiy javobgarlikka tortiladilar:

- tovar va pul muomalalarini amalga oshirish uchun berilgan farmoyishlarni qonunsiz va xato deb aniqlanganda;

- tovar-moddiy qiymatliklarni o'z vaqtida qabul qilib olish, saqlash va tashib kelishni ta'minlamaganda, o'z vaqtida kerakli chora va tadbirlarni amalga oshirmaganda;

- moddiy javobgar shaxslarning ish faoliyati ustidan nazorat ishlarini olib bormaganda.

Bunday paytlarda keltirilgan kamomad va xiyonatlar yuzasidan tashkilot rahbarlaridan tushuntirish xatlari yozdirib olinadi, hamda kamomad va xiyonat summasi joyiga to'liq qaytarib qo'yilishi talab qilinadi.

Auditor audit o'tkazilayotgan tashkilotda hisobning jurnal-order shaklidan to'g'ri foydalanilayotganiga, shuningdek avtomatlashtirish jarayonining qanday ahvolda ekanligiga ahamiyat berishi shart. Kerak bo'lsa, tashkilot buxgalteriya xodimlariga hisobning ilg'or usullarini joriy qilish va ularning afzalliklari haqida hisob xodimlariga kerakli amaliy yordam berishi lozim.

Auditor tashkilot bosh buxgalteriga yuklatilgan vazifalarning qanday bajarilishi hamda uning huquq va vazifalari to'g'risida chiqarilgan Nizomga qanday amal qilayotganligini aniqlaydi. Bu Nizomda bosh buxgalterning vazifalari quyidagicha bayon qilingan: hisob ishlarini to'g'ri tashkil qilish, hisobning ilg'or usullarini joriy qilish, avtomatlashtirish, hisoblash mashinalaridan oqilona foydalanish, mablag'lar harakati bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarni to'g'ri hujjatlashtirish va hisob yozuvlarida ko'rsatish, xarajatlarni to'g'ri hisob qilish, moliyaviy natijalarni aniqlash va h.k.

Moddiy javobgar shaxslar tomonidan buxgalteriyaga topshirilayotgan tovar va pul hisobotlarining belgilangan muddatda to'g'ri tekshirilishi audit qilinadi. Ayrim hollarda hisobotlarni o'z vaqtida topshirmaslik tovar va pul mablag'laridan noqonuniy foydalanishni keltirib chiqaradi.

Tekshirishda tashkilotning jami savdo shoxobchalari va to'liq xo'jalik hisobidagi savdo tarmoqlarining tovar muomalalari, ichki imkoniyatlardan foydalanish tartibi, xo'jalik hisobining ayrim bo'laklari bo'yicha joriy qilish, hisob ishlarining holati tahlil qilinadi.

Iqtisodiyotning turli tarmoqlarida hisobotlarni o'z vaqtida, belgilangan shakllarda tuzish va topshirish tashkilotga taalluqli bo'lgan asosiy va muomala mablag'larining harakatini to'g'ri hisoblab

chiqilishida, qo‘shimcha mablag‘larga bo‘lgan ehtiyojni qondirishda alohida ahamiyatga ega. Korxonalar va tashkilotlar uch oylik va yillik hisobotlarini tuzadilar. Hisobotni tuzish tegishli tayyorgarlikni talab qiladi va shu tayyorgarlik davomida hisobot uchun belgilangan shakllarni to‘ldirish uchun asos yaratiladi.

Hisobotlar hajmiga ko‘ra kunlik, oylik, uch oylik va yillik bo‘ladi. Kunlik hisobotlarda xo‘jalik faoliyatining hisobot tuzilgan kundagi holati ko‘rsatiladi. Kunlik hisobotga moddiy javobgar shaxslar tomonidan tuziladigan tovarlarning kirim va chiqim hisobotini misol keltirish mumkin. Bu hisobotda tovarlarning harakati tegishli manbalar bo‘yicha ko‘rsatiladi va hisobotning to‘g‘riligi tekshirib chiqilgandan keyin tegishli jurnal-orderlarda aks ettirish uchun sharoit yaratiladi, lekin shu bilan hisobot ishlari to‘liq bajarildi degan xulosa kelib chiqmaydi.

Tashkilot ixtiyorida bo‘lgan mablag‘larning harakati buxgalteriya hisobi schyotlarida o‘z ifodasini topadi. Har oyda schyotlarning muomalalari hisoblanib, oyning oxiriga bo‘lgan qoldiq chiqariladi. Mablag‘lar harakatining to‘g‘riligini tasdiqlash maqsadida sintetik schyotlarning muomalalari analitik schyotlardagi ma‘lumotlar bilan to‘ldiriladi. Har bir schyotning qoldiqlari tekshirib chiqilgandan keyin bu ma‘lumotlar bosh daftarchaga ko‘chiriladi va oy davomida amalga oshirilgan operatsiyalarning schyotlari bo‘yicha muomala va qoldig‘i hisoblanib, jami muomala va qoldiqlarning tengligi ta‘minlangandan keyin hisobot tuzish uchun tegishli ma‘lumotlar yig‘iladi.

Hisobot xo‘jalik faoliyatining o‘tgan davridagi holatini bir-biri bilan bog‘langan holda umumlashtirib, reja ko‘rsatkichlarining bajarilishini nazorat qiladi va tegishli ichki imkoniyatlarni aniqlashda tashkilot rahbarlariga yaqindan yordam beradi.

8.3. Ulgurji savdoda tovarlar sotilishini tekshirish. Tovarlarini joriy hisob va balansda baholanishini tekshirish

Korxonalar va tashkilotlar o‘z oldilariga qo‘ygan maqsadlariga erishishi, mahsulot ishlab chiqarishni ko‘paytirish va ularni iste‘molchilarga yetkazib berishda bir-birlari bilan o‘zaro aloqalar olib boradilar. Xalq iste‘mol tovarlarini xaridorlarga o‘z vaqtida sifatli va belgilangan navlarda yetkazib berishni ta‘minlashda, sanoat korxonalarini bilan savdo tashkilotlari o‘rtasidagi aloqani mustahkamlashda ulgurji savdo tashkilotlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Ulgurji savdo tashkilotlari belgilangan chakana tovar muomalasi rejasini bajarishda, xalq iste'mol tovarlariga bo'lgan talabni qondirishda chakana savdo tarmoqlariga bevosita ta'sir qiladi.

Ulgurji savdo tashkilotlari tovar muomalalarining boshlanish holati bo'lib o'z ish faoliyatini asosan sanoat korxonalaridan chakana savdo tashkilotlariga tovarlarni yetkazib beruvchi sifatida olib boradi va xalq iste'mol tovarlariga bo'lgan talablarning bajarilishida chakana savdo tarmoqlariga yordam beradi. Sanoat korxonalarida tovarlar navini kengaytirishga, chakana savdoni to'g'ri tashkil qilishga faol ta'sir qiladi.

Ulgurji savdoning yana bir afzalligi shundaki, tovar zaxiralarini aniqlash va ularni savdoga jalb qilish, mahalliy sanoat korxonalari tomonidan ishlab chiqarilgan tovarlarni iste'molga chiqarish, shu bilan birga mavsumiy va ma'lum maqsadlar uchun belgilangan tovar zaxiralarining to'liqligini ta'minlaydi.

Savdo tashkilotlarida tovar operatsiyalarini audit qilishda tovarlarning tuzilgan shartnomalarga asosan mol yetkazib beruvchilardan kelishi, ularning omborlarga qabul qilinishi tartibi – saqlash, sotuvga tayyorlash, mavjud tovar zaxiralarining tashkilot uchun belgilangan me'yorga teng kelishi tekshiriladi.

Ulgurji va chakana savdo tashkilotlarida tovar operatsiyalarini audit qilishning asosiy vazifalaridan biri belgilangan tovar-aylanma rejasining bajarilishini aniqlash, ularni tasdiqlovchi hujjatlarning to'g'ri rasmiylashtirilishini nazorat qilishdir. Ulgurji va chakana savdo tashkilotlaridagi mavjud tovarlar tegishli moddiy javobgar shaxslarning zimmasiga yuklangan.

Tovar operatsiyalarini audit qilish ma'lum ketma-ketlikda amalga oshirilib, tashkilotning tuzilishiga, hisob ishlarining tashkil qilinishiga, auditorga berilgan topshiriqlarga bog'liq. Tovar operatsiyalarini audit qilishda omborlardagi iste'molga yaroqsiz bo'lgan tovarlarni aniqlash tartibi va ularning qaysi manbalardan qoplanganligi, ularni boshqa yillar bilan taqqoslangandagi holati auditor tomonidan hisoblab chiqiladi.

Savdo tashkilotlarida amalga oshirilgan operatsiyalarning asosiy qismini tovarlarning harakati bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar tashkil qiladi. Shuning uchun auditorlik tekshiruvlari ayrim operatsiyalarning to'g'riligini tekshirish tanlab olingan holda o'tkaziladi. Tanlab olingan holda tekshirish o'tkazilayotganda (operatsiyalarni) oy davomida yoki o'n kunlik ichidagi bajarilgan operatsiyalarni audit qilish maqsadga muvofiq.

Savdo tashkilotlarida tovar operatsiyalarini audit qilish natijasida ularning to'liqligi, sifat jihatidan iste'molga yaroqliligi, tegishli hujjatlarning to'g'ri rasmiylashtirilganligi to'g'risida yetarli ma'lumot olinadi. Savdo tashkilotlaridagi tovar-moddiy qiymatliklarning to'liqligini saqlashda inventarizatsiya muhim o'rin egallaydi. Inventarizatsiya yordamida tovarlar miqdori va sifatining moddiy javobgar shaxslar tomonidan to'g'ri saqlanishi hisob-kitob qilinadi. Inventarizatsiya nazorat usullari ichida asosiy o'rin tutadi.

Tashkilot xo'jalik faoliyati bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlar, ya'ni moliya rejasining bajarilishi, iqtisodiy tejamkorlik, xo'jalik hisobi, xo'jalik operatsiyalarini to'g'ri bajarish, hisob ishlarining holati audit qilinayotganda har bir ko'rsatkich alohida-alohida tekshiriladi. Bunday tekshirish olib borishda shunday usullarni qo'llash talab qilinadiki, ular orqali audit natijalarining aniqligi ta'minlanishi kerak. Ana shunday usullardan biri tovarlarni inventarizatsiya qilishdir.

Korxonalar mulkining to'liqligini ta'minlashda inventarizatsiya o'tkazish muhim ahamiyatga ega. Inventarizatsiya natijasida kamomad va xiyonatlar aniqlanibgina qolmasdan, ularning kelib chiqish sabablari ham aniqlanadi. Savdoni tashkil qilishda yo'l qo'yilayotgan xato va kamchiliklarni bartaraf etish chora-tadbirlari belgilanadi. Shuning uchun inventarizatsiyaning o'z vaqtida va sifatli o'tkazilishi buxgalteriya hisobidagi yozuvlarning to'g'riligini, mablag'larning saqlanishi ustidan nazorat qilishni ta'minlaydi.

Inventarizatsiyalar moddiy javobgar shaxslarning ishi ustidan kuzatuv olib borishga yordam beradi, ularning zimmasidagi tovarlar, xomashyo va materiallarni uz vaqtida va to'g'ri rasmiylashtirishdagi javobgarligini ta'minlaydi. Shu bilan birga tovar-moddiy boyliklar saqlanayotgan omborlarning holatini yaxshilash (o'lchov asboblarning holatini tekshirish) imkoniyatini beradi. Inventarizatsiya deb, mavjud tovar-moddiy boyliklarni natura holidan sanab, o'lchab, tortib, ularni pul ifodasida hisob-kitob qilib, buxgalteriya hisobi ko'rsatkichlariga taqqoslab natijalarini aniqlashga aytiladi.

Savdo korxonasidagi tovarlar inventarizatsiya qilinganda, ularning holati qanday tartibda rastalarda ko'rsatilgan bo'lsa, shu tartibda inventarizatsiya o'tkazishda son jixatdan sanalib, o'lchanib chiqiladi va inventarizatsiya ro'yxatlarida ko'rsatiladi.

Inventarizatsiya ro'yxatining har bir varag'ida ko'rsatilgan tovarlarning tartib rahami, umumiy miqdori, summasi ro'yxatning oxirida

soʻz bilan yozib boriladi. Inventarizatsiya toʻliq tugallangandan keyin hamma roʻyxatlardagi summalar jamlanib, inventarizatsiya natijalarini aniqlash uchun hujjatlar tayyorlanadi. Ayrim hollarda oʻtkazilgan inventarizatsiya natijalarining toʻgʻriligini aniqroq bilish uchun tanlab olingan holda qayta nazorat inventarizatsiyasi oʻtkaziladi.

NAZORAT OʻTKAZISH DALOLATNOMASI

Roʻyxat boʻyicha raqami	Tovarning nomi, navi, artikuli	Pres-t raqami	Oʻlchov birligi	Bahosi	Roʻyxatda koʻrsatilgan		Haqiqiy aniqlandi		Farqi			
					soni	summasi	soni	summasi	koʻp		oz	
									soni	summasi	soni	summasi
12	Atlass -12	04112	M	5000	21	105000	20	100000	1	5000		
16	Boʻz	1401	M	500	150	75000	156	78000			6	3000
20	Satin -16	1309	M	16	40	64	50	80	10	16	-	-

Qayta tanlab olingan holda oʻtkazilgan inventarizatsiya natijalariga asosan roʻyxatda koʻrsatilgan summalariga nisbatan 5000 soʻm koʻp, 3000 soʻm kam yozilganligi aniqlandi va h.k.

Auditor _____ imzo

Inventarizatsiya komissiyasi aʼzolari:

Moddiy javobgar shaxs.

Inventarizatsiya roʻyxatlarining toʻgʻriligi tekshirilgandan keyin bir nusxasi tashkilot buxgalteriyasiga beriladi, ikkinchi nusxasi auditorida qoladi. Moddiy javobgar shaxslar tomonidan roʻyxatlarda yoʻl qoʻyilgan arifmetik xatolar inventarizatsiya yakunlari aniqlangandan keyin topilsa, bu toʻgʻrida inventarizatsiya oʻtkazish komissiyasiga yoki tashkilot rahbariga xabar qilinishi kerak. Aniqlangan xatolikning toʻgʻriligi hisob-kitob qilinib, qoʻshimcha yozuvlar kiritiladi. Agar auditor qayta nazorat inventarizatsiyasi oʻtkazishda aniqlangan farqlarga shubha bilan qarasa, qaytadan toʻliq inventarizatsiya oʻtkazish uchun yangi komissiya tuzishi mumkin.

8.4. Mol yetkazib beruvchilar va xaridorlar bilan tuzilgan shartnomalar bajarilishini tekshirish

Ulgurji savdo tashkilotlari oʻz ish faoliyatlarini sanoat korxonalaridan tovarlarini isteʼmolchilarga yetkazib berishda asosiy

vositachi sifatida olib boradilar va chakana tovar muomalasi rejasining bajarilishiga bevosita ta'sir ko'rsatadilar. Shuning uchun ulgurji savdo tashkilotlarida tovar va material qiymatliklarning to'liqligini ta'minlash tovar operatsiyalarini audit qilishda alohida ahamiyatga ega.

Audit o'tkazishda tovarlarning omborlarda to'g'ri saqlanishi, uning sifati, savdo tashkilotining moddiy-texnika bazasi kerakli inventarlar bilan to'liq ta'minlanganligi nazorat qilib boriladi.

Ulgurji savdo tashkilotlarida tovarlar asosan mol yetkazib beruvchilar bilan tuzilgan shartnomalarga asosan keltiriladi va moddiy javobgar shaxslar tomonidan tegishli omborlarga qabul qilinadi. Auditor shartnoma shartlarining bajarilishini va ularning qanday tartibda ro'yxatga olinishini, mol yetkazib beruvchilarga qilingan da'vo summalarining to'g'riligi va sababini aniqlab chiqishi kerak.

Ulgurji savdo tashkilotlarining tovar muomalasi rejasini bajarishi, tovarlar harakatining bir me'yorda olib borilishi, tovar zaxiralarining belgilangan me'yorda bo'lishini ta'minlashda mol yetkazib beruvchilar bilan ulgurji savdo tashkilotlari o'rtasida tuzilgan shartnomalarning qonuniyligi o'z vaqtida bajarilishi va ko'rsatilgan shartlarga har ikkala tomonlarning rioya qilishi alohida o'rin egallaydi. Chunki shartnoma shartlariga rioya qilmaslik mol yetkazib beruvchilar va savdo tashkilotlarining xo'jalik faoliyatiga salbiy ta'sir qiladi. Shuning uchun audit o'tkazilayotganda mol yetkazib beruvchilar bilan tuzilgan shartnomalarning to'g'ri tuzilganligi, hamma rekvizitlari bo'yicha aniq rasmiylashtirilganligi, ularning belgilangan muddatlarda bajarilishi auditor tomonidan aniqlanadi.

Auditor mol yetkazib beruvchilardan kelgan tovarlarni omborlarga qabul qilish tartibi bilan bevosita tanishib va qabul qilingan tovarlar bo'yicha hisob-kitob ishlarining qanday tashkil qilinganligini tekshirib chiqadi. Bunday tekshirish o'tkazilayotganda mol yetkazib beruvchilardan kelgan tovarlarning o'z vaqtida qabul qilinishiga, belgilangan tovarlarni qabul qilish tartibiga rioya qilinishiga alohida ahamiyat beradi.

Agar tekshirish natijalariga ko'ra tovarlarni qabul qilish o'z vaqtida bajarilmagan bo'lsa, u holda uning sababi aniqlanadi.

Tovarlarni qabul qilish bilan bog'liq operatsiyalar audit qilinayotganda «Tovarlarni hisobga oluvchi schyotlar», «Tayyor mahsulotlarni hisobga oluvchi schyotlar» schyotining yozuvlari, analitik schyotlarning ko'rsatkichlaridagi yozuvlar moddiy javobgar shaxslarning hisobotlari bilan solishtirilgan holda tekshiriladi. Agar tekshirish davomida

tovar hisobotlaridagi, tovarlarning harakatini hisobga oluvchi jurnal-orderdagi yozuvlar o'chirilgan bo'lib, boshqa yozuvlar ko'rsatilgan bo'lsa, bu haqda tegishli javobgar shaxslardan bu to'g'rida tushuntirish xatlari talab qilinadi. Tovarlarning to'g'ri hisob qilinishi tekshirilayotganda «Mol yetkazib beruvchi va pudratchilar bilan hisoblashishlar» schyotining yozuvlari ham auditor tomonidan aniqlanadi. Bunday tekshiruv natijasida «Mol yetkazib beruvchi va pudratchilar bilan hisoblashishlar» schyotida da'vo summalarining yo'qligi, ko'rsatilgan summalarning tegishli hujjatlarga asosan yozilganligi aniqlanadi.

Agar audit o'tkazilayotganda tovar-moddiy qiymatliklarning buzilishi to'g'risida dalolatnomalar borligi aniqlansa, ularning to'g'riligi, tovarlar kamayishining to'g'ri hisoblanganligi me'yordan yuqori bo'lsa, aybdor shaxslar bo'yicha to'g'ri ko'rsatilganligi aniqlanadi. Tovarlarini qabul qilish tartibi va hisob yozuvlarida ko'rsatilishi tekshirilayotganda «Tovarlarini hisobga oluvchi schyotlar», «Tayyor mahsulotlarni hisobga oluvchi schyotlar» schyoti bo'yicha yuritiladigan jurnal-orderlardagi yozuvlarning to'g'riligi ham tekshiriladi.

Ulgurji savdo tashkilotlarining chakana savdo tashkilotlariga tovarlarni o'z vaqtida yetkazib berishi, tovar muomalasi rejasining bajarilishini ta'minlaydi.

Ulgurji savdo tashkilotlaridan tovarlar chakana savdo tashkilotlariga tuzilgan shartnomalarga asosan yetkazib beriladi. Shuning uchun tovarlar sotilishi tekshirilayotganda shartnomalarning mavjudligi, tovarlarni sotishga tayyorlash tartibi, tovarlarni iste'molchilarga jo'natishni hujjatlashtirish, ularni belgilangan navlarda bo'lishini ta'minlash kabi ishlar auditor tomonidan tekshiriladi. Auditor tovar oluvchilarga junatilgan tovarlarni to'g'ri hujjatlashtirishga, hujjatlar aylanmasiga alohida ahamiyat berishi kerak. Buning uchun u chakana savdo tashkilotlariga jo'natish uchun tayyorlangan tovarlarni tasdiqlovchi hujjatlar bilan solishtirilib, tekshirish o'tkazishi lozim.

Ulgurji savdo tashkilotidan tovarlar ikki xil tartibda sotiladi:

- tovarlarni tranzit usulda sotish;
- tovarlarni ombor orqali sotish.

Tovarlarini tranzit usulda sotish xo'jalik faoliyatining sifat ko'rsatkichlaridan biri bo'lib hisoblanadi, chunki bu usulda xarajatlarni kamaytirish, tovarni iste'molchilarga sifatli va tez yetkazib berish uchun sharoit yaratiladi.

Tovarlar qaysi tartibda sotilishidan qat'iy nazar, auditor tovarlarni jo'natish, sotish sharoitlarining bajarilishini, shuningdek tashkilotlararo tovarlarni jo'natish va sotishda ularning to'liqligini, belgilangan navlarda junatilishini tekshirib chiqadi. Tekshirish natijasida tashkilotlararo va tashkilot doirasida tovarlarni jo'natish va sotish shartlariga rioya qilinmagan bo'lsa, u holda auditor ularning sabablarini aniqlab chiqib, maxsus dalolatnomalarda ko'rsatadi. Tovar oluvchi tashkilot, mol yetkazib beruvchi tashkilotlar bilan tovarlar uchun tegishli hisob-kitob ishlarini olib boradilar. Hisob-kitob ishlarining o'z vaqtida belgilangan muddatlarda bajarilishi pul mablag'laridan to'g'ri foydalanish imkonini beradi. Shuning uchun to'lov hujjatlarining o'z vaqtida bajarilishini tekshirish kerak. Ayrim hollarda hisob-kitob ishlarini o'z vaqtida bajarmaslik tegishli jarima summalarining kelib chiqish manbai bo'lib qoladi, bunday holda auditor tegishli jarima summalarining kelib chiqish sabablari va tegishli aybdor shaxslarni aniqlab chiqadi.

Ulgurji savdo tashkilotlarida tovar operatsiyalari audit qilinayotganda omborlardagi mavjud tovar-moddiy qiymatliklarning moddiy javobgar shaxslar tomonidan to'g'ri saqlanishi aniqlanadi. Buning uchun auditor omborlardagi tovarlarning turlari, assortimenti, navi va partiyalari bo'yicha saqlanishini bevosita ombor mudiri, bosh buxgalter ishtirokida ombordagi haqiqiy saqlanayotgan tovarlarni tasdiqlovchi maxsus hisob kartochkasidagi ma'lumotlar bilan solishtirib, haqiqiy holati tekshiriladi. Tekshirish natijalari quyidagi maxsus dalolatnoma bilan rasmiylashtiriladi:

Omborda o'tkazilgan tekshirish natijasiga ko'ra tovarlarning saqlanishi qoniharli va tekshirish natijalari bo'yicha hisob kartochkalari bilan haqiqiy qoldiq tovarlar o'rtasida farq aniqlanmadi.

1. Auditor _____ imzo
2. Ulgurji savdo tashkilotining bosh buxgalteri _____ imzo
3. Ombor mudiri _____ imzo

Tovar nomi	Narxi, so'm	O'lchov birligi	Artikuli	Hisob kartochkasidagi qoldig'i	Haqiqiy aniqlangan ombordagi qoldig'i	Ortiqcha	Kam chiqdi

				miqdori	summasi	miqdori	summasi	miqdori	summasi	miqdori	summasi
1. Atlas	500	m	012-	100	50000	100	500	-	-	-	-
2. Atlas	450	m	043-	200	90000	200	900	-	-	-	-
3. Boʻz	500	m	0175	100	50000	100	500	-	-	-	-

Ulgurji savdo tashkilotlarida tovar muomalasi rejasining bajarilishi 4-SB shakl «Ulgurji tovar muomalasi va tovarlar qoldigʻi toʻgʻrisida hisobot» shaklida olib boriladi. Bu shaklning oʻziga xos xususiyati shundaki, reja koʻrsatkichlarining bajarilishi uch oylik boʻyicha alohida-alohida koʻrsatiladi. Audit oʻtkazilayotganda tovar muomalasi rejasining bajarilishi shu shakldagi yozuvlarning 9020 «Tovarlarni sotishdan olingan daromadlar» schyotidagi yozuvlar bilan mos kelishi tekshiriladi.

Ulgurji savdo tashkilotlarida tovarlarni sotish rejasining bajarilishi, birinchidan, tovarlarni oʻz vaqtida tovar oluvchilarga yetkazib berish rejasining bajarilishiga, ikkinchidan, tovar oluvchi tashkilotlar tomonidan toʻlov hujjatlarining oʻz vaqtida toʻlanishiga bogʻliq. Shuning uchun auditorlik tekshiruvini oʻtkazishda tovarlarni omborlardan joʻnatish rejasining bajarilishi tekshiriladi.

8.5. Chakana savdo tashkilotlarida tovarlar harakatini tekshirish

Chakana savdo tashkilotlari xalq isteʼmol tovarlarini isteʼmolchilarga yetkazib beradi va ularning isteʼmol tovarlariga boʻlgan talablarini toʻla qondirishda bevosita ishtirok etadi. Savdo doʻkoni va boshqa savdo shoxobchalaridagi mavjud tovarlar albatta belgilangan navlarga, sifat boʻyicha talabga javob berishi kerak.

Chakana savdo tashkilotlaridagi tovarlarni sifat, son jihatdan toʻliqligini taʼminlashda, har bir doʻkon uchun belgilangan tovar zaxiralarining meʼyordagi holatini va tovarlarning harakati bilan bogʻliq boʻlgan muomalalarning oʻz vaqtida toʻgʻri rasmiylashtirilganligini aniqlashda audit oʻtkazish tartibi, qoʻllaniladigan usullar, audit manbalari boʻyicha chakana savdo tashkilotlarida audit oʻtkazish ulgurji savdo tashkilotlarida audit oʻtkazishga yaqindir, lekin oʻzining ayrim xususiyatlari bilan ular bir-biridan farq qiladi. Chakana savdo

tashkilotlaridan tovarlar bevosita xaridorlarga etkazilib berilishi tovarlarni sotish bilan bog‘liq bo‘lgan operatsiyalarni va savdo pulini to‘g‘ri hisob-kitob qilish, ularni moddiy javobgar shaxslar zimmasidan kamaytirishni to‘g‘ri tashkil qilish bilan bog‘liq. Audit ishlari tovar muomalasi rejasining bajarilishini aniqlash bilan boshlanadi. Chunki chakana savdo tashkilotlarida tovar muomalasi rejasining bajarilishi asosiy ko‘rsatkich bo‘lib, bu ko‘rsatkich tashkilotning boshqa sifat ko‘rsatkichlariga ham ta‘sir qiladi.

Tovar muomalasi rejasining bajarilishi tekshirilmaganda «Tovarlarning sotilishi» schyotining debet va kredit tomonining muomalalari «Kassa», «Tovarlar» schyotining muomalalari va shu bilan birga «Tovar muomalasi bo‘yicha maxsus ssuda» schyotidagi yozuvlar solishtirib tekshiriladi.

Buxgalteriya hisobotlarida tovar muomalasi summasi 4-hisobotning chakana tovar muomalasi bo‘limida ko‘rsatilgan bo‘lib, audit jarayonida hisobotda ko‘rsatilgan tovar muomalasi summasini tegishli hisob yozuvlardagi summalar bilan tengligi tekshiriladi.

Agar audit o‘tkazilayotgan tashkilotda tovar muomalasi rejasining bajarilmayotgani aniqlansa, uning sabablari, tovar zaxiralarining holati tahlil qilinadi. Ayrim hollarda tashkilot rahbarlari tomonidan tovar muomalasi rejasining bajarilishi to‘g‘risida qalbaki ma‘lumotlar berilishi mumkin, bunday hollar aniqlansa, auditorlik tekshiruvi tugallanmasdan turib auditor bu haqda yuqori tashkilot rahbarlariga yozma ravishda ma‘lumot berishi va hisob ko‘rsatkichlarini, hisobotlarni audit davri bo‘yicha boshidan oxirigacha ko‘rib chiqishi kerak.

Auditor tashkilotda tovar muomalalarini tekshirishni asosan tanlab olingan holda olib boradi. Tanlab olingan holda audit o‘tkazilayotganda xatoliklar aniqlansa, tashkilot va uning do‘konlaridagi mavjud tovarlar to‘liq inventarizatsiya qilinadi va audit muddatini ma‘lum vaqtga uzaytirilishini yuqori tashkilot rahbarlaridan talab qiladi.

Chakana savdo tashkilotlarida tovar muomalalari audit qilinayotganda mol yetkazib beruvchi yoki ulgurji savdo tashkilotining baza va omborlaridan kelgan tovarlarni moddiy javobgar shaxslar tomonidan qabul qilish tartibi, tegishli to‘lov hujjatlarining rasmiylashtirilishi, tovar hisobotlarini o‘z vaqtida buxgalteriyaga topshirilishi va tegishli jurnal-orderlarda to‘g‘ri ko‘rsatilishi tekshiriladi.

Buxgalteriyada «Tovarlar» schyotining «Chakana savdo tashkilotlaridagi» ilova schyotidagi yozuvlar bilan «Mol yetkazib

beruvchilar va pudratchilar bilan hisoblashishlar» schyotidagi yozuvlar bir-birlarini solishtirish yo‘li bilan tekshiriladi.

Chakana savdo tashkilotlarida tovar muomalalarini audit qilish va tovarlar to‘liqligini ta’minlashda, ayniqsa, «Tovarlar» schyotining «Chakana savdo tashkilotlaridagi» ilova schyoti bilan moddiy javobgar shaxslarning hisoblaridagi qoldiq summalarining bir-biriga tengligini aniqlash yaxshi natija beradi. Shu bilan birga analitik schyotlardagi yozuvlarning to‘g‘riligi ham bir vaqtning o‘zida nazorat qilinadi.

Audit o‘tkazilayotgan tashkilotda tovar muomalalarining to‘g‘riligi, moddiy javobgar shaxslarning hisobotlari o‘z muddatida to‘g‘ri tuzilishi va buxgalteriyaga topshirilishi auditor tomonidan tekshirib chiqilishi kerak. Bunday tekshiruvda tovar hisobotida ko‘rsatilgan kirim va chiqim hujjatlari, kassa hisobotlaridagi yozuvlar bir vaqtning o‘zida tekshirib boriladi. Agar tekshirish davomida do‘konlararo tovar muomalalari amalga oshirilgan bo‘lsa, uning sababi, muomala mazmuni, hisobotlarning to‘g‘riligi aniqlanadi.

Tekshirish natijalari ko‘p hollarda sotilgan tovarlarga taalluqli bo‘lgan tabiiy kamayish me‘yorlarini to‘g‘ri aniqlashga bog‘liq. Bunday summalarning to‘g‘ri hisoblanmaganligini bilish uchun auditor tuzilgan hisob-kitoblarni tekshirib ko‘rishi, tegishli buxgalteriya yozuvlarida aks ettirilganligini aniqlab chiqishi kerak.

Audit jarayonida singan, iste‘molga yaroqsiz tovarlar uchun tuzilgan dalolatnomalarning borligi aniqlansa, ularning to‘g‘ri tuzilganligi, komissiya a‘zolari tomonidan imzolanganligi, aybdor shaxslarning bor yoki yo‘qligi aniqlanadi.

Keyingi yillarda savdo madaniyatini yaxshilash, uning ilg‘or usullarini keng joriy qilish maqsadida o‘z-o‘ziga xizmat qiluvchi do‘konlarda sotilgan tovarlarga qo‘shimcha tabiiy kamayish me‘yorlari belgilangan. Bunday me‘yorlarni sotilgan tovarlar summasiga nisbatan to‘g‘ri hisob-kitob qilinganligi ham tekshiriladi. Buning uchun auditor o‘z-o‘ziga xizmat qiluvchi do‘konlarning tovar aylanmasini hisoblab chiqishi zarur.

Savdoda tovarlarning bir tashkilot ichidagi harakatini nazorat qilish uchun moddiy javobgar shaxslarning tovar hisoboti asosiy manba bo‘lib hisoblanadi. Shuning uchun auditor tuzilgan hisobotlarni o‘z vaqtida sifatli tuzilganligini bilish uchun ayrimlarini tanlab olgan holda tekshirib chiqadi. Agar tekshirish natijasida tovarlarni bir do‘kondan ikkinchi do‘konga o‘tkazish yo‘llari aniqlansa, u holda buning sababini, bu to‘g‘rida tashkilot

rahbarining farmoyishi borligini tasdiqlovchi hujjatlarning toʻliqligini aniqlab, moddiy javobgar shaxslarning hisobotlaridagi yozuvlarni bir-biriga solishtirish yoʻli bilan tekshiradi. Agar tovarlar mol yetkazib beruvchilarga qaytarilgan boʻlsa, u holda qaytarilgan tovarlar uchun kelgan summalarni bankning koʻchirmalariga asosan aniqlaydi.

8.6. Ulgurji va chakana savdo tashkilotlarida muomala xarajatlarini audit qilish

Savdo tashkilotlarida xarajatlarni kamaytirishning asosiy maqsadlaridan biri savdo qilishning ilgʻor usullarini keng joriy qilish va mehnat unumdorligini oshirishdir. Muomala xarajatlari va moliyaviy natijalarni audit qilish barcha koʻrsatkichlarning bajarilishini tekshirish bilan birga olib boriladi.

Audit oʻtkazishda quyidagi manbalardan foydalaniladi: audit oʻtkazilayotgan tashkilot muomala xarajatlarining smetasi; kutilayotgan moliyaviy natijalar; foyda va zararlar toʻgʻrisidagi hisobotlar va tegishli hisob roʻyxatlari.

Muomala xarajatlari audit qilinayotganda xarajatlar smetasi va ularning moddalari boʻyicha toʻgʻri ishlab chiqilganligi ham tekshiriladi. Xarajatlarning smetada koʻrsatilgan umumiy summasi tovar aylanmasiga nisbatan foiz hisobida koʻrsatiladi.

Savdo tashkilotlarining yangicha xoʻjalik yuritishga oʻtishi munosabati bilan xarajatlar smetasi bevosita tashkilotning oʻzida tegishli moddalar asosida ishlab chiqiladi. Savdo tashkilotlarida muomala xarajatlari va moliyaviy natijalarni audit qilish quyidagi vazifalarni bajaradi:

- xarajatlardan toʻgʻri foydalanishni aniqlash va ularni kamaytirish yoʻllarini belgilash;
- pul mablagʻlari va moddiy boyliklardan muomala xarajatlarini qoplash uchun ishlatilgan qismining toʻgʻriligini tekshirish;
- xarajatlarning belgilangan hisob koʻrsatkichlarida toʻgʻri aks ettirilishi va ularning moddalari boʻyicha analitik hisobning toʻgʻri yuritilishini aniqlash;
- xarajatlar moddalari boʻyicha hisobotlarda toʻgʻri koʻrsatilganligini tekshirish;
- moliyaviy natijalarning toʻgʻri aniqlanishi va hisobotlarda koʻrsatilishining toʻgʻriligini tekshirish;

- tashkilot rahbarlari tomonidan xarajatlarni kamaytirish va tashkilot daromadlilikini oshirish uchun olib borgan ishlarining to'g'riligini tekshirish.

Muomala xarajatlari va xo'jalik faoliyatini hujjatli audit qilish tashkilotning o'z oldiga qo'ygan reja ko'rsatkichlarining bajarilishini tekshirish bilan birga olib boriladi, chunki muomala xarajatlari va moliyaviy natijalarning miqdoriga reja ko'rsatkichlarining o'zgarishi ta'sir qiladi. Muomala xarajatlari audit qilinayotganda, xarajatlar bo'yicha tuzilgan hisobotlar, ularni tasdiqlovchi hujjatlar, sintetik va analitik hisobdagi yozuvlarning to'g'riligi tekshiriladi.

Muomala xarajatlarining sotilgan tovarlarga taalluqli bo'lgan qismini to'g'ri hisob-kitob qilinganligi va ularni hisobot davrlari bo'yicha to'g'ri taqsimlanganligi tekshiriladi va xarajatlarni kamaytirish imkoniyatlari belgilanadi.

Xarajatlarni ayrim moddalari bo'yicha audit qilish. Muomala xarajatlari savdo tashkilotlarining turli xildagi xarajatlar yigindisini o'z ichiga oladi. Shuning uchun audit ishlarida har bir qilingan xarajatning maqsadga muvofiq qilinganligi, belgilangan smetaga to'g'ri kelishini aniqlash uchun ularni moddalari bo'yicha audit qilish talab qilinadi. Xarajatlarni moddalari bo'yicha audit qilishda asosiy maqsad ularni xo'jalik uchun maqsadga muvofiq ekanligi, hujjatlar bilan to'g'ri rasmiylashtirilganligi, xarajatlarni kamaytirish va ichki imkoniyatlarni ishga solish kabi choralarni aniqlashdir.

Xarajatlar har bir savdo tashkilotining tuzilishi, tovar aylanmasi tuzilmasi, tovarlar assortimentini hisobga olgan holda har bir modda bo'yicha alohida-alohida rejalashtiriladi.

Savdo tashkilotlarida muomala xarajatlari audit qilinayotganda ularni smetada ko'rsatilgan summalar bilan taqqoslanib, farq summolari aniqlab chiqiladi. Xarajatlarning smetaga ko'ra bajarilishi tekshirilayotganda ularning har bir moddasi hujjat xarajati summolari bilan solishtirilib, qilingan xarajatlarni hujjatlar bilan taqqoslab to'g'riligi tekshiriladi. Amalda muomala xarajatlari audit qilinayotganda asosan qaysi moddalar bo'yicha smeta ko'rsatkichlaridan yuqori xarajatlar qilingan bo'lsa, shu moddalar tekshiriladi.

Tovarlarni saqlash, qadoqlash, navlarga ajratish, o'rash va sovutish tizimlarini ishlatish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar tekshirilayotganda har bir xarajat turiga alohida ahamiyat berish kerak, chunki xarajatlarning bu moddasi ko'p xarajatlarni o'zida aks ettiradi va har biri aholiga sifatli

savdo xizmatini ko'rsatish bilan bog'liq. Tovarlarini saqlash, qadoqlash, o'rash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar audit qilinayotganda ularni belgilangan me'yorga teng kelishi tekshiriladi. Ayniqsa, navlarga ajratish natijalarini aks ettiruvchi dalolatnomalarning to'g'ri tuzilganligini, ko'rsatilgan summalar aniq hisob-kitob qilinganligini aniqlash zarur.

Muomala xarajatlarining «Har xil xarajatlar» moddasi audit qilinayotganda, har bir xarajatning iqtisodiy mazmuni va tashkilot xo'jalik faoliyati bilan bog'liqligi tekshiriladi. Birinchi navbatda xarajatlarning turlari bo'yicha teng kelishi aniqlanadi. Shu bilan birga muomala xarajatlarining boshqa moddalariga taalluqli bo'lgan xarajatlarning bu moddada ko'rsatilganligi tekshiriladi.

Qisqacha xulosa

Mamlakatimizda bozor munosabatlariga asoslangan yangi iqtisodiy tizim vujudga kelmoqda. Ushbu tizimning xususiyatlari quyidagilardan iborat: ko'pmulkchilikning rivojlanishi, xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan faoliyat turlarining erkin tanlanishi, talab va taklifning ustuvorligi, iqtisodiyotning egiluvchanligi, tashqi iqtisodiy faoliyatning rivojlanishi, raqobatning mavjudligi, o'zini-o'zi mablag' bilan ta'minlash tamoyiliga to'liq amal qilishlik.

Bozor iqtisodiyoti mavjud mulklardan ko'proq daromad va foyda olishni taqozo etadi. Endilikda mulkka egalik qilish, undan foydalanish va tasarruf etish faqat samara keltirishi kerak. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar va tashkilotlarning asosiy mezonlari ham mulklardan samarali foydalanish tufayli olinadigan foyda bilan belgilanadi. Bunday natijaga qabul qilingan qonun-qoidalariga to'liq amal qilish orqali erishish mumkin.

Iqtisodiyotni rivojlantirish va uni xalqaro talablar darajasiga ko'tarishda savdo tashkilotlarining tezkor faoliyat ko'rsatishlari ham muhim o'rin egallaydi. Savdo tashkilotlari sanoat tashkilotlari bilan iste'molchilar o'rtasida vositachi tashkilot vazifasini bajaradilar. Dyemak, iste'mol tovarlarining iste'molchilarga o'z sifatini yo'qotmagan holda arzon narxda yetkazib berilishida savdo tashkilotlarining o'rni beqiyosdir.

Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, savdo tashkilotlari bir-biri bilan o'zaro bog'liq holda faoliyat ko'rsatuvchi ikki turga ajraladi. Bular ulgurji savdo tashkilotlari va chakana savdo tashkilotlaridir. Bu ikki turdagi tashkilotlarning uzluksiz o'zaro chambarchas holda faoliyat ko'rsatishi iqtisodiyotda iste'molchilarning tovarlarga bo'lgan ehtiyojini o'z vaqtida qondirib borilishini ta'minlaydi. Shunday ekan, uzluksiz faoliyat

ko'rsatayotgan savdo tashkilotlarining moliyaviy-xo'jalik faoliyatlarini nazorat qilib borish zarur.

Iqtisodiyotda bu jarayon savdo tashkilotlarini auditorlik tekshiruvidan o'tkazib turish deb tavsiflanadi.

Mamlakatimizdagi barcha tashkilotlar singari savdo tashkilotlari ham bir yilda bir marta majburiy auditorlik tekshiruvidan o'tkazib turiladi. Buning mohiyati shundan iboratki, bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir tashkilot yuqori foyda olish va yuqori rentabellikka erishishga intilib faoliyat ko'rsatadi. Buning uchun barcha tashkilotlar o'zlarining istiqbollarini belgilagan holda, oldindan o'zlari uchun faoliyat rejalarini ishlab chiqishga va shu reja asosida ishlashga majburdirlar, lekin tabiiyki, faoliyat ko'rsatish jarayonida rejadan chetga chiqishlar kuzatiladi. Bu o'rinda quyidagi savol tug'iladi: ushbu rejadan chetga chiqishlar muayyan korxonaning yakuniy moliyaviy natijasiga qanday ta'sir ko'rsatdi?

Yuqoridagi savolga javob berishda auditorning xulosasiga bo'lgan ehtiyoj vujudga keladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida auditor korxonalarining nafaqat hukumat tomonidan ishlab chiqilgan qonun-qoidalar va me'yoriy hujjatlarga qat'iy rioya qilgan holda faoliyat ko'rsatishlarini tekshiradi, balki korxonalarining istiqbolda yuqori foyda olishga yo'naltirilgan rejalarini ishlab chiqishlarida ham o'zining muhim ta'sirini ko'rsatadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, savdo tashkilotlarida auditorlik tekshiruvlarining o'z vaqtida o'tqazib turilishi tashkilotlarning befoйда, ortiqcha xarajatlarni qisqartirishi hamda mamlakat doirasida ishlab chiqarilgan ma'lum qonun-qoidalar va me'yoriy hujjatlar asosida yuqori foyda olib ishlashini ta'minlaydi.

Tayanch iboralar

Audit, auditor, auditorlik tekshiruvi, auditorlik tashkiloti, aylanma mablag', bank, bankdagi hisob-kitob schyoti, buxgalteriya, buxgalter, bosh buxgalter, bo'nak, bo'sh idishlar, bo'sh idishlar inventarizatsiyasi, do'kon, jurnal-order, joriy hisob, joriy hisobot, inventarizatsiya, inventarizatsiya qaydnomasi, iste'molchi, iste'mol tovarlari, kassa, kassa muomalasi, kassir hisoboti, kassa daftari, kassa cheki, kassa kirim orderi, kassa chiqim orderi, limit, limit-zabor karta, muomala xarajatlari, moliya-xo'jalik faoliyati, moddiy javobgar shaxs, moddiy javobgar shaxs hisoboti, nazorat-kassa mashinasi, omborxonona, ombor hisobi, ombor varaqalari, ombordagi tovar qoldig'i, ombor mudiri, pul, pul muomalasi, registrlar, reja, rekvizitlar, savdo, savdo tushumi, savdo aylanmasi, savdo

shoxobchasi, savdo tashkiloti, tovar-moddiy boyliklari, tovar-moddiy zaxirasi, tovar aylanmasi, tovarlar qoldig'ining me'yori, tranzit, ulgurji savdo, chakana savdo.

Nazorat uchun savollar

1. Savdo tashkilotlarida audit manbalari bo'lib qanday hujjatlar hisoblanadi?
2. Savdo tashkilotlarida hisob siyosatini tekshirish qanday bajariladi?
3. Savdo aylanmasini tekshirish usullarini aniqlang.
4. Chakana savdoda inventarizatsiya o'tkazish tartibi qanday?
5. Ulgurji savdoda inventarizatsiya o'tkazish tartibi qanday?
6. Tovarlar qoldig'ining me'yori qanday aniqlanadi?
7. Yalpi tushumni qanday aniqlanadi? Yalpi daromadnichi?
8. Savdo tashkilotlarida asosiy vositalarga eskirish hisoblashni tekshirish manbai bo'lib qaysi hujjatlar hisoblanadi?
9. Savdo tashkilotlarida omborlarda va buxgalteriyada hisob yuritish tartibi qanday tashkil etiladi?
10. Moddiy javobgar shaxs hisobotining to'g'ri yuritilishiga kim mas'ul hisoblanadi?

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. -T.: O'zbekiston, 1995.
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sagasi: Xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. -T.: O'zbekiston, 1997.
3. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. -T.: O'zbekiston, 1998.
4. Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurasi - xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. -T.: O'zbekiston, 2000.
5. O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonuni. 1996-yil 30 avgust.
6. O'zbekiston Respublikasining «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi Qonuni (yangi tahriri) 2000-yil 26-may.
7. «Mahsulot (ish va xizmat)lar tannarxiga kiritiladigan, mahsulot (ish va xizmat)larni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida»gi Nizom. 1999-yil 5-fevral. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 54-sonli qarori (Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 11-iyundagi 261-sonli, 16-

iyundagi 270-sonli, 15-oktabrdagi 444-sonli qarorlari bilan kiritilgan qo‘shimcha va o‘zgartirishlar bilan).

8. O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya Hisobi Milliy Standartlari.

9. Auditorlik Faoliyatining Milliy Standartlari. -T.: 2003.

10. «О совершенствовании аудиторской деятельности и повышении роли аудиторских проверок» Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан. № 365. 22 сентября 2000 г. Ташкент.

11. Волков Н.Г. Бухгалтерский учет и отчетность на предприятиях. -М.: Дело и право, 1997.

12. Voxidov S.V., Voxidov T.S. Boshqa tarmoqlarda buxgalteriya hisobi. -T., 2004.

IZOHLI LUG‘AT

Akkreditiv (lot. accredo - ishonaman) - naqd pulsiz hisob-kitob turlaridan biri. Ma’lum bir tovar va xizmatlar uchun belgilangan muddatda mol yetkazib beruvchilar bilan hisob-kitoblar uchun ajratilgan pul

mablag'idir. Akkreditiv quyidagi hollarda qullaniladi: xaridor va mol yetkazib beruvchi o'rtasidagi shartnomaga asosan, xaridor va mol yetkazib beruvchi o'rtasidagi xo'jalik munosabati doimiylikka ega bo'lmasa, xaridor tovarni mol yetkazib beruvchi manzilida qabul qilib olsa, hokimiyat ko'rsatmasi va yo'riqnomasiga ko'ra, tovar yetkazib berishning alohida ma'lum bir sharoitlarida bank muassasasi talabi bilan kreditlash va hisob-kitobning ma'lum usuliga o'tgan korxonalar munosabatida, tovar moddiy boyliklarining me'yoridan yuqori zaxiralariga ega bo'lgan korxonalar munosabatida.

Aktiv - buxgalteriya balansining bir qismi bo'lib, ma'lum bir muddatga subyekt mablag'larining tarkibi va joylanishini pul ko'rinishida aks ettiradi. Bundan tashqari balansning passiv qismi ham mavjud bo'lib, aktiv va passiv tomonlar bo'lim va moddalardan iborat. Aktiv tomonining jami summasi passiv tomoni summasi bilan teng bo'lishi lozim. Buni shunday tushuntirish mumkin, ya'ni aktiv tomonidagi mablag'larning manbalari, balansning passiv tomonida joylashgan.

Aktivlarning likvidligi - balans likvidligining aksi bo'lib, vaqt bo'yicha aktivlarni pul mablag'lariga aylanishi tushuniladi.

Aksept (lot. accueptuk - qabul qilingan) - belgilangan sharoit bo'yicha shartnoma tuzishga rozilik berish. Naqd pulsiz hisob-kitobda aksept xaridorning mol yetkazib beruvchi taqdim qilgan hisobini to'lashda rozilik bildiradi.

Akseptant (lot. acceptaik - qabul qiluvchi) - hisob bo'yicha to'lovni amalga oshirishga rozilik bergan korxonalar, tashkilotlar va muassasalar yoki shaxslar.

Akseptlash (lot. acceptare - qabul qilish) - to'lov hisobini qabul qilish, mol yetkazib beruvchi schyotiga to'lovni o'tkazishga rozilik berish.

Amortizatsiya - foydali xizmat muddati mobaynida aktivning amortizatsiyalanadigan qiymatini asosiy vositalarning vazifasidan kelib chiqqan holda mahsulot (ish, xizmat)lar tannarxiga yoki davr xarajatlariga muntazam taqsimlash va o'tkazish ko'rinishida eskirishning qiymat ifodasi.

Amortizatsiyalanadigan qiymat - moliyaviy hisobotlarda faraz qilinayotgan (baholangan) tugatish qiymatini chegirgan holda ko'rsatilgan aktivning boshlang'ich (tiklash) qiymati summasi.

Amortizatsiyalanadigan qiymat - taxmin qilinayotgan (baholangan) tugatish qiymatini chegirgan holda aktivning boshlang'ich (tiklash) qiymati summasi.

Analiz - yunoncha «analyse» soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, «bir butunni boʻlaklarga boʻlib oʻrganish» degan maʼnoni anglatadi yoki biror jarayonni oʻrganishda umumiylikdan xususiylik sari tadqiq qilish tushuniladi.

Asosiy vositalar - korxonada tomonidan uzoq muddat davomida xoʻjalik faoliyatini yuritishda mahsulot ishlab chiqarish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar koʻrsatish jarayonida yoxud maʼmuriy va ijtimoiy-madaniy vazifalarni amalga oshirish maqsadida foydalanish uchun tutib turiladigan moddiy aktivlar.

Asosiy vositalar obyekti boʻyicha amortizatsiya ajratmalarini hisoblash mazkur obyekt asosiy vositalar tarkibiga qabul qilingan oydan keyingi oyni dastlabki sanasidan boshlanadi hamda mazkur obyektning amortizatsiyalanadigan qiymati toʻliq soʻndirilgunga qadar yoxud bu obyektning balansdan hisobdan chiqarilguncha amalga oshiriladi.

Asosiy vositalarni qayta baholash - asosiy vosita obyektlarining tiklash qiymatini hozirgi bozor narxlari darajasiga moslash maqsadida ularni vaqti-vaqti bilan aniqlashtirishdir. Asosiy vositalar qayta baholash natijasida hisob va hisobotda joriy qiymat boʻyicha aks ettiriladi.

Asosiy vositalarning haqiqatda mavjudligini aniqlash va ularning butligini nazorat qilish maqsadida korxonalar tomonidan vaqti-vaqti bilan, ikki yilda kamida bir marta asosiy vositalarni inventarizatsiya oʻtkaziladi, kutubxona fondlarini esa besh yilda bir marta inventarlanadi.

Asosiy vositalarning inventar obyekti sifatida barcha qurilmalari va anjomlariga ega boʻlgan obyekt yoki muayyan mustaqil vazifalarni bajarish uchun moʻljallangan alohida konstruktiv asosdagi buyum yoxud butun bir yaxlitlikni ifodalovchi va muayyan vazifalarni bajarish uchun moʻljallangan konstruktiv jamlangan buyumlarning alohida majmui tan olinadi.

Balans (fr. balance - muvozanat, tarozining ikki pallas) - doimiy oʻzgarishda va oʻzaro bogʻliq kattaliklarning holatini koʻrsatuvchi, koʻrsatkichlar tizimi, tenglik.

Balans likvidligi - balansdagi likvid boʻlgan mablagʻlarning majburiyatlarni qoplash darajasi tushuniladi.

Bank korrespondent - boshqa banklar bilan oʻzaro munosabatlarda boʻladigan va ularning topshiriqlari bilan maʼlum bir moliyaviy jarayonlarni bajaruvchi bank.

Birlamchi hujjatlar - buxgalteriya hujjatlari bo'lib, xo'jalik jarayoni sodir bo'lgan vaqtda tuziladi va ular sodir etilganligi haqida birlamchi guvohnoma hisoblanadi.

Bosh shartnoma - umumiy ish bajarish yoki tovar yetkazish davri tugagunga qadar muddatga tuzilgan shartnoma.

Boshlang'ich qiymat - nomoddiy aktivlarni yaratish (ishlab chiqish) yoki sotib olish bo'yicha haqiqatda amalga oshirilgan xarajatlar qiymati (pul mablag'lari yoki ularning ekvivalentlarining summasi yoxud boshqa to'lovlarning joriy qiymati), shu jumladan to'langan va qoplanmaydigan soliq (yig'im)lar, shuningdek aktivni undan maqsadga ko'ra foydalanish uchun ishga yaroqli holatga keltirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlar qiymati.

Boshlang'ich qiymat - to'langan va qoplanmaydigan soliq (yig'im)larni, shuningdek aktivni undan mo'ljal bo'yicha foydalanish uchun ishchi holatiga keltirish bilan bevosita bog'liq bo'lgan yetkazib berish va montaj qilish, o'rnatish, ishga tushirish va istalgan boshqa xarajatlarni hisobga olgan holda, asosiy vositalarni tiklash (qurish va qurib bitkazish) yoki xarid qilish bo'yicha haqiqatda qilingan xarajatlarning qiymati.

Boshqaruv tahlili - korxonada ma'muriyati, mulk egasi va mutaxassislari tomonidan ichki xo'jalik rezervlarni aniqlash va ularni ishga solish hamda samaradorlikni oshirishga qaratilgan tahlildir.

Boshqaruv tamoyillari - iqtisodiyotning barcha sohalarini boshqarish tizimining tuzilishi va amal qilinishini belgilab beruvchi asosiy qoida.

Boshqaruv tizimi - boshqarishning maqsadlari, tarkibi, shakli va usullari majmuasi. U dinamik bo'lib, ijtimoiy - iqtisodiy sharoitlar o'zgarishi bilan uning unsurlarini aniq mazmuni ham o'zgaradi.

Buxgalteriya balansi - ma'lum bir davrda xo'jalik mablag'lari va ular manbalarining pul qiymatini guruhlab va umumlashtirib aks ettirish usuli.

Buxgalteriya daftarlari - sintetik va analitik hisobni hujjatlarga asosan qayd qilish.

Buxgalteriya o'tkazuvi - schyotlar korrespondentsiyasini yozish. Bunda xo'jalik jarayoniga tegishli summa bir schyotning debeti va ikkinchi schyotning kreditida aks ettiriladi. Buxgalteriya o'tkazmasi hujjatlar (jurnal-order, tabulyagramma yoki eski hujjatlar shakli memorial order)ga asosan tuziladi.

Da'vo - da'vo qo'zg'atuvchining talabi. Korxonalar ularga qarzdorlarga (debitorlarga) o'z vaqtida to'lanmagan qarzlik summalar uchun da'vo qo'zg'atishlari lozim. Da'vo moddiy zarar keltirganlarga nisbatan asosli ravishda qo'zg'atilishi zarur (debitorlik qarzlari, da'volar yuzasidan hisob-kitoblarga qarang).

Debitorlar (lot. debitor - qarzdor) - ushbu subyektga qarzdor bo'lgan boshqa korxonalar, tashkilot, muassasa yoki shaxslar bo'lib, ular debitorlik qarzlarini to'lashlari lozim.

Deduksiya - tadqiqot yoki biror obyekt (hodisani, jarayon)ni o'rganishda umumiylikdan xususiylik sari o'tilishi.

Balansdagi schyotlar - buxgalteriya ko'rsatkichlari balansida aks ettiriladigan buxgalteriya schyotlaridir.

Diskont - 1) vasiqa hisobi; 2) hisob foizi - vasiqa hisobida banklarga to'lanadigan foiz; 3) birja va valuta ishlarida - tovar kotiral bahosidan ustama (masalan, agar tovar sifati standartdan past bo'lsa) valuta.

Diskont stavkasi - vaqtning har xil paytiga taalluqli bo'lgan pul summalarini bir vaqt (payt)ga keltirishda foydalanadigan stavka.

Diskontlash - kelajakda aniq bir vaqtda olinishi kutilayotgan pul mablag'larining joriy ekvivalentini aniqlash.

Dividend - aksiyadorlik jamiyati foydasining bir hissi bo'lib, aksiyadorlar o'rtasida soliqlarni, ishlab chiqarishni kengaytirishga ajratmalarni, zaxiralarni tashkil etish, obligatsiyalar bo'yicha foizlarni va boshqa to'lovlarni amalga oshirilganidan so'ngina taqsimlanadi.

Dotatsiya - korxonalar, tashkilot, muassasalarga qarzlarni qoplash uchun davlat tomonidan beriladigan nafaqa.

Debitor qarzlari - aynan tahlil qilinayotgan korxonalar aylanma mablag'larining bir qismi boshqa korxonalar aylanmasida qatnashishi tushuniladi.

Debitorlik va kreditorlik qarzlarning haqiqiy qiymati - korxonaning jami debitorlik (kreditorlik) qarzlarning faqatgina so'ndirilishi mumkin bo'lgan qismi.

Debet (lot. debet - u majbur) - buxgalteriya hisobining bir qismi. Aktiv schyotlarning debetiga summalarning ko'payishi yozilsa, passiv schyotlarda summaning kamayishi yoziladi. Hisoblashish schyotlarining debetida esa, boshqa korxonalar va shaxslarning shu korxonaga qarzlari aks ettiriladi va debitorlik qarzlari deyiladi. Debet qoldiqlari esa, aktiv va aktiv-passiv schyotlarda bo'ladi.

Deponent (lot. depono – yig‘aman) - korxonada, tashkilot, muassasa yoki jismoniy shaxsning korxonada, tashkilot, muassasada vaqtincha saqlayotgan mablag‘i.

Faol bozor - oldi-sotdi obyektlari bir tur (bir xil)da bo‘lgan va har qanday vaqtda bitimni amalga oshirishni xohlovchi manfaatdor sotuvchi va xaridorlarni topish mumkin bo‘lgan, shuningdek narxlar haqidagi ma‘lumotlar oshkor (hammabop) bo‘lgan bozor.

Fikrlar hujumi usuli – biror-bir muhim masalani, muammoni hal etish uchun tashkil qilingan bir qancha mutaxassislar va olimlardan iborat ijodiy guruh g‘oyalari majmuasidir.

Fond samarasi (qaytimi) - asosiy ishlab chiqarish vositalarining bir so‘miga ishlab chiqariladigan mahsulot miqdoridir.

Fond sig‘imi - bir so‘mlik mahsulotga to‘g‘ri keladigan asosiy ishlab chiqarish vositalarining qiymati.

Foydali xizmat muddati - korxonada aktivdan foydalanadigan vaqt davri yoki korxonada ushbu aktivdan foydalanishdan olishni mo‘ljallayotgan mahsulot (ish va xizmat)lar miqdori.

Foydali xizmat muddati - korxonada tomonidan aktivdan foydalanish ko‘zda tutilgan davr yoki korxonada ushbu aktivdan foydalanishdan olishni mo‘ljallayotgan mahsulot (ish va xizmat)lar miqdori.

Funksional qiymat tahlili (FQT) - har bir bajariladigan funksiyani (asosiy, yordamchi va keraksiz) qiymat jihatdan baholab, mahsulot (ish, xizmat)ning samaradorligi va sifatini oshirgan holda keraksiz (disfunksiya) funksiyalarni bartaraf etish evaziga ichki xo‘jalik rezervlarini axtarib topish va korxonada aylanmasiga solishga qaratilgan tahlildir.

Hajm ko‘rsatkichlari - yalpi, tovar, sotilgan, sof va me‘yoriy sof mahsulotlar.

Hisob-kitob operatsiyalari – korxonada tomonidan yoki korxonada ishtirokida hisob (moliya) yili davomida sodir etilgan operatsiyalar natijasida yuzaga kelgan debitorlik va kreditorlik qarzlarning so‘ndirilishi.

Hisob-kitob operatsiyalari bo‘yicha asoslovchi testlar – hisob-kitob operatsiyalarining moliyaviy hisobotlarda keltirilgan summalari to‘g‘ri (asosli) ekanligini tekshirishga yo‘naltirilgan testlar majmui.

Hisob-kitob operatsiyalarida nazorat riski – hisob-kitob operatsiyalariga nisbatan ichki nazorat riskining mavjud bo‘lishi, ammo bu tizimning sifatsizligi sabab buxgalteriya tizimida hisob-kitob operatsiyalarining noto‘g‘ri aks ettirilgan bo‘lish xavfi.

Hisob-kitoblar bo'yicha o'zaro solishtirma dalolatnomasi – mijoz korxonaga xaridori mol yetkazib beruvchisi mijoz bilan bir shaharda joylashgan bo'lsa, ikki tarafning o'zaro debitorlik/kreditorlik operatsiyalari bo'yicha hisob-kitoblarini inventarizatsiyada tuziladigan hujjat.

Ichki nazorat tizimi bo'yicha savolnoma – mijoz korxonaga ichki nazorat tizimi sifatini tekshirish va baholash maqsadida tuzilgan maxsus ishchi qog'oz.

Ichki xo'jalik rezerv (imkoniyat)lari - xo'jalik yuritish samaradorligini oshirish imkoniyatini aniqlashda ijobiy ta'sir etuvchi omillar harakatini kuchaytirish va ularning salbiy ta'sirini tugatish tushuniladi.

Ijara (lizing) obyektlari - iste'mol qilinmaydigan har qanday buyumlar (ashyolar), shu jumladan korxonalar, mulkiy komplekslar, alohida binolar, inshootlar, uskunalar, transport vositalari hamda boshqa ko'char va ko'chmas mulk (muomaladan chiqarilgan yoki muomalada bo'lishi cheklangan boshqa mol-mulklar bundan mustasno).

Ijara (polyak. - arenda va lot. arrendare - qarzga foydalanishga berish) - shartnoma asosida buyumlarning vaqtinchalik foydalanishga belgilangan ijara haqi to'lovi asosida berilishi.

Ijarachi - biror narsani ijaraga olgan korxonaga, tashkilot va muassasa yoki jismoniy shaxs.

Ijobiy solishtirma dalolatnomasi – mijoz korxonaga va mijoz xaridorlari/mol yetkazib beruvchilari o'rtasida amalga oshirilgan va ikki taraf buxgalteriya tizimida aks ettirilgan hisob-kitob operatsiyalari natijalarining auditor tomonidan inventarizatsiyasi bir xil ma'lumotni aks ettirishi yoki muhim bo'lmagan farqning yuzaga kelishi.

Ikkilamchi ijara (ikkilamchi lizing) - ijarachi (lizingga oluvchi) ijaraga beruvchi (lizingga beruvchi)ning roziligi bilan, ijaraga beruvchi (lizingga beruvchi) ning oldida ijara (lizing) shartnomasi yuzasidan javobgarlikni saqlagan holda ijaraga olingan mulkni (lizing obyektini) boshqa shaxsga ikkilamchi ijara (ikkilamchi lizing) ga topshiradigan shartnoma munosabati.

Induksiya - tadqiqotni yoki biror obyekt (hodisa, jarayon)ni xususiylikdan umumiylik sari o'tilishi tushuniladi.

Inkassalash (lot. tsakkage - yashikka solish) to'lov hujjatlarini ko'rsatib, u asosida pulni olish (inkassaga qarat).

Inventar kartochkalar - asosiy vosita (fond)larning hisobi uchun mo'ljallangan hisob registrining shakli. Inventar kartochkalar har bir obyekt xo'jalikka keltirilganda tuziladi.

Inventar obyekt - tugallangan qurilish, buyum yoki kompleks inventar obyektini asosiy vositalar tarkibida hisobga olinadi. Har bir korxonada inventar obyektlari ko'p bo'lib, ularning har biri bo'yicha hisobni to'g'ri tashkil etish uchun inventar raqam belgilanadi.

Inventar raqami - inventar obyektga biriktirilgan raqam. Inventar raqami asosiy vositalar (fond)lar hisobini to'g'ri tashkil etish uchun va obyektlarning saqlanishini ta'minlash uchun zaruriy hisoblanadi. Bir turdagi buyumlarning guruhi uchun shu obyektlarning haqiqiy holati, eng ko'p qiymatini hisobga olgan holda, raqamlar seriyasi ajratiladi. Buxgalteriya hujjatlarida asosiy vositalar hisobida ushbu inventar raqamlar ko'rsatiladi.

Inventarizatsiya - korxonaga tegishli bo'lgan barcha asosiy vositalar, inventarlar, mablag'lar va boshqa moddiy boyliklarning haqiqatda mavjudligi bilan buxgalteriya hisobi ma'lumotlarini solishtirish va tekshirish usuli.

Iqtisodiy tahlilning maxsus usullari - taqqoslash, guruhlashtirish, mutlaq va nisbiy miqdorlar, indeks, dinamika, bartaraf etish, zanjirli bog'lanish, yetakchi bo'g'inni ajratib qo'yish, koeffitsiyentlar, foizlar, o'rtacha miqdorlar, qayta hisoblash, ko'rsatkichlarning bajarilish foizi va o'sish sur'atidagi farq, mutlaq farq kabilar.

Iqtisodiy-matematik usullar - integral, korrelyatsiya, regressiya, omillar tizimini determinlashgan modellarda aks ettirish, nazariy o'yin kabilar.

Ishchi qog'ozlarni kodlashtirish - audit tekshiruv jarayonida tuzilgan barcha ishchi qog'ozlarni auditorlik firmasida qabul qilingan raqamlashtirish tizimi asosida joriy va doimiy fayllarda arxivlash.

Ishlab chiqarish xarajatlari - korxonaning mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlari (mehnat haqi, xomashyo, material, yoqilg'i, asosiy vositalarning eskirishi va h.k.).

Istiqbol tahlili - korxonaning kelgusi faoliyatini oldindan o'rganish sodir bo'ladigan jarayonlarni oldindan belgilash maqsadida amalga oshiriladigan tahlil.

Jami aktivlar rentabelligi (mulk rentabelligi) - korxonaning asosiy va aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligi darajasini ko'rsatadi.

U sof foydani jami aktivlar o'rtacha qiymatiga nisbati tariqasida aniqlanadi.

Joriy likvidlik koeffitsiyenti - u aylanma aktivlarga qo'yilgan moliyaviy resurslarning necha so'mi joriy majburiyatlar bir so'miga to'g'ri kelishini ifodalaydi. U joriy aktivlarni joriy majburiyatlarga nisbati tariqasida aniqlanadi.

Joriy qiymat - ma'lum sanadagi amal qilayotgan bozor narxlari bo'yicha asosiy vositalarning qiymati yoki xabardor qilingan, bitimni amalga oshirishni xohlovchi, mustaqil taraflar o'rtasida bitimni amalga oshirishda aktivni sotib olish yoki majburiyatlarni bajarish uchun yetarli bo'lgan summa;

Joriy qiymat - ma'lum sanadagi amal qilayotgan bozor narxlari bo'yicha nomoddiy aktivlarning qiymati yoki xabardor qilingan, bitimni amalga oshirishni xohlovchi, bir-biridan mustaqil taraflar o'rtasida bitimni amalga oshirishda aktivni sotib olish yoki majburiyatlarni bajarish uchun yetarli bo'lgan summa.

Joriy ta'mirlash - asosiy vositalar obyektini ishchi holatida saqlab turish maqsadida amalga oshiriladigan ta'mirlashdir.

Kalkulyatsiya (lot. calculatio - hisoblash) - bajarilgan ish, tayyorlangan mahsulot, qabul qilingan moddiy boyliklar qiymatini aniqlash, xarajatlarini guruhlash usuli.

Kassa kitobi - korxonada kassiri kassa jarayonlari hisobini yuritishiga mo'ljallangan hisob registrlari.

Kassa limit - korxonada kassasida doim bo'lishi mumkin bo'lgan pul mablag'larining summasi. Bu summa kunlik mayda xarajatlar uchun ishlatiladi.

Kassaning orderlari - korxonada kassasiga pul kirimi va chiqimining qonuniyligini va belgilangan maqsad bo'yicha amalga oshirilganligini asoslovchi hujjatlar.

Kompleks tahlil - korxonada faoliyatini makon va zamon nuqtai nazaridan barcha tuzilmalari bilan birga batafsil tahlil qilish.

Konsalting - maslahat xizmatini ko'rsatish va ekspertiza o'tkazish. Konsalting bilan shug'ullanadigan firmalar konsultativ deb ataladi.

Konsignatsiya - tovarlarni xorijga sotishning komission shakli bo'lib, unga ko'ra tovarlarning egasi (konsignant) u yerdagi o'z komissioner (konsignator)iga tovarlar partiyasini sotish uchun jo'natadi.

Kontokorrekt ko'chirma - mijoz korxonada xaridori / mol yetkazib beruvchisi va mijoz turli shaharlarda joylashgan taqdirda, ikki tarafning

o‘zaro debitorlik / kreditorlik operatsiyalari bo‘yicha hisob-kitoblarini inventarizatsiya uchun tuziladigan va xaridorlarga yuborish uchun mo‘ljallangan mijoz korxonasi hisob-kitoblari tahliliy schyotasi nusxasi.

Korxonaning bankdagi hisobidan ko‘chirma - korxonaning hisob-kitob, joriy va maxsus schyotlaridagi pul mablag‘larining harakati haqida bank muassasasining yuborgan hujjati.

Kredit (lot. credit - u ishonadi) - buxgalteriya schyotining bir qismi. Aktiv schyotlarning kreditida hisob obyektining kamayishi yoziladi, passiv schyotlarda esa ushbu hisob obyektlari summasining ko‘payishi yoziladi. Kredit tomondagi kredit passiv va aktiv-passiv schyotlarda bo‘ladi.

Kreditor qarzlari - o‘zga korxonalarining aylanma mablag‘larining bir qismi aynan tahlil qilinayotgan korxonasi aylanmasida qatnashishi tushuniladi.

Kelgusi davr daromadlari - hisobot davrida olingan, ammo kelgusi davrga tegishli bo‘lgan mablag‘lar.

Lizing to‘lovlari - lizingga beruvchining lizing obyektini sotib olish uchun qilgan xarajatlarning hammasi yoki ko‘p qismini, shuningdek lizing obyektini yetkazib berish va belgilangan maqsadda foydalanish uchun uni yaroqli holga keltirish bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa xarajatlarni lizingga oluvchi tomonidan qoplanishi hamda lizingga beruvchining daromadi.

Lizingga beruvchining daromadi - lizing to‘lovlari bilan lizing obyektini sotib olish, uni yetkazib berish va belgilangan maqsadda foydalanish uchun yaroqli holga keltirish xarajatlari o‘rtasidagi farq sifatida aniqlanadigan, lizingga beruvchi tomonidan lizing operatsiyasini amalga oshirish natijasida oladigan daromadi.

Majburiy to‘lov - egasining rozilgisiz hisob-kitob schyotidan pul mablag‘ining o‘tkazilishi. Masalan, majburiy to‘lovlarga; davlat budjetiga, davlat ijtimoiy sug‘urtasiga to‘lov, sug‘urta to‘lovlari va boshqa belgilangan qoidalarga asosan to‘lovlar kiradi.

Material sig‘imi bir so‘m tovar mahsuloti ishlab chiqarish uchun qancha (necha tiyin) moddiy xarajatlarni to‘g‘ri kelishini ko‘rsatadi.

Materiallar samarasi - moddiy xarajatlarning bir so‘mi hisobiga qancha mahsulot ishlab chiqarilganligini ko‘rsatadi.

Moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti korxonaning o‘z mablag‘larining xo‘jalik mablag‘lari umumiy summasiga nisbati tariqasida aniqlanadi.

Moliyaviy natija - korxonada faoliyatining foyda summasi va rentabellik darajasida ifodalanadigan yakuni.

Moliyaviy tahlil - xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy natijalari va moliyaviy holatini o'rganishga qaratilgan tahlil.

Muddatli likvidlik koeffitsiyenti pul mablag'lari, sof debitorlik qarzlari summasini joriy majburiyatlarga bo'lish orqali aniqlanadi.

Mutlaq huquq - bu faqatgina huquq egasi tomonidan yoki uning roziligi bilan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda uchinchi shaxsga berilishi mumkin bo'lgan mulkiy huquq.

Mutlaq likvidlik koeffitsiyenti pul mablag'larining joriy majburiyatlariga nisbati sifatida aniqlanadi.

Mehnat omillari - korxonaning ishchi kuchi bilan ta'minlanishi, ish vaqtidan foydalanish va mehnat unumdorligi darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

Mehnat predmetlari omillari - korxonaning xomashyo va asosiy materiallar bilan ta'minlanganligini hamda ulardan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

Mehnat vositalari omillari - korxonaning asosiy vositalar bilan ta'minlanganligi, tarkibi, texnik holati va ulardan foydalanish samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar.

Metod (usul) - yunon tilidan olingan bo'lib, tabiat hamda jamiyatda sodir bo'layotgan hodisa va jarayonlarni o'rganish va bilish usulidir. Muayyan fanning predmetini o'rganish usuli.

Metodologiya (uslubiyat) - muayyan fanning predmetini o'rgatish usuli, unda qo'llaniladigan yondashuvlar, usullar majmuasi.

Mehnat balansi - mehnat resurslarining (ish kuchi, ish vaqti) haqiqatda yoki kutilgan va ulardan foydalanish miqdorini aks ettiradi. Mehnat balansida ishchi kuchini kayta ishlab chiqarish, joylashtirish va mehnat resurslarini iste'molga mos ravishda taqsimlashning asosiy jarayonlari haqida ma'lumotlar ko'rsatiladi.

Nomoddiy aktivlar - korxonada tomonidan ulardan ishlab chiqarish, ishlar bajarish, xizmatlar ko'rsatish yoki tovarlarni sotish jarayonida foydalanish maqsadida yoxud ma'muriy va boshqa vazifalarni amalga oshirish uchun uzoq muddat mobaynida tutib turiladigan, moddiy-ashyoviy mazmunga ega bo'lmagan mol-mulk obyektlari.

O'rtacha ta'mirlashda ta'mirlanayotgan agregatni qisman ajratish va detal qismlarini tiklash yoki almashtirish amalga oshiriladi.

Omillar - u yoki bu iqtisodiy ko'rsatkichga ijobiy hamda salbiy ta'sir ko'rsatuvchi faol harakat qiluvchi kuchlar.

Omili tahlil - natija ko'rsatkichining o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash va ularning ta'sir doirasini hisoblash usullari majmuasini o'zida ifoda ettirgan tahlil.

Operatsion foyda (asosiy faoliyati foydasi) - yalpi foydadan davr xarajatlari va boshqa operatsion xarajatlar chegirilishi va asosiy faoliyatdan boshqa daromadlar qo'shilishi natijasida hosil bo'lgan foyda.

Qaydnoma - birlamchi hujjat yoki hisob registri. Qaydnoma yig'ma hujjat bo'lishi ham mumkin, qaydnomadan buxgalteriya hisobining hamma shakllarida ham foydalaniladi.

Qayta hisoblash usuli - natija o'zgarishiga bitta yoki ikkita omil ta'sir ko'rsatganda qo'llaniladigan usul.

Qisqa muddatli ijara - ijaraga beruvchi ijarachiga haq evaziga mulkni 12 oydan kam muddatga egalik qilish va foydalanish yoki foydalanish huquqini beradigan kelishuv.

Qoldiq (balans) qiymat - jamlangan amortizatsiya summasini chegirgan holda asosiy vositalarning boshlang'ich (tiklash) qiymati.

Qoldiq (balans) qiymat – nomoddiy aktiv moliyaviy hisobot (buxgalteriya balansi)da aks ettiriladigan, boshlang'ich (tiklash) qiymati va jamlangan amortizatsiya summasi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadigan miqdor.

Rentabellik - jami ijtimoiy ishlab chiqarish va har bir korxonaning iqtisodiy hamda moliyaviy samaradorligini ifodalovchi ko'rsatkich.

Retrospektiv (joriy) tahlil - hisobot davri tugashi bilan buxgalteriya, statistik va tezkor hisobotlar hamda hisobdan tashqari axborot manbalariga asosan o'tkaziladigan tahlil.

Sabab - keng ko'lamdagi kompleks omillar tizimiga nisbatan qo'llanilib, kompleksni tashkil etuvchilar omillar deyiladi.

Salbiy solishtirma dalolatnomasi – mijoz korxonasi va mijoz xaridorlari / mol yetkazib beruvchilari o'rtasida amalga oshirilgan va ikki taraf buxgalteriya tizimida aks ettirilgan hisob-kitob operatsiyalari natijalarining auditor tomonidan inventarizatsiyasi turli ma'lumotlarni aks ettirishi (muhim farqning yuzaga kelishi).

Sintez - yunoncha «synthisie» so'zidan olinib, umumlashtirish degan ma'noni bildiradi yoki biror obyekt (hodisani, jarayonni) o'rganishda xususiylikdan umumiylik sari tadqiq tushuniladi.

Sof foyda - soliq to'lagunga qadar foydadan daromad (foйда) solig'i va foydadan boshqa soliqlar va yig'implarni chegirilishi orqali aniqlangan foyda.

Sof mahsulot - tovar mahsulot bilan uni ishlab chiqarishga qilingan moddiy sarflar va asosiy vositalar va nomoddiy faollarning amortizatsiyasi summasi o'rtasidagi farq.

Soliq to'lagunga qadar foyda - umumxo'jalik faoliyatidan kelgan foydaga favquloddagi foyda qo'shilishi va favquloddagi zararni chegirish orqali hosil bo'lgan foyda.

Sotilgan mahsulot - tovarlar iste'molchilarga jo'natilib, uning haqi mol yuboruvchilarning bankdagi hisob-kitob raqamiga o'tkazilishi tushuniladi.

Tovar mahsuloti - barcha ishlab chiqarish bosqichlarini o'tgan, to'la butlangan, texnika nazorati bo'limidan o'tgan va omborga topshirilgan mahsulot.

Tugatish qiymati - asosiy vositalarning chiqib ketishi bo'yicha kutilayotgan xarajatlarni chegirgan holda kutilayotgan foydali xizmat muddati oxirida asosiy vositalarni tugatish chog'ida olinadigan aktivlarning faraz qilinayotgan summasi.

Tugatish qiymati - nomoddiy aktivning chiqib ketishi bo'yicha kutilayotgan xarajatlarni chegirgan holda uning foydali xizmat muddati oxirida aktivni tugatish chog'ida olinishi kutilayotgan, aktivning taxmin qilinayotgan (baholangan) summasi.

Texnik-iqtisodiy tahlil - kompleks iqtisodiy tahlil va muhandislik tahlilining birikishi asosida hosil bo'lgan tahlil.

Umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda (hisobot foydasi) - operatsion foydaga moliyaviy faoliyatning daromadlari qo'shilishi va moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar chegirilishi orqali hosil bo'lgan foyda.

Uskunalar va transport vositalarini kapital ta'mirlash - agregatni to'liq ajratib yig'ish amalga oshiriladigan ta'mirlash, asosiy va korpus detallari va uzellarini ta'mirlash, barcha eskirgan detal va uzellarni almashtirish yoki tiklash hamda agregatni yig'ish, sozlash va sinab ko'rish. Bino va inshootlarni kapital ta'mirlash - asosiy va korpus detallari va uzellarini ta'mirlash, barcha eskirgan konstruksiyalarning detal va uzellarini almashtirish yoki tiklash amalga oshiriladigan ta'mirlashdir.

Uzoq muddatli ijara - ijaraga beruvchi ijarachiga haq evaziga mol-mulkni 12 oydan ko‘p muddatga egalik qilish va foydalanish yoki foydalanish huquqini beradigan kelishuv.

Yalpi foyda - mahsulotni sotishdan tushgan daromadni tavsiflaydi va sof tushum va sotilgan mahsulot tannarxi o‘rtasidagi farq sifatida aniqlanadi.

Yalpi ijtimoiy mahsulot - moddiy ishlab chiqarish barcha tarmoqlarining iqtisodiy rivojlanishini umumlashtiruvchi ko‘rsatkichlar.

Yalpi mahsulot - tarkibiga tovar mahsuloti qo‘shuv tugallanmagan ishlab chiqarishning qoldig‘i qo‘shuv korxonaning o‘zida tayyorlangan yarim-fabrikatlar va asbob-uskunalar kiradi.

Zanjirli almashtirish usuli - natija o‘zgarishiga uchta va undan ko‘p omillar ta’sir ko‘rsatsa, ular o‘rtasidagi bog‘liqlik funksional bo‘lganda qo‘llaniladigan usul.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. O‘zbekiston Respublikasi Qonunlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, Prezident farmonlari, qarorlari, farmoyishlari va I.A. Karimov asarlari

1. Mustaqillik biz uchun – o‘zligimizni anglash, yurt tinchligi va barqarorligining, inson manfaati, erkinligi va farovonligining, biz ko‘zlagan demokratik jamiyat barpo etishning garovidir: O‘zbekiston Respublikasi Davlat mustaqilligining o‘n sakkiz yilligiga bag‘ishlab o‘tkaziladigan targ‘ibot-tashviqot ishlarida foydalanish uchun O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilish Akademiyasi, Respublika milliy g‘oya va mafkura ilmiy-amaliy markazi, Respublika ma’naviyat targ‘ibot markazi. - T.: O‘zbekiston, 2009, 88-b.

2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O‘zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo‘llari va choralari. - T.: O‘zbekiston, 2009, 4-b.

3. Karimov I.A. 2008-yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2009-yilda iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishning eng muhim ustuvor vazifalari. //Xalq so‘zi, 2009-yil 14-fevral.

4. Karimov I.A. 2010 yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011 yilga mo‘ljallangan eng muhim ustuvor yo‘nalishlarga bag‘ishlangan O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma’ruzasi, «Xalq so‘zi» gazetasi 16, 2011 yil 22 yanvar

II. Mahalliy darsliklar, o‘quv qo‘llanmalar va ma’ruza matnlari

1. Akramov E.A. Korxonalarining moliyaviy holati tahlili. - T.: Moliya, 2003.

2. Vahabov A.V. va boshqalar. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. -T.: Moliya, 2003.

3. Vahabov A.V., Ibrohimov A.T. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. -T.: Sharq, 2005.

4. Ergashev E.E. Iqtisodiy va moliyaviy tahlil. -T.: Moliya, 2005.

5. Pardayev M. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. -S.: Zarafshon, 2001.

6. Pardayev M. va boshqalar. Korxonalarining iqtisodiy salohiyati tahlili. -T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2003.

7. Pardayev M. va boshqalar. Iqtisodiy tahlil. -T.: Mehnat, 2004.

8. Pardayev M. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. -S.: Zarafshon, 2001, -272 b.
9. Pardaev M. Shoalimov A.X. Boshqaruv tahlili. O‘quv qo‘llanma. - T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2005.
10. Pardayev M., Shoalimov A.X. Boshqaruv tahlili. Ma’ruzalar kursi. –S.: Sam ISI, 2004.
11. Pardayev M., Shoalimov A.X. Boshqaruv tahlili. Boshqaruv tahlilining nazariy asoslari bo‘yicha muammoli ma’ruzalar kursi. -S.: SamISI, 2005.
12. Shoalimov A.X., Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. - T.: O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2005.
13. Shoalimov A.X., Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy tahlil nazariyasi. Ma’ruzalar matni. -T.: TDIU, 2004.
14. Shoalimov A.X., Tojiboyeva Sh.A. Boshqaruv tahlili. O‘quv qo‘llanma. -T.: TDIU, 2003.

III. Mustaqil davlatlar hamdo‘stligi va Yevropa davlatlaridagi darsliklalar, o‘quv qo‘llanmalar va ma’ruza matnlari

1. Анализ финансовой отчетности. /Под ред. О.Ф. Ефимовой, В.Мельник. -М.: Омега-Л, 2007.
2. Баканов М.И., Мельник М.В. Теория экономического анализа. - М.: Финансы и статистика, 2006.
3. Баканов Б.И., Шеремет А.Д. Экономический анализ: ситуации, тесты, примеры, задачи, выбор оптимальных решений, финансовое прогнозирование. -М.: Финансы и статистика, 2004.
4. Басовский Т.Е. Теория экономического анализа. -М.: Инфра-М, 2006.
5. Басовский Л.Е. Экономический анализ. - М.: Инфра-М, 2007.
6. Басовский Л.Е., Лунёва А.М., Басовский А.Л. Экономический анализ. -М.: Инфра-М, 2005.
7. Вахрушина М.А. Управленческий анализ. -М.: Омега-Л, 2007.
8. Горелик О.М. Технико-экономический анализ и его инструментальные средства. -М.: Финансы и статистика, 2008.
9. Донцова А.В., Никифорова Н.А. Анализ финансовой отчетности. Практикум. -М.: Дело и сервис, 2004.
10. Каплан Роберт С., Нормон Дэвид П. Сбалансированная система показателей. -М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2004.

11. Напетова И.А. Анализ финансово-хозяйственной деятельности. -М.: Финансы и статистика, 2003.
12. Савицкая Г.В. Методика комплексного анализа хозяйственной деятельности. -М.: Инфра-М, 2006.
13. Савицкая Г.В. Экономический анализ. -М.: Новое знание, 2007.
14. Теория экономического анализа. /Под ред. Р.П. Казаковой., В.Казакова. -М.: Инфра-М, 2008 .
15. Титов В.И. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия. -М.: Дашков и К, 2005.
16. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. -М.: Инфра-М, 2005.
17. Хачатурян Н.М. Анализ финансово-хозяйственной деятельности. -Ростов на Дону: Феникс, 2007.
18. Хотинский Г.И., Хоритонов Т.В.. Анализ хозяйственной деятельности предприятия. -М.: Дело и сервис, 2005.
19. Тулаходжаева М.М., Илхамов Ш.И., Ахмаджонов К.Б., Файзиев Ш.И., Ходжаева М.Х., Тулаев М.С. Аудит. Дарслик. -Т.: ТДИУ, 2007, -463 б.

IV. Mahalliy, Mustaqil Davlatlar hamdo‘stligi va Yevropa davlatlari monografiyalari, jurnallardagi ilmiy maqolalari

1. Isroilov B.I. Nazorat va tahlil. //Soliq to‘lovchining jurnali. 2004, №3.
2. Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil omillari va ular haqida batafsil ma’lumotga egamizmi? //Soliq to‘lovchining jurnali. 2005, №3.
3. Kudbiyev Sh. Korxonalar moliyaviy hisobotini takomillashtirish. -Т.: //Bozor, pul va kredit. 2006, №3.
4. Tojiboyeva Sh.A. Savdo korxonalarining moliyaviy faoliyati ko‘rsatkichlari tizimini takomillashtirish yo‘llari. - Т.: //Iqtisodiyot va ta’lim. 2005, № 1.
5. Tojiboyeva Sh.A. Rentabellik ko‘rsatkichlarini tasniflash, hisoblash va qo‘llash muammolari. -Т.: //Iqtisodiyot va ta’lim. 2003, № 4.
6. Чепель С., Набиходжаев А. Методика расчётов индексов потребительских цен. -Т.: //Бозор, пул ва кредит, 2006. № 5.
7. Ходжаева М.Х. Порядок аудита страховых компаний в Республике Узбекистан. -Т.: //Рынок, деньги и кредит, 2000, №4.

8. Ходжаева М.Х. Аудиторская проверка правовых аспектов деятельности страховой организации. //Рынок, деньги и кредит. 2000, №8.

9. Ходжаева М.Х. О'zbekiston sug'urta tashkilotlarida buxgalteriya hisobi to'grisida. //Рынок, деньги и кредит. 2001, № 3-4.

10. Ходжаева М.Х. О бухгалтерском учете страховых резервов. //Рынок, деньги и кредит. 2002, № 3.

V. Foydalanilgan doktorlik va nomzodlik dissertatsiyalari

1. Isroilov J.I. Tadbirkorlik subyektlari faoliyatining iqtisodiy tahlili: Iqtisod fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya avtoreferati. -T.: O'zbekiston Respublikasi bank-moliya akademiyasi, 2004, 24- b.

2. Pardaev M.Q. Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida iqtisodiy tahlilning nazariy va metodologik muammolari: Iqtisod fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya avtoreferati. -T.: O'zR bank-moliya akademiyasi, 2002, 43- b.

3. Tojiboeva Sh.A. Savdo tashkilotlarining moliyaviy natijalarini tahlil qilish usullarini takomillashtirish yo'llari: Iqtisod fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya. -T.: O'zR bank-moliya akademiyasi, 2007.

4. Ходжаева М.Х. Sug'urta faoliyati buxgalteriya hisobi va auditining hozirgi holati va uni takomillashtirish yo'llari: Iqtisod fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya. -T.: O'zR bank-moliya akademiyasi, 2001.

5. Ilxomov Sh.I. Investitsiya faoliyatida buxgalteriya hisobi va audit: Iqtisod fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya. -T.: O'zR bank-moliya akademiyasi, 2005.

VI. Xalqaro va respublika anjumanlari materiallari

1. Таджибоева Ш.А. Анализ финансовых результатов деятельности предприятия. //Экономические реформы России и зарубежья: Труды международной научно-практической конференции. –М.: Макс-Пресс, 2001. с.95-96.

2. Таджибаева Ш.А., Шоалимов А.Х. Основные направления совершенствования организации и методов экономического анализа хозяйствующих субъектов в условиях либерализации экономики. //Реформа и развитие бухгалтерского учета и аудита в условиях

рыночной экономики Узбекистана: Тезисы докладов международной конференции. –Т., 2001.

3. Tojiboyeva Sh.A. Iqtisodiy munosabatlarni erkinlashtirish sharoitida foydaning bajaradigan funksiyalari. Hozirgi sharoitda buxgalteriya hisobi, tahlil va auditning uslubiyati va usullarini takomillashtirish: Respublika ilmiy-amaliy anjumanining ma’ruzalar to‘plami. 2004-yil 28-may. –Т., 2004.

4. Shoalimov A.X. Iqtisodiy va moliyaviy salohiyat bilan bog‘liq rentabellik ko‘rsatkichlarini tahlili. //O‘zbekiston Respublikasida g‘aznachilik tizimini shakllantirish sharoitida budjet-soliq siyosatining dolzarb masalalari: Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami. 2007-yil 29-may. - Т., 2007.

5. Shoalimov A.X. Moliyaviy hisobotni o‘qishdagi ba’zi muammolar. Hozirgi sharoitda buxgalteriya hisobi, tahlil va auditni uslubiyati va usullarini takomillashtirish mavzusidagi respublika ilmiy amaliy anjumanining ma’ruzalar to‘plami. 2004-yil 28- may. -Т., 2004.

VII. Me’yoriy hujjatlar

1. Международные стандарты учета и аудита. -М.: Сборник с комментариями, 2008.

2. O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya Hisobining Milliy Standartlari. O‘zbekiston Respublikasi buxgalterlar va auditorlar Milliy Assotsiyatsiyasining nashriyot-axborot markazi. -Т. 2002.

3. “Mahsulot (ish va xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori. 5.02.1999 54-son. Buxgalterlar va auditorlar Assotsiyatsiyasining nashriyot markazi. - Т., 2001.

VIII. Pedagogik va axborot texnologiyalari bo‘yicha o‘quv adabiyotlar va uslubiy ko‘rsatmalar

1. O‘quv jarayonida ilg‘or pedagogik va axborot texnologiyalarini qo‘llash yo‘llari. Uslubiy qo‘llanma (1-qism). -Т.: TDIU, 2005, 90 b.

2. O‘quv jarayonida ilg‘or axborot va pedagogik texnologiyalarini qo‘llash yo‘llari. Uslubiy qo‘llanma (2-qism). -Т.: TDIU, 2005, 90 b.

3. Axborot texnologiyalari asosida darslarni tashkil qilish yo‘llari. Uslubiy qo‘llanma. -Т.: TDIU, 2005, 26 b.

4. Голиш Л.В. Технологии обучения на лекциях и семинарах в экономическом вузе. Учебное пособие. -Т.: ТГЭУ, 2005, 203 с.

IX. Statistik to‘plamlar, internet yangiliklari,web-saytlar

1. Республика Узбекистан: за годы независимости (1991-1996 гг.). -Т., 1997.
2. O‘zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining 2003-yildagi asosiy ko‘rsatkichlari. -Т., 2004.
3. O‘zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining 2004-yildagi asosiy ko‘rsatkichlari. -Т., 2005.
4. O‘zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining 2005-yildagi asosiy ko‘rsatkichlari. -Т., 2006.
5. O‘zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining 2007-yildagi asosiy ko‘rsatkichlari. -Т., 2008.
6. O‘zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining 2008-yildagi asosiy ko‘rsatkichlari. -Т., 2009.
7. www.uz - (Национальная Информационная агентство).
8. www.cer.uz - (Центр экономического исследования).
9. www.pravo.eastink.uz - (Сборник экономических законодательств).
10. www.apb.org.uk - (Auditing Practices Board).
11. www.nao.gov.uk - (UK National Audit Offise).
12. www.iaa.org.uk - (The Institute of Internal Auditors-United Kingdom).
13. www.iask.org.uk - (International Accounting Standards Committee).
14. www.aicpa.org - (American Institute of Certified Public Accountants).
15. www.referat.uz - (Сборник рефератов).
16. www.gov.uz - (Новости правительства Узбекистана).
17. www.msu.ru - (МГУ).
18. www.fr.ru - (Финансовая академия при правительстве Российской Федерации).
19. www.mesi.ru - (Московский Государственный университет экономики статистики и информатики).

Mundarija

	Kirish	5
I bob.	QURUVCHI TASHKIOTLARI XO‘JALIK FAOLIYATINING IQTISODIY TAHLILI	8
1.1.	Qurilish tashkilotlarining xo‘jalik faoliyatini tahlil qilishda tahlilning ahamiyati va vazifalari.....	8
1.2.	Asosiy fondlarning ishga tushirilishi va quvvati bo‘yicha biznes-rejaning bajarilishi tahlili.....	11
1.3.	Qurilish obyektlari davomiyligi tahlili.....	13
1.4.	Tugallanmagan qurilish obyektlari holati tahlili.....	14
1.5.	Kapital qo‘yilmalar bo‘yicha biznes-rejaning bajarilishi tahlili.....	15
	Qisqacha xulosa.....	18
	Tayanch iboralar.....	18
	Nazorat uchun savollar.....	18
	Adabiyotlar.....	19
II bob.	QURILISH-MONTAJ ISHLARI BILAN SHUG‘ULLANUVCHI PUDRAT TASHKILOTI XO‘JALIK FAOLIYATINING IQTISODIY TAHLILI	20
2.1.	Iqtisodiy tahlil vazifasi va manbalari.....	20
2.2.	Pudrat ishlarining ish hajmi bo‘yicha biznes-rejaning bajarilishi tahlili.....	21
2.3.	Mehnat omillari tahlili.....	23
2.4.	Mehnat vositalarining omillari tahlili.....	27
2.5.	Qurilish ishlarini mexanizatsiyalashtirish va sanoatlashtirish bo‘yicha biznes-rejaning bajarilishi tahlili.....	30
2.6.	Qurilishni moddiy resurslar bilan ta‘minlanishi va ulardan samarali foydalanish tahlili.....	32
2.7.	Qurilish montaj ishlari tannarxi tahlili.....	34
2.8.	Moliyaviy natijalar va rentabellik ko‘rsatkichlarining tahlili.....	38
2.9.	Moliyaviy holat tahlili.....	43
	Qisqacha xulosa.....	45
	Tayanch iboralar.....	45
	Nazorat uchun savollar.....	46

	Adabiyotlar.....	46
III bob.	QISHLOQ XO‘JALIGI KORXONALARI XO‘JALIK FAOLIYATI IQTISODIY TAHLILINING XUSUSIYATLARI.....	48
3.1.	Qishloq xo‘jaligi korxonalari faoliyati tahlilining vazifalari va manbalari.....	48
3.2.	Dehqonchilik bo‘yicha ishlab chiqarish dasturining bajarilishi tahlili.....	49
3.3.	Chorvachilik bo‘yicha ishlab chiqarish dasturining bajarilishini tahlil qilish.....	52
3.4.	Mehnat omillari tahlili.....	53
3.5.	Mehnat vositalari omillari tahlili.....	56
3.6.	Yer-suvdan foydalanish tahlili.....	59
3.7.	Qishloq xo‘jaligi mahsuloti tannarxi tahlili.....	60
3.8.	Moliyaviy natijalar tahlili.....	62
3.9.	Moliyaviy holat tahlili.....	66
	Qisqacha xulosa.....	67
	Tayanch iboralar	67
	Nazorat uchun savollar.....	68
	Adabiyotlar.....	68
IV bob.	SAVDO TASHKILOTLARI XO‘JALIK FAOLIYATINING IQTISODIY TAHLILI XUSUSIYATLARI.....	70
4.1.	Savdo tashkilotlari xo‘jalik faoliyatini tahlil qilishda tahlilning ahamiyati va vazifalari.....	70
4.2.	Tovar aylanishi bo‘yicha biznes-rejaning bajarilishi tahlili.....	71
4.3.	Tovar aylanmasi hajmiga ta’sir qiluvchi asosiy omillar tahlili.....	74
4.4.	Tovar aylanmasi hajmiga ta’sir etuvchi mehnat omillari tahlili.....	77
4.5.	Muomala xarajatlari tahlili.....	78
4.6.	Moliyaviy natijalar tahlili.....	79
4.7.	Moliyaviy holat tahlili.....	85
	Qisqacha xulosa.....	86
	Tayanch iboralar.....	86
	Nazorat uchun savollar.....	86

	Adabiyotlar.....	87
V bob.	QURILISH TASHKILOTLARIDA AUDIT XUSUSIYATLARI.....	88
5.1.	Kapital qo'yilmalarning audit manbalari va vazifalari.....	88
5.2.	Pudrat va xo'jalik usulida bajariladigan kapital qo'yilmalar auditi.....	90
5.3.	Tugallanmagan kapital qo'yilmalar, asosiy vositalar va quvvatlarni ishga tushirish auditi.....	92
5.4.	Tugallangan kapital qo'yilmalar auditi.....	94
5.5.	Pudratchilar bilan hisob-kitoblar to'g'riligi auditi.....	96
	Qisqacha xulosa.....	97
	Tayanch iboralar.....	97
	Nazorat uchun savollar.....	97
	Adabiyotlar.....	98
VI bob.	QISHLOQ XO'JALIGIDA AUDIT XUSUSIYATLARI.....	99
6.1.	Qishloq xo'jaligida audit manbalari va vazifalari.....	99
6.2.	Qishloq xo'jaligida xarajatlarni hisobga olish va mahsulot tannarxini kalkulyatsiyalashni tekshirish.....	100
6.3.	Dehqonchilik va chorvachilikda xarajatlar hisobi va mahsulot tannarxini kalkulyatsiyalash auditi.....	103
6.4.	Yosh chorva mollari va boquvdagi hayvonlarni hisobga olishni tekshirish.....	118
	Qisqacha xulosa.....	121
	Tayanch iboralar.....	121
	Nazorat uchun savollar.....	121
	Adabiyotlar.....	122
VII bob.	TRANSPORT TASHKILOTLARIDA AUDIT XUSUSIYATLARI.....	123
7.1.	Transport tashkilotlarida audit manbalari va vazifalari.....	123

7.2.	Transport tashkilotlarida asosiy vositalar tarkibini audit qilish.....	125
7.3.	Xarajatlar hisobi va tashuvlar tannarxi kalkulyatsiyasini tekshirish.....	126
7.4.	Yuk va yoʻlovchi transportda tashuvlar tushumi va ularning hisob-kitobini tekshirish.....	129
	Qisqacha xulosa.....	130
	Tayanch iboralar.....	130
	Nazorat uchun savollar.....	131
	Adabiyotlar.....	131
VIII bob.	SAVDO TASHKILOTLARIDA AUDIT XUSUSIYATLARI.....	132
8.1.	Savdo tashkilotlarida audit manbalari va vazifalari.....	132
8.2.	Omborlar va buxgalteriyada tovarlarni hisobga olishni tekshirish.....	138
8.3.	Ulgurji savdoda tovarlar sotilishini tekshirish. Tovarlarni joriy hisob va balansda baholanishini tekshirish.....	143
8.4.	Mol yetkazib beruvchilar va xaridorlar bilan tuzilgan shartnomalar bajarilishini tekshirish.....	147
8.5.	Chakana savdo tashkilotlarida tovarlar harakatini tekshirish.....	150
8.6.	Ulgurji va chakana savdo tashkilotlarida muomala xarajatlarini audit qilish.....	153
	Qisqacha xulosa.....	155
	Tayanch iboralar.....	156
	Nazorat uchun savollar.....	157
	Adabiyotlar.....	157
	IZOHLI LUGʻAT.....	159
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI.....	172

ОГЛАВЛЕНИЕ

	Введение.....	5
Глава I	ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЗАСТРОЙЩИКА.....	8
1.1.	Содержание и задачи анализа в капитальном строительстве.....	8
1.2	Анализ продолжительности строительства объектов.....	11
1.3.	Анализ выполнения бизнес плана ввода в действие основных фондов и прозводственных мощностей... ..	13
1.4.	Анализ незавершенного строительства.....	14
1.5	Анализ выполнения бизнес- плана по капитальному строительству.....	15
1.6	Общее заключение.....	18
1.7.	Ключевые слова к теме.....	18
1.8.	Вопросы для проверки знания студентов.....	18
1.9.	Информационно- методическое обеспечение.....	19
Глава II	ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОДРЯДНЫХ ОРГАНИЗАЦИИ, ЗАНИМАЮЩЕЙСЯ СТРОИТЕЛЬНО- МОНТАЖНЫХ РАБОТ.....	20
2.1.	Задачи и источники экономического анализа	20
2.2.	Анализ выполнения бизнес -плана по объему подрядных работ.....	21
2.3.	Анализ трудовых факторов.....	23
2.4.	Анализ факторов средств труда.....	27
2.5.	Анализ выполнения бизнес- плана механизации и индустриализации строительных работ.....	30
2.6.	Анализ обеспеченности строек материальными ресурсами и эффективности их использования.....	32
2.7.	Анализ себестоимости строительно- монтажных работ.....	34
2.8	Анализ финансовых результатов и показателей рентабельности.....	38
2.9.	Анализ финансового состояния	43

2.10	Общее заключение	45
2.11.	Ключевые слова к теме.....	45
2.12.	Вопросы для проверки знаний студентов	46
2.13.	Информационно – методическое обеспечение.....	46
Глава	ОСОБЕННОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО	
III	АНАЛИЗА В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ	
	ОРГАНИЗАЦИЯХ.....	48
3.1.	Значение и источники деятельности сельскохозяйственных организаций.....	48
3.2.	Анализ выполнения производственных программ по растениеводству.....	49
3.3.	Анализ выполнения производственных программ по животноводству.....	52
3.4.	Анализ факторов труда.....	53
3.5.	Анализ факторов средств труда.....	56
3.6.	Анализ использования земельных угодий.....	59
3.7.	Анализ себестоимости сельскохозяйственной продукции	60
3.8.	Анализ финансовых результатов.....	62
3.9	Анализ финансового состояния.....	66
3.10	Общее заключение	67
3.11.	Ключевые слова к теме.....	67
3.12.	Вопросы для проверки знаний студентов.....	68
3.13.	Информационно - методическое обеспечение	68
Глава VI	ОСОБЕННОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО	
	АНАЛИЗА ХОЗЯЙСТВЕННОЙ	
	ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТОРГОВЫХ	
	ПРЕДПРИЯТИЙ.....	70
4.1.	Задачи и значение анализа хозяйственной деятельности торговых предприятий	70
4.2.	Анализ выполнения бизнес-плана розничного товарооборота.....	71
4.3.	Анализ основных факторов ,влияющих на объем товарооборота.....	74
4.4.	Анализ издержек обращения	77
4.5.	Анализ финансовых результатов.....	78
4.6.	Анализ финансового состояния.....	79
4.7.	Общее заключение.....	85

4.8.	Ключевые слова к теме.....	86
4.9.	Вопросы для проверки знаний студентов.....	86
4.10.	Информационно- методическое обеспечение.....	86
Глава V	ОСОБЕННОСТИ АУДИТА В	
	СТРОИТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ	87
5.1.	Источники и задачи аудита капиталовложений	88
5.2.	Аудит выполнения капиталовложений по подрядным и хозяйственным способам	88
5.3.	Аудит завершенных объектов и ввода в действие производственных мощностей и основных фондов..	90
5.4.	Аудит незаконченных капиталовложений.....	92
5.5.	Проверка правильности расчетов с заказчиками.....	94
5.6.	Общее заключение.....	96
5.7.	Ключевые слова к теме.....	97
5.8.	Вопросы для проверки знаний студентов.....	97
5.9.	Информационно- методическое обеспечение	97
5.10.	Анализ финансовых результатов.....	98
Глава VI	ОСОБЕННОСТИ АУДИТА В СЕЛЬСКОМ	
	ХОЗЯЙСТВЕ	99
6.1.	Источники и задачи аудита в сельском хозяйстве....	99
6.2.	Аудит учета затрат на производство и калькулирование продукции (работ, услуг) в сельскохозяйственных организациях.....	100
6.3.	Аудит учета затрат и калькуляции себестоимости продукции растениеводства животноводства.....	103
6.4.	Проверка условий содержания и обеспечения сохранности животных.....	118
6.5.	Общее заключение.....	121
6.6.	Ключевые слова к теме.....	121
6.7.	Вопросы для проверки знаний студентов.....	121
6.8.	Информационно -методическое обеспечение.....	122
Глава VII	ОСОБЕННОСТИ АУДИТА НА	
	ТРАНСПОРТНЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ	123
7.1	Цели, задачи и источники аудита на транспортных предприятиях.....	123
7.2.	Аудит наличия, учета и сохранности основных средств.....	125

7.3.	Проверка правильности учета затрат и калькулирования себестоимости перевозок.....	126
7.4.	Проверка выручки автотранспортных предприятий и расчетов по ним.....	129
7.5.	Общее заключение.....	130
7.6.	Ключевые слова к теме.....	130
7.7.	Вопросы для проверки знаний студентов.....	131
7.8.	Информационно - методическое обеспечение	131
Глава III	ОСОБЕННОСТИ АУДИТА НА ПРЕДПРИЯТИЯХ ТОРГОВЛИ	132
8.1.	Цели, задачи и источники аудита на предприятиях торговли.....	132
8.2.	Проверка учета товаров на складе и в бухгалтерии..	138
8.3.	Проверка продажи товаров в оптовой торговле. Проверка оценки товаров в текущем учете и в балансе.....	143
8.4.	Проверка выполнения договоров, составленных с поставщиками и покупателями	147
8.5.	Проверка движения товаров в розничных торговых организациях.....	150
8.6.	Аудит издержек обращения в оптовых и розничных торговых предприятиях	153
8.7.	Общее заключение	155
8.8.	Ключевые слова к теме.....	156
8.9.	Вопросы для проверки знаний студентов.....	157
8.10.	Информационно - методическое обеспечение	157
	Глоссарий	159
	Список использованной литературы.....	172

CONTENTS

	Introduction.....	5
Chapter 1.	Economic analysis of the economic activity of building organizations.....	8
1.1.	Tasks and importance of analysis during the economic analysis of the economic activity of building organizations.....	8
1.2.	Importance of carrying out of the business plan due to use the main funds and its power.....	11
1.3.	Analysis of object condition of the unfinished building objects.....	13
1.4.	Analysis of carrying out the business plan due to investments	14
1.5.	General conclusion	15
1.6.	Key words of theme.....	18
1.7.	Control questions for checking students knowledge.....	18
1.8.	Informatic and methodic supply.....	18
Chapter 2.	Economic analysis of the economic activity of contractors organizations who are dealing with the construction and assembling work.....	19
2.1.	Taks and sources of the economic analysis.....	20
2.2.	Analysis of carrying out the business plan due to the volume of contract work.....	20
2.3.	Analysis of labour factors.....	21
2.4.	Analysis of factors of labour facilities.....	23
2.5.	Analysis of carrying out the business plan due to industrialization of bulding work	27
2.6.	Analysis of profitable indices and finansial results.....	30
2.7.	Analysis of finansial condition.....	32
2.8.	General conclusion	34
2.9.	Key words of theme.....	38
2.10.	Control questions for checking students knowledge.....	43
2.11.	Informatic and methodic supply	45
Chapter 3.	Economic analysis of the economic activity of	

	agricultural organizations.....	45
3.1.	Tasks and importance of of analysing the cost price of gricultural products.....	46
3.2.	Analysis of carrying out the production program by farming.....	46
3.3.	Analysis of carrying out the production program by livestock farming	48
3.4.	Analysis of labour factors.....	48
3.5.	Analysis of labour facilities.....	49
3.6.	Analysis of the use of land and water.....	52
3.7.	Analysis of the prime cost of agricultural production	53
3.8.	Analysis of financial results.....	56
3.9.	Analysis of finansial condition.....	59
3.10.	General conclusion	60
3.11.	Key words of theme.....	62
3.12.	Control questions for checking students knowledge.....	66
3.13.	Informatic and methodic supply.....	67
Chapter 4.	Economic analysis of the economic activity of trade Organizations.....	67
4.1.	Tasks and importance of analysis during the economic analysis of economic activity of trade organizations.....	68
4.2.	Analysis of carrying out of the business plan by circulation of goods.....	68
4.3.	Analysis of the main factors influencing to the capacity of goods circulation.....	70
4.4.	Analysis of circulation penses.....	70
4.5.	Analysis of financial results.....	71
4.6.	Analysis of financial condition.....	74
4.7.	General conclusion	77
4.8.	Key words of theme.....	78
4.9.	Control questions for checking students knowledge.....	79
4.10.	Informatic and methodic supply	85
Chapter 5.	Audit features in building organizations	86
5.1.	Tasks and audit sources of investment.....	86
5.2.	Use of investment audit in contract and economic ways...	86
5.3.	Audit of commissioning the finished invtstment, main assets and capacity.....	87
5.4.	Unfinished investment audit.....	88

5.5.	Correct calculation audit with contractors.....	88
5.6.	General conclusion.....	90
5.7.	Key words of theme.....	92
5.8.	Control questions for checking students knowledge.....	94
5.9.	Informatic and methodic supply	96
Chapter 6.	Audit features in agriculture.....	97
6.1.	Tasks and audit sources in agriculture	97
6.2.	Calculation of the product cost price and taking into account expenses in agriculture.....	97
6.3.	Calculation audit of the product cost price and calculation expenses in farming and livestock farming.....	98
6.4.	Young livestock and taking into account grazer livestock	99
6.5.	General conclusion	99
6.6.	Key words of theme.....	100
6.7.	Control questions for checking students knowledge.....	103
6.8.	Informatic and methodic supply.....	118
Chapter 7.	Audit features in transport organizations	121
7.1.	Tasks and audit sources in transport organizations	121
7.2.	Auditing the assets in transport organizations	121
7.3.	Expenses calculation and checking the calculation of transport cost price.....	122
7.4.	Auditing cargo and passengers transport return and their calculation.....	123
7.5.	General conclusion.....	123
7.6.	Key words of theme.....	125
7.7.	Control questions for checking students knowledge.....	126
7.8.	Informatic and methodic supply	129
Chapter 8.	Audit features in trade organizations	130
8.1.	Tasks and audit sources in trade organizations	130
8.2.	Auditing take into account goods in the storehouses and account's department	131
8.3.	Auditing sell the goods in wholesale. Checking value goods in the current account and balance.....	131
8.4.	Checking the fulfillment of the drawn contracts with delivers of goods and customers.....	132
8.5.	Checking the movement of goods in the retail organizations.....	132
8.6.	Auditing the circulation expenses in the wholesale and	

	retail trade.....	138
8.7.	General conclusion	143
8.8.	Key words of theme.....	147
8.9.	Control questions for checking students knowlebj.....	150
8.10.	Informatic and methodic supply	153
	GLOSSARY.....	155
	LIST OF LITERATURE.....	156
	CONTENTS.....	157

Anvar Xasanovich Shoalimov, Mo`tabar Xamidulla qizi Xodjayeva,
Shavkat Islomovich Ilhomov

Boshqa tarmoqlarda iqtisodiy tahlil va audit

O‘quv qo‘llanma

“Iqtisodiyot” - 2011.

Muharrir Boboyeva N.S.

Texnik muharrir Mirhidoyatova D.M.

Musahhih Nasirxodjayeva D.H.

Bosishga ruxsat etildi 25.05.2011. Qog‘oz bichimi 60x80 1/16.

Shartli bosma tabog‘i 9,0. Adadi 50 nusxa.

– sonli buyurtma

Toshkent davlat iqtisodiyot universitetining bosmaxonasida bosildi.

100003.

Toshkent. O‘zbekiston shoh ko‘chasi, 49-uy.